

Förord

Carl Gustaf Ekeberg är den namnkunnigaste av de kaptener som under 1700-talet förde befäl på svenska Ostindiska kompaniets fartyg. Medlem av Kungl. Vetenskapsakademien, en av Linnés vänner, intresserad jordbrukare på sin gård Altomta i Uppland, flitig brev- och dagsboksskrivare, skicklig tecknare, kunnig sjöman, human och omtyckt fartygschef, framstår han i sin mångsidighet, vitalitet och vetgirighet som en typisk representant för frihetstiden och upplysningstidevarvet i Sverige.

Talrika var hans resor till Kanton, och talrika var hans till Vetenskapsakademien inrapporterade rön och iakttagelser från det avlägsna Kina och de ofta nog så vågsamma och farofyllda resorna dit.

På en av färderna medföljde den unge Linnelärjungen Anders Sparrman som skeppsläkare – samme Sparrman som senare genom Ekebergs förmedling skulle göra sin berömda resa till Sydafrika och delta i kapten Cooks andra stora söderhavsexpedition.

Men nu ska det handla om Ekeberg och hans resor. Den mesta kända Kinaresan företog Ekeberg under åren 1769–1771 ombord på skeppet Finland. Det är ur hans bok, Ostindisk resa åren 1770 och 1771, med hans välgjorda teckningar som jag vill återge. Originalupplagan kom ut 1773.

Att den resan blev omtalad beror dessutom på att den smått sprallige Jacob Wallenberg också var på plats som skeppets präst. Hans komiska Min son på Galejan skildrar deras gemensamma resa på ett högst annorlunda sätt.

Sparrman höll efter Ekebergs död ett vackert minnestal. Där får vi en fantastisk inblick i den välkände kaptenens liv och leverne.

Väl mött!

Maya Hedberg

Inledning

Många är de som uttalat sig om kapten Ekeberg. Såväl i tal som i skrift. Som göteborgare har jag stött på hans namn i samband med besök vid Sjöfartsmuseet Akvariet och Göteborgs Stadsmuseum. Men det är först vid släktforskning som namnet gör sig mer påtagligt.

Vid tillfälle görs en hemresa från Ångermanland via Uppland och Sörmland, och ett stopp sker i Vattholma, för besök i Tensta kyrka. Där är min anfader döpt och där möter en kvinna upp som berättar om kyrkans historia. Denna sommardag bjuder på 33 graders värme och jag dröjer kvar innanför kyrkans tjocka väggar.

Kvinnan frågar om orsaken till att jag stannat till just här och hon får veta att min anfader kommit hit som barn. För så där 250 år sedan! Att han bodde på Altomta gård hos kapten Ekeberg med familj.

– Där har jag också bott replikerar kvinnan, som nu presenterat sig som Ulla Moberg. Min familj ägde Altomta under ett hundratal år, fortsätter hon. Nu bor vi mer modernt.

Just denna dag är Ulla ersättare för ordinarie kyrkoguide. Vilket sammanträffande! Förundrad fortsätter jag bilresan mot Altomta, bara någon kilometer från kyrkan.

Jag har gjort mig en bild av hur det kan se ut idag och blir inte besviken. Gården är precis så vacker som man kan föreställa sig. Huvudbyggnaden reser sig bland grönskande träd, snörräta grusgångar och vackra små flygelbyggnader. Är detta möjligt?

Vet inte var jag ska börja knacka dörr. Gör ett försök i en av flygelbyggnaderna. Ingen hemma. Fortsätter försiktigt mot huvudbyggnaden och ser någon röra sig i ett fönster.

I samma ögonblick som jag ska knacka på ytterdörren öppnas den och en man visar sig i dörröppningen. Han tittar forskande på mig och frågar vad jag har för ärende

– Sätt dig där, säger han och sträcker ut armen mot den ena stolen som står på den skuggade altanen. Han mönstrar mig medan han torkar sina glasögon med en flik av den beigefärgade T-shirten.

Ännu en gång ber han mig upprepa mitt ärende. Han är beige, tänker jag spontant. De blekblåa jeansen är det enda som bryter av personens färgskala. Han granskar mig några sekunder innan han ännu en gång vill höra mitt ärende.

Försöker samla mig och upprepar det jag nyss berättat vid kyrkan.

– Du ser inte så'n ut, säger han med ett försiktigt leende. Du är ju ganska blond. Det rör sig en del obehöriga personer i området så jag vill försäkra mig om att ni inte är ute i oärliga ärenden.

Efter en dryg timmas samtal verkar han få tilltro till mig och min historia.

– Vill ni komma in?

Trodde aldrig han skulle fråga! Blir stående några sekunder på tröskeln till förstugan. Här, precis här stod den lille pojken – på tröskeln till sitt nya liv. Nu står jag här, drygt tvåhundrafyrtio år senare och det känns som något trycker in min mage.

Husets värd visar oss genast in till salen, det rum som fru Ekeberg en gång lär ha inrett för eftervärldens minne av kaptenen, hennes make. Målningar som föreställer händelser från hans Kinaresor omger oss, den vackra kakelugnen, möblerna, det ostindiska porslinet.

En låda dras försiktigt ut och han frågar om jag vet vad det är – ja, det är bladen från den växt som Linnés lärjunge Sparrman fann – och uppkallades efter kaptenen på skeppet.

Avböjer frågan om vi vill ha kaffe. Men tittar gärna på köket också.

– Det bor en annan mörk här idag ... fast hon är från Afrika, säger han leende då han följer oss till ytterdörren.

Omtumlad undrar jag hur den lille brune pojken upplevt sitt möte med herrgården? I det ögonblick han kliver över tröskeln till förstugan. Han stiger in i ett liv som familjens nyblivne fosterson. Många står där och nyfiket betraktar honom.

Hela hans liv tar fart igen, genom mig. Allt fanns där. Han skänkte mig en droppe indonesiskt blod i mina ådror!

Är vi i gränslandet mellan fiktion och verklighet? Vad som är sanning och påhitt är svårt att definiera. Här finns texter som vi kan anse vara påhitt. Som läsare är det viktigt att tänka på vem som skriver texten och vilket perspektiv respektive författare har. Och varje författare har ansvar för sin egen text. Jag känner ingen bevisbörda åt något håll.

Jan Olsson, ägare av Altomta gård sedan 1996, har försett mig med material – såväl i skrift som i bild – och förtroendet att sammanställa berättelser i syfte att hedra minnet av kaptän Carl Gustaf Ekeberg och Altomta gård. Stort tack till de vänner som hört av sig till Jan Olsson och som på olika sätt stöttat detta skrivprojekt.

Äntligen till sjöss!

Han vill föra befäl. Till havs. Han är den som gjort flest resor som befälhavare i kompaniets tjänst. Till lands ogillar han all opposition och motstånd till landets konung. Ekeberg har svurit den livslånga tysthets- och trohetseden till sin logemästare och bröder. Han har många bröder inom Kompaniet som anslutit sig till logen och han är, precis som förväntas, plikttrogen och ambitiös i vad helst han företar sig. Kungen är deras högste beskyddare. Tack och lov!

Kaptен Ekeberg tillåter inte sitt underbefäl att kommendera med vare sig svordomar eller bestraffningar ombord och har rykte om sig att få besättningen att trivas gott. Han skapar en allvarlig, men mildare ordning ombord genom att prygelbestraffning avskaffas och den råa tonen förbjuds, att order inte måste åtföljas av svordomar.

'Ekeberg älskade människor och hatade att bemöta dem på ett för sig och människonaturen ovärdigt och skadligt sätt, i sanning icke en gång varken passande eller nyttigt mot kreaturen under oket. Svordomar är umbärliga och onyttiga i sjökommando, nyttig gärning och sjömanöver'.

Han får ta del av stora avanser inom Kompaniet och sysslan som kaptен är en guldgruva att ösa ur. Det gnetas inte heller med mat eller dryck i den Stora Kajutan där kaptenen och superkargörerna intar sin spis.

Vid samma bord kan han också klaga över sina besvär i den kroppsdel som är till för att avyttra det som intagits via munnen. Hemorrojder. Däremot klagar han inte över de hundra daler han får i gage per månad.

Som den edsvurne broder han är, ser han till att logen inom frimureriet hålls vid liv även i Kanton. Möten med bröderna hålls i slutet utrymme på skeppet för att inte bli avlyssnade.

Hemmavid rör sig Ekeberg i kretsar kring hovet och klär sig sobert i rock och väst, sydda i dyrbart brokadsiden från Kina. Hans generositet mot Linnés apostlar är vida känt liksom hans skicklighet att som navigatör och kartritare oupphörligt förbättra europeiska sjökartor - genom noggranna mätningar och lodningar av havsdjup och iakttagelser av varje lands bergsformationer.

Äntligen! Rop av glädje och tillförsikt. Juletiden är över. En morgon, efter fjorton dagars otålig väntan, börjar den rätta vinden att blåsa upp och Finland kan tillsammans med skeppet Prins Gustav lämna Älvsborg i Göteborg. Under den långa väntan före påmönstringen lever törstiga matrosar och jungmän livets glada dagar i Majorna - till världshusägarnas stora glädje.

Julfirandet är avslutat. Inte ens hönsen är vakna denna morgon då jungmän och matroserna beordras att löpa runt det stora ankarspelet för att lyfta ankaret. Seglen sätts och skeppet tar

kurs mot öppet vatten. Männen har försetts med varma fårskinnspälsar. Gud vare med dem! Ty ännu har ingen vetskap om det oväder som väntar.

På Altomta är det fru Hedvig ser till att driva hushållet och hålla gården i stånd under de långa perioder som maken är frånvarande. Familjen har ett stort umgänge och fru Hedvig är känd för sin generositet och bjuder ofta in till stora middagar.

Alla visar sin beundra för denna lilla kvinnas uthållighet och viljestyrka. Giftermålet med sjöbefålet Ekeberg var en gång ett ståndsmässigt val. Till det yttre är hon en oansenlig kvinna med det svarta håret sedesamt högt uppsatt i nacken. Hennes hy är oklanderligt vit. De grå ögonen inger en skarp blick som inte väjer undan för något. Hon är smal om livet och huvudet kortare än maken. Hon har fött honom tre barn under en trettonårsperiod.

Fru Hedvig är värdigt uppfostrad och står verkligen inte i skuggan av sin framgångsrike man! Hon dirigerar och strävar utan vilande.

Denna kvinna har ännu inte nåtts av budet att Carl Gustaf Ekeberg – hennes make och familjefars liv just nu står på spel ...

Sigill SOIC, GSM

Reseberättelser

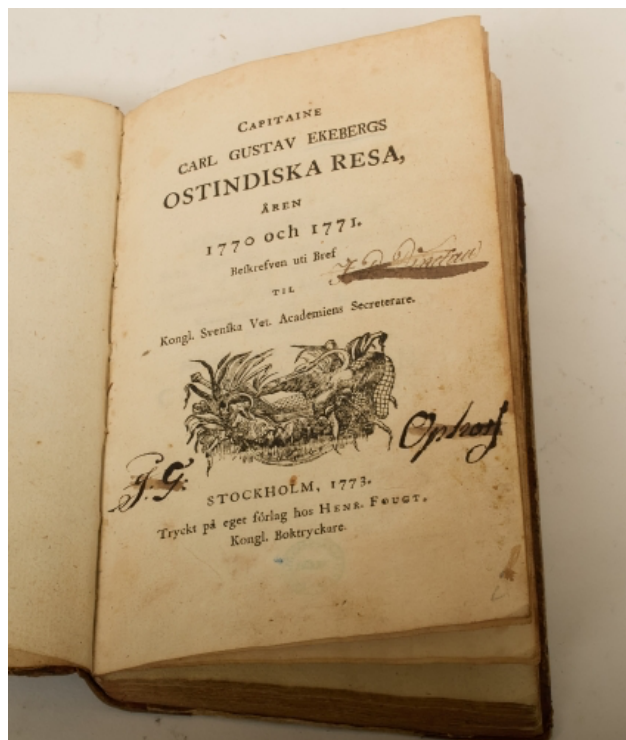
Huvudpersonen i våra berättelser är kaptenen i Ostindiska Kompaniet Carl Gustaf Ekeberg (1716–1784). Han har gått till historien som Sveriges skickligaste sjöman, navigatör och befälhavare.

Tio resor gjorde han till Kina och det innebär att han passerade ekvatorn fyrtio gånger. Reseberättelser kommer till i en rad olika spänningsfält mellan Ekeberg och världen, mellan hemma och borta, mellan fakta och fiktion.

Eftersom reseberättelsen är någons berättelse om erfarenheter och upplevelser av åtminstone i äldre tider – ett många gånger stort och kanske rent av livsavgörande företag, så har berättelsen också en självbiografisk dimension.

Mycket är skrivet i form av dagböcker eller brev som cirkulerade i en mindre krets, andra kom till som avrapportering av ett uppdrag såsom till Vetenskapsakademien. Livet och arbetet ute på ett fartyg kan jämföras med ett litet samhälle inom en begränsad yta.

Carl Gustaf Ekeberg föds inte i yrket, men det blir hans liv, hans identitet.

Barndom

Vi backar tillbaka i tiden. Han föds den 10 juni 1716 på Djursholms sätesgård utanför Stockholm, där fadern Gustaf arbetar som frälsekamrer hos grevarna Brahe. Modern heter Ebba Catharina Fast.

Frälsekamrerare Gustaf Gustafsson Ekeberg (f ca 1689 d 1764 på Tuna säteri i Österåker sn., Uppl.)

Gift med 1. Ebba Catharina Fast (f 1690 lever ännu 1749, då dv i Tensta).

Omgift 1757 med 2. Brita Christina Forss. Vigseln ägde inte rum i Österåker.

Barn:

Carl Gustav Ekeberg (f 1716 d 1784 Altomta)

Johan Fredrik Ekeberg (f 1720 d 1792 på Vattholma bruk)

Joseph Erik Ekeberg Skeppsbyggmästare i Karlskrona (1726–93)

Brita Elisabeth Ekeberg

Ulrica Ekeberg (d 1785 på Vattholma bruk) gift med gruvinsp. Carl Humble

Syster gift trädgårdsmästare Schwendetsky

Syster gift komm. Broman

Som elvaåring skickas sonen till enskild handledning i Uppsala och efter tre års studier tar han praktik hos en apotekare i Västerås och sex år därefter är han provisor i Åbo.

Under tiden har han, så gott tillfälle medger, sysselsatt sig med att studera läkarkonsten liksom som naturkunskap och kemi. Dessa kunskaper blir honom snart nyttiga. Då ett tillfälle öppnas för honom, att som skeppsläkare få följa med till Spanien, utnyttjar han detta med största nöje, och som begåvad med lätt fattningsförmåga, lär han sig under vägen, även styckjunkereri och navigation, så att han efter hemkomsten kan göra två andra resor på Medelhavet – som konstapel och styrman.

Detta väcker en viss uppmärksamhet. Lagman Christian König kommer händelsevis att berätta denna ovanliga läragtighet för amiralen och direktören för Ostindiska Kompaniet – Theodor Ankarkrona – som efter bekantskap med den löftesrike ynglingen, utnämner honom 1742 till fjärde styrman på Ostindiefararen Drottningen.

Så börjar hans långa resa inom Svenska Ostindiska Kompaniet ...

Studier

Redan som trettioåring har Ekeberg förbindelse med Vetenskapsakademien och året därpå inträder han som ”ämnessven”, d v s i gruppen där unga män är ”elever vid akademien”. Han överlämnar till akademien sin dagbok från Kantonresan 1746–49 och sedan dagböcker från resorna 1750–51 till Cadiz samt 1751–54 och 1755–58 till Kanton, vilka alltjämt, jämte en del andra Ekebergs handskrifter, finns i akademiens bibliotek.

Akademien uppskattade dessa ”mångahanda nyttiga anmärkningar” och belönar honom den 29 januari 1757 med Fredric Sparres prismedalj, präglad i guld.

Samma år utger Ekeberg den uppmärksammade skriften ”Kort berättelse om den kinesiska landt-hushåldningen”, som översattes till engelska, franska och tyska.

Vid sammanträdet den 4 mars 1761 är Ekeberg, ”som så ofta tjänt akademien”, närvarande och demonstrerade en kinesisk oljepress samt avtackades av preses.

Redan den 20 maj samma år blir han invald till ledamot av akademien med sjutton röster mot två. Många av hans vetenskapliga observationer beskrivs och delges i akademiens Handlingar. Viktigast är emellertid, att han 1766 började sina bestämningar av den magnetiska inklinationen till sjöss. Andra skrifter handlar till exempel om artificiellt sätt att kläcka ankäg i Kina.

Tio vackra zoologiska planscher finns bevarade i akademiens bibliotek jämte kommentarer.

Hemma på Altomta är Ekeberg en driftig och intresserad jordbrukare och brevväxlar med bland andra bröderna Bergius om odling av säd, gräs och foderväxter.

På gården bevaras alltjämt det ”Ekebergska rummet” med väggmålningar med motiv från hans färder. Bouppteckningen visar på ett hem fyllt av kinesiska föremål från tiden inom Ostindiska kompaniet. Mycket av insamlade naturalier, kartor, brev och handlingar skänktes till Vetenskapsakademien

Enligt Anders Sparman var Ekeberg en mycket populär person bland kineserna i Kanton - genom hans kunskaper, okonstlade munterhet och kvicka skämt.

Ostindiska Compagniets Saga – Historien om Sveriges märkligaste handelsföretag

Eskil Olán, 1920

En intressant författare som skildrat kompaniets tillblivelse är Eskil Olán, Han var enda barnet till kamrer Karl Alfred Olán (1847–1887) och Annie Johanna Birgitta Nordström (1856–1934).

Olán var en litterärt begåvad Marstrandssläkt, och redan som skolpojke gav Olán ut tidningen "Klöverbladet". Då han var 12 år följdes den av tidningen "Landsvägsriddaren". Utan att avlägga någon examen, lyckades Olán bli mycket beläst.

Efter några år studier vid läroverk i Marstrand och några år vid Chalmers tekniska läroanstalt var han ett år redaktör vid Göteborgs Handels- och Sjöfartstidnings stockholmsredaktion. En tilltagande hörselskada tvingade honom att avsluta anställningen och återvända till Marstrand, där han sedan bodde fram till sin död.

Fädernestaden Marstrand och landskapet i sin helhet i "Bohusläns Krönika" och "Marstrands Historia", skildrade han med förkärlek. På äldre dagar blev han sjuklig och dog ogift vid endast fyllda sextio år.

Första upplagan av hans bok ut 1920. Här några klipp ur bokens tredje upplaga. Jag är på intet sätt expert på gammalsvenska utan gör enkel tolkning;

Kompaniets första skepp ...

Den 9 februari 1732 torde alltid vara den dag som räknas som en av Göteborgs historiska bemärkelsedagar. Den dagen avseglade den första svenska ostindiefararen till främmande land - en plats där svenska flaggan aldrig tidigare vajat för vinden!

Nu har Friedericus Rex Suecia rundat Afrika och kommit till sundet mellan Java och Sumatra. Holländska skepp kommer närmare och ett svenskt bud tar sig över till den holländska eskaderchefen. Budet behåller de ett tag innan förvecklingen kan lösas. Ursäkter framförs då svenskarna kunnat uppvisa fullmakt för sitt ärende. Nu är det läge att acceptera att svenska fartyg tillhör ett rederi och har rätt att bedriva sjöfart i dessa farvatten.

Genom dröjsmålet i Batavia hinner vindförhållanden ändras till det sämre och färden genom sundet tar dryga tre veckor, vilket i sin tur medför försening under hemfärden via Goda Hoppsudden. Manskaper decimeras på grund av den starka hettan och i norsk hamn får befälet ta in fler matrosar för att slutföra resan in till Göteborg. Med sin dyrbara last återkommer skeppet till väntande aktieägare som kan kvittera ut en vinst om 25 % av det insatta beloppet.

Så började sagan ...

Fejden i Sverige

Det var uppenbart inte bara de stora sjönationernas irritation över att svenska fartyg nu tog upp konkurrensen om handel med Ostindien. Den svenska avundsjukan gjorde sig också påmind. Den utländska lyxen skulle motarbetas och de inhemska fabrikerna skulle understödjas till varje pris. Den ostindiska handeln sågs som en styggelse med tanke på allt detta kinesiska kram som fördes in i landet. Propagandan mot kompaniet visste inga gränser.

Varje fartyg som återkom från Kina med full last mottogs av enorma anfall mot kompaniet, då det kommit till mångas kännedom, att även sjömännen ombord fått föra in egna varor från Kina. Nu kunde de själva antingen behålla varorna eller sälja dem med god förtjänst.

Superkargörer och befäl kunde självfallet under stort hemlighetsmakeri göra goda affärer i kompaniets magasinshus i Göteborg.

Klagomålen avtog med tiden och ny oktroj planerades. Denna gång med nya stadgar och en tidsperiod om tjugo år, från tidigare femton år. Kompaniet fick egen flagga och eget sigill.

Allmänheten såg fördelarna med den ostindiska handeln och snart betraktades kompaniet som en värdefull svensk affär. Fem nya fartyg byggdes och dessa gjorde tolv resor till Kanton och två turer till Indien. Vinstmarginalen rakade i höjden! Skeppsflottan växte alltmer och ytterligare fem skepp sjösattes som genomförde totalt tjugotvå expeditioner. Dock förlorades ett fartyg.

Onekligen var räkenskaperna hemliga, men aktieägarna fick under fjorton år sitt kapital tillbaka med 350 % i ren vinst. Pengar som visserligen inte stannade kvar bara i Sverige utan gick också till aktieägare utomlands. Till kronan betalades cirka tio tunnor guld vid varje hemkomst.

Totalt gjorde kompaniets skepp trettio resor till Kanton under fjärde oktrojen - alla utan missöden. Den femte oktrojen blev dock mindre lyckosam och år 1820 var det slut med den gamla handeln med Kina.

Från Göteborg till Kina

Avfärden från Göteborg var en omfattande procedur. Värvning av manskap och mönstringen var tidsödande och därtill skulle proviant och laster beräknas för en nästa tvåårig resa. Från skilda håll av landet kom last som skulle ombord på skeppet. Det lär ha krävt mer tid att planera än för startandet av en nordpolsexpedition!

Det handlade inte om några vanliga segelfärder utan rejäla handelsexpeditioner i större skala.

För Göteborgs del blev varje avfärd en större händelse som berörda många. Festligheter saknades inte, här skulle flaggor och vimplar fram, hurrarop och kanonsaluter satte sprätt på stadens invånare.

Vid tillfälle, då två skepp samtidigt skulle avgå, blev det dubbelt upp – till och med tulltjänstemännen blev firade när de efter uträttat visitation åter rodde i land! När exercisen av skeppspapper var avklarad satte fartyget kurs mot öppen sjö och longituden togs från Vinga eller Marstrand.

Avseglingen från Göteborg skedde oftast i december eller januari. Det gällde att möta passadvindarna ute på de öppna haven. Men för manskapets del var avfärden från Göteborg den värsta tänkbara. Inte ovanligt att skeppet var fastfruset och hundratals män fick kallas in

för att såga en ränna i isen. I bästa fall låg skeppet klart ute vid Vargön där avståndet till öppet vatten var kortare.

Skeppen var synnerligen tröga att segla och det hände att ett snabbare segelskepp utan tung last kunde hinna till Portugal och åter till svenskt vatten medan ostindiefararen fortfarande befann sig utanför Bohusläns kust! Nordsjöns vindar satte stopp för de järnlastade fartygen från Göteborg.

Superkargörerna

Ombord var det superkargörerna som bestämde. De representerade kompaniets makt och stod över både kapten och besättning. De beslutade om resans alla detaljer och kaptenen fick inget göra utan order från kargörerna. De talade inte ens med varandra utan allt behandlades genom skriftväxling. Inte så konstigt att man saluterade med åtta skott då de gick ombord.

De första åren hade kompaniet en mängd superkargörer som utländska köpmän i kompaniets tjänst. Svenska affärsmän tog småningom över med hjälp av sina assistenter.

Skeppens last bestod av stångjärn, trävaror och dylika svenska varor. Kanske inte så märkligt att det protesterades mot det kinesiska kram som i gengäld kom i stora mängder från Kanton. En stor del av den svenska lasten såldes redan i Cadiz om var det första stoppet under utresan.

Silverpiastrar klingade gott i kineserna öron så det var ett utmärkt tillfälle att införskaffa detta betalningsmedel. Det var de sydamerikanska koloniernas rikedomar som levererat silvermynt till den ostindiska kofferdifarten. Stora gruvor i Bolivia var den stora producenten av silvermynt i en till synes aldrig sinande ström.

Superkargörerna på ett svenskt skepp fick därmed ansvara för en betydande silverskatt om dryga tjugotalet stora kistor. Till skydd hade skeppen dessutom kanoner som höll kapare och andra närgångna fartyg borta.

Cadiz till Kanton

Silverkistorna är på plats, nu väntar fortsatt resa mot Kina. En dryg resa bidas till uppehållet i Java, vilket krävde att besök gjordes på ett flertal platser för proviantering och vattenförsörjning.

Från Madeira togs viner och sydfrukt. S:t Helena och Ascenzion besöktes och inte sällan utbyttes här brev från andra svenska ostindiefarare. Till Kap vid Goda Hoppsudden kom svenskarna regelbundet och med de styrande i staden fick kompaniet goda förbindelser. Provisiantering var en stor anledning till att göra uppehåll här.

På färden till Ostasien anlöps dessutom några öar i Indiska Oceanen till dess man når Java som är ett väl anlitat proviantställe.

Ekvatorn passeras för andra gången och slutligen kan man nå sikten av Kinas kust. Här kommer lotsen ombord och styr skeppet genom den kinesiska skärgården upp mot Kanton. Den gamla portugisiska hamnstaden Macao anlöps och därefter det välbekanta sundet Bocca Tigris (Tigermunnen) med sina två små fästningar som skyddar inloppet till Kanton.

Nu kommer kejsarens mandariner ombord för att informera sig om skeppets ankomst, formaliteter som de stränga kinesiska lagarna påbjuder. Efter ytterligare färd uppför Pärlfloden svänger skeppet in i Wampoas hamn.

Det svenska skeppet saluterar de många europeiska fartyg som ligger i hamn, vars svar på hälsningen dundrar på samma sätt. Under besättningen hurrarop rasslar nu ankarets kedjor och när botten var nådd har också resan nått sitt slutmål. Nu är det närmare tio månader sedan man lämnade Göteborg!

Det svenska kompaniet bedrev handel i åttio år med Kina och till största delen rådde god stämning mellan rederiet och de styrande i Kina. Svenskarnas vana vid högtidliga och respektingivande former för umgänge och byråkrati kan ha bidragit till detta.

Den kinesiska rättsskipningen var mycket sträng och tog ingen hänsyn till främmande makters ställning i Europa eller ombord på respektive fartyg.

Så blev till exempel en holländsk matros ihjälstukad av en kamrat i Kanton, 1766. En timma senare sökte två mandariner upp det holländska magsinkontoret/faktoriet och krävde förhör. De mätte den dödes sår med tumstock! Andra mandariner utmätte straffet – dråparen hängdes ombord på skeppet ...

En rad ämbetsmän övervakade handeln med uppgift att styra upp egna ansvarsområden, där fanns mandariner för salt, spannmål samt tull. Den sistnämnde var tullmandarinen som kallades Hoppo. Deras ställning och klasser utmärktes genom dras sätt att färdas, klädsel och inte minst den knapp som bars i mössan! En påfågelsfjäder underströk ytterligare tecknet på kejsarlig gunst.

Tullmandarinen Hoppo's högtidliga visit

En egendomlig ceremoni vankades i Wampoa. Den svenska besättningen betraktade det hela som ett lustigt spektakel. Nu skulle fartygets lastdrygheit beräknas och tull- och hamnavgift utmätas.

Vid fullmånens tid begav sig Hoppo iväg på sin förrättning. Han steg ombord på en stor och praktfullt målad båt – en sampan, under gula flagga och röda tavlor hängande på båtens sidor. Förgyllda bokstäver angav mandarinens viktiga ämbete. Åtföljd av en flottilj om fem galärer, bemannade med ett antal herrar av skilda slag. Här kom skrivare, mätare, köksmästare, betjänter och drängar - en orkester likaså. En soldat bar hedersparasollet för att skydda Hoppo, en annan fläktade med en stor bambufjäder. Hela etablissemanget följdes nedför floden till Wampoa och hälsades med gong-gonger.

Väl framme vid den svenska ostindiefararen hälsades mandarinen med öronbedövande sexton salutskott!

Vid ett gulddekorade bord och stol välkomnades han ombord. Kaptenen tog emot, dock bevärdigade inte Hoppo det svenska befälet med ett endast ord. Han vände sig uteslutande till sina egna undersåtar. Summorna av själva mätningen ropades upp högt och antecknades av ytterligare en grupp tjänstemän. Skeppets bredd mättes på undre däck vid stormasten. Hoppo signerade det hela med rött bläck och satte sin stämpel under det hela. Handeln kunde påbörjas.

Vid avfärden upprepades saluterna – som innebar sexton kanonskott.

En annan viktig grupp av ämbetsmän var Hong-köpmännen som tillhörde sällskapet Co-Hong

Dessa skötte handeln med europeiska köpmän En solidarisk sammanslutning med ansvar

inför kejsaren beträffande tullar, skatter och avgifter som européerna var skyldiga att erlägga.

Den som en gång blivit intagen i Co-Hongsällskapet ägde ingen rätt att begära utträde.

I kompaniets handlingar nämns ett flertal av dessa Hong-köpmän, och en som förekommer ofta är mandarinen Pon-key-gua som gästade Göteborg och kompaniets direktör Sahlgren på Norra Hamngatan 6.

På Göteborgs stadsmuseum finns ett porträtt att beskåda – en målning på spegelglas – av kompaniets förnämste théleverantör.

Kaptenerna

De ostindiska kaptenerna var mången gång verkliga forskare, som med skarp blick antecknade både nautiska förhållanden och främmande länders märkvärdigheter. Ett stort antal dagböcker och anteckningar har bevarats in i våra dagar. De mångåriga kinafärderna var inte bara en konstruktion som affärsföretag utan hade även en del vetenskapliga syften, där särskilt skeppens officianter ägnade sig åt alla de märkliga upptäckter och rön under resans gång.

Ett lysande exempel i detta avseende var kompaniets främste fartygschef, Carl Gustaf Ekeberg, Sveriges störste sjöman och Carl von Linnés vän. Här återges Oláns text: ”Ekeberg var född 1716 i Djursholm och kom efter studier i Uppsala först på apotek i Åbo samt ägnade sig därefter åt medicinen, så att han slutligen blev skeppsläkare på en spanienfarare.

Härunder lärde han sig navigation och kanonskötsel, så att han senare tog hyra såsom konstapel och som styrman vid tvenne Medelhavsresor.

Ekebergs ovanliga kunskaper fästade nu amiral Ankarcronas uppmärksamhet på honom och år 1742 blev han kommenderad som fjärde styrman på ostindiska skeppet »Drottningen», under kapten von Utfall. Efter åtskilliga äventyr återkom fartyget 1744, därvid Ekeberg avancerat till andre man ombord, och redan följande år var han ånyo färdig att fara ut med »Stockholm » såsom tredje styrman, under det skeppet »Drottningen» följde med samtidigt.

Under en storm gingo båda fartygen förlorade norrom Skottland, Ekeberg m. fl. räddade sig på en obebodd holme, varvid hans kolsvarta hår blev helt vitt av strapatserna, fastän han blott var 28 år gammal.

Efter förnyade Ostindiefärder blev Ekeberg omsider kapten på »Freden» under en färd till Cadiz, där skeppet försålades, och utnämndes till löjtnant i amiralitetet samt uppmätte och kartlade såsom sådan Göteborgs hamn.

Därefter förde Ekeberg ett flertal ostindiska skepp ända till år 1777, varvid han under hemfärden i Cadiz erhöll den då sällsynta äran att få mottaga Wasaorden. Sedan hans fartyg, »Sophia Magdalena », slutligen anlant till Göteborg, landsteg Ekeberg för att sent omsider få fullfölja sin ungdoms planer och ägna sig åt vetenskapen. Han hade då gjort jämt tio resor till Canton.

Han tog avsked ur Compagniets tjänst och inköpte egendomen Altomta i Uppland, där han

sedermåra ägnade sig åt ett omfattande arbete för det svenska lantbrukets uppdrivande — både i skrift och i praktiskt värv.

Ekeberg blev även vald till ledamot av Kongl. Vetenskapsakademien och nådde slutligen förtroendet såsom denna akademis praeses. Härtill bidrog ej i ringa mån Ekebergs stora förmåga att i skrift nedlägga sina iakttagelser från de många resorna, varom ett stort antal lärda verk vittna.

Såsom sjöman blev Ekeberg även en föregångare inom den svenska kofferdifarten, där han införde en helt ny metod beträffande behandlingen av fartygsbesättningarna. Den råa tonen ombord förbjöds av Ekeberg, prygelstraffet avskaffades och en allvarlig men mildare behandling blev införd ifråga om disciplinen, vilkens goda resultat ombord å de svenska ostindiefararna snart nog manade andra rederier till efterföljd.

I fråga om navigationen på världshaven ansågs Ekeberg på sin tid vara en av Europas största auktoriteter, — särskilt rörande ostasiatiska farvatten.”

Det stora äventyret, pengarna, kulturen och Ostindiska kompaniet

Tore Frängsmyr

Handeln med Ostindien har börjat så tidigt som 1587, då Portugal grundar ett handelskompani.

Omkring år 1600 inleder också England och Holland sin handel med Ost-Indien, för att följas av Danmark och Frankrike. Centrum för handeln är Kanton i Kina. Det man först köper är kryddor men senare även te, porslin, siden och annat. Genom detta ekonomiska utbyte får man också en stimulans för kultur, konst och vetenskap i Europa.

Sverige har gjort ett försök under 1620 att bilda ett Ostindiskt kompani, men misslyckats.

I början av 1700-talet gjorde några framsynta män ett nytt försök, och den 14 januari 1731, bildades det svenska Ostindiska kompaniet. Initiativtagarna var Colin Campbell, Niclas Sahlgren och Hindrich König. Verksamheten grundades på privilegiebrev för en viss tidsperiod utfärdade av kungen.

Kompaniet fick bland annat följande kungliga privilegier:

- Rätt till all svensk handel och sjöfart öst om Godahoppsudden.
- Alla seglatser skulle gå från och till Göteborg.
- Den svenska staten skulle erhålla 100 daler silvermynt för varje skeppslast, plus skatter.
- Lasten skulle auktioneras bort i Göteborg vid ankomsten.
- Kompaniet fick använda hur många skepp som det önskade, men de måste byggas och utrustas i Sverige.
- Skeppen skulle föra svensk flagg och ha svenska skeppshandlingar.
- Rätt att utfärda aktier för att finansiera expeditionerna.
- Den utrustning och proviant som bolaget behövde var inte tullpliktig.
- Kompaniets befäl hade samma rang som svenska sjöbefäl.
- Fartygsbesättningarna undantogs från svensk militärtjänst.
- Fartygen ägde rätten att bemöta våld med våld.
- Bolaget hade rätt att hålla finansiell information och upplysningar om aktieägare hemlig.

Det fanns fler orsaker till den sista klausulen. En var att brittiska undersåtar förbjöds i hemlandet att driva handel på Asien. I skydd av sekretessen kunde de investera i svensk asienhandel i stället.

I Sverige fanns ett missnöje mot att utlänningar köpte in sig i svenska rörelser och för att hålla resultaten hemliga eldades bokföringen upp efter bokslut.

Det kungliga privilegiebrevet översattes till fransk och latin varefter tidens stormakter underrättades. Reaktionerna var avmätta och konkurrenten sågs med oblida ögon.

Den svenska ambassadören i London vågade inte framlägga till den brittiska regeringen, en begäran om att låta svenska fartyg få lägga till i brittiska hamnar vid haveri, sjönöd eller proviantering.

Samma begäran till Holland och Frankrike avslogs. En förfrågan om bistånd från stormakternas baser i Öst-Asien besvarades aldrig.

År 1731 grundades kompaniet, och två år senare avgick från Göteborg det första fartyget.

Men därmed var inte saken klar. Engelsmän och fransmän såg konkurrensen med oblida ögon och anföll helt enkelt de första svenska fartygen.

Efter långdragna diplomatiska förhandlingar fick svenskarna så småningom vara i fred, och då började också framgångarna komma.

Förutsättningarna var ovanligt gynnsamma. Genom sitt privilegium hade kompaniet ensamrätt på en stor grupp begärliga varor, tullfrihet och en mängd ekonomiska förmåner – och allt detta mot att en blygsam skatt erlades till kronan.

Avgifterna höjdes visserligen efterhand, men då gick affärerna som mest lysande, så det var inga problem. I stället kunde kompaniet ge staten ett lån på inte mindre än 20 tunnor guld, dvs omkring två miljoner daler silvermynt. De ekonomiska förhållandena förefaller ha varit sagolika. Frågan var väl egentligen bara hur stora vinsterna skulle bli.

Kompaniets privilegiebrev utgjorde ett märkligt dokument. Där förbjöds varje som helst insyn i kompaniets affärer. Det var rent av straffbart att avslöja något om aktieägarna eller vinsternas storlek.

Denna omtanke från statens sida berodde på att man ville skydda de utländska kapitalägarna, både gentemot deras hemländer och mot den kungliga svenska avundsjukan. Efter varje revision brändes kassaböckerna, till obotlig sorg för sena tiders historiker. Göteborg förvandlades till en betydande handelsstad.

Redan tidigare hade den varit Sveriges port ut mot världshaven, nu blev den centrum för den livaktiga handeln med Kina.

Med denna storhetstid följde både en materiell och kulturell blomstring, särskilt hos den uppstigande borgarklassen. Här samlades också internationella köpmän till kompaniets stora auktioner, det blev fart och fläkt över staden.

I dess mitt byggde kompaniet ett eget hus, som fortfarande finns kvar. När budet gick att en hemvändande ostindiefarare siktats ute vid Vinga, blev det liv och rörelse i staden. Alla skyndade mot hamnen, för att möta anhöriga, bevaka sina beställda varor, eller bara för att delta i festligheterna och insupa de exotiska dofterna.

Sammanlagt blev det 74 aktiva år som Ostindiska kompaniet verkade, år som var fyllda av äventyr och pengar. Under den tiden utsändes 132 expeditioner, en avsevärd siffra med tanke på vår blygsamma position i den internationella handeln. Tyvärr kom inte alla tillbaka. Åtta förlisningar inträffade; många människor miste livet, dyra fartyg och laster gick till botten.

Den svåraste förlusten skedde i januari 1745, då två fartyg samma dag gick under vid Shetlandsöarna på sin utresa. I september samma år sjönk ostindiefararen Götheborg i själva

infarten, alldeles nedanför Älvsborgs fästning. Det är lasten från detta fartyg som man i våra dagar har plockat upp från havsbotten.

Trots kompaniets namn seglade ostindiefararna nästan enbart på Kina. Centrum för handeln låg i hamnstaden Kanton, där européerna byggde egna faktorier, d v s lokaler i vilka man lade upp förråd mellan lastningarna.

En normal färd till Kanton tog ett och ett halvt år. Utresan varade ungefär ett halvår, lastningen tog lika lång tid, och hemresan ytterligare ett halvår. Det var viktigt att man höll tiderna, framför allt för att kunna fånga upp passadvindarna.

Affärerna på båten och i fjärran land sköttes av en s k superkargör, och han hade ingen lätt uppgift. Turerna var ganska invecklade. Varor lastades och lossades, varor byttes mot pengar och för pengarna köpte man andra varor.

Från Göteborg tog fartygen laster av järn och trä, med synnerligen blandat sortiment. Här ingick råvaror men också en otrolig mängd småartiklar, yxor och spik, bössor och fiskkrokar, pennknivar, knappar och mycket annat.

Förste superkargören uppträdde som en gårdfarihandlare i gigantiskt format, när han öppnade lagret i utländska hamnar. På utresan gjorde man alltid affärer i Cadiz i Spanien. Kineserna ville ha silver för sina varor, och det skaffade svenskarna i Cadiz som byte mot sina svenska varor.

Verksamheten att köpa och sälja var alltså mycket mera komplicerad än man kunde tro. Det fanns inga uppgjorda beställningar, inga ordersedlar, inga skrivna kontrakt.

Superkargören måste använda sin fantasi. Direktörerna, som bestämde lastens innehåll, fick anpassa sig efter tillgång och efterfrågan. Som exempel kan nämnas att skeppet Riksens Ständer vid ett tillfälle medförde 4 500 skeppund järn, 800 skeppund koppar, 250 skeppund spik, 150 skeppund stål, 60 skeppsankare, 100 musköter samt 100 tolfter bräder. (1 skeppund var 194,5 kg, och en tolft betydde 12 st.)

Dessutom handlade man med diverse varor, t ex importerade viner, vetemjöl, torkad fisk och liknande. Vetenskapliga instrument, såsom kompasser, kikare och luftpumpar, kunde också ingå.

Största delen av lasten hem till Sverige bestod av porslin och te, men viktiga varor utgjorde också råsilke, siden och andra tyger, olika örter och kryddor.

Till sådant som kallades "utländskt kram" hörde pärlemor, pappersblommor, lackerade möbler och toalettdosor. Den ursprungliga handeln med kryddor hade alltså överflyglats av vad som kallades lyxartiklar.

Många ekonomer var starkt kritiska mot kompaniet och menade att det var galet att byta råvaror och ädla metaller mot detta kinesiska skräp.

När alla pengar försvunnit ur landet, så finns det bara urdrucket te och sönderslaget porslin kvar, hävdade en kritiker.

Till detta kom moraliska aspekter. I Göteborg inrättades tehus, ett slags motsvarighet till våra kaféer, och dessa ansågs uppmuntra till skvaller och dåliga vanor, för att inte tala om att de

kunde dra folk från arbetet. ”Här dricka hvar dräng och piga te”, utropade en göteborgstidning indignerat!

En annan dryck som introducerades genom kompaniet var punschen, eller arrak som den kallades efter sin viktigaste ingrediens. Första gången som punsch dracks i Sverige lär ha varit 1733 i Göteborg, efter skeppet Friedericus Rex återkomst, hemma hos Niclas Sahlgren.

Punschen serverades alltid ur en stor bål, och eftersom den dracks varm använde man små koppar med grepar. Sådana bålar och koppar blev i sin tur vanliga importvaror. Punschen kunde nog ha en livgivande verkan. När det blåste upp till storm krävdes två åtgärder: prästen läste stormbön och manskapet utfodrades med varm punsch.

Den svenska punschen är unik eftersom den fortfarande görs på arrak. Under 1800-talet uppstod vanan att dricka punschen kall, möjligen bland studenterna i Uppsala. Fortfarande har man på vissa håll behållit seden att dricka varm punsch till ärtsoppa. Först i slutet av 1800-talet började man sälja punsch på buteljer; tidigare tillreddes den alltid i restaurangköket och då blev förstås kvalitén skiftande.

Men Ostindiska kompaniet var inte bara te, siden och porslin. Dess unika historia utgör också en del av den svenska kulturens historia; kompaniet är en del av det svenska samhället under 1700-talet.

Inte minst direktörerna spelade en mäktig roll. I den mån de inte kom från utlandet hämtades de från de stora köpmanshusen, men det hände också att någon duktig superkargör arbetade sig upp till en direktörspost.

En del blev rika som troll, köpte sig slott och herresäten och skaffade sig dyrbara samlingar av porslin. De adlades, tilldelades fina ordnar och hederstitlar, och de donerade pengar till fattigstugor och andra inrättningar. Sahlgrens pengar utgjorde stommen till sjukhuset med hans namn, William Chalmers lade grundplåten till den tekniska högskolan. Direktörernas makt var nästan oinskränkt.

När kompaniets varor skulle försäljas i Göteborg, kunde judiska köpmän från Holland inte komma in i landet på grund av de hårda religionslagarna. Även en sådan känslig sak kunde dock ordnas. Från högre ort, med biskopars goda minne, bestämdes att religionslagarna skulle upphävas för dessa personer under de veckor som auktionerna varade.

Och hur var det för manskapet, dessa grovarbetare som visste att varje resa innebar livsfara? Man har beräknat att omkring 2 000 människor fick sätta livet till på kompaniets samtliga expeditioner.

Arbetet för den enskilde matrosen var hårt och maten enahanda. Tre dagar i veckan utspisades manskapet med salt kött, tre dagar med stockfisk och en dag med fläsk. Innan fartyget kom till varmare länder, fick var och en till frukost en halv sill och en klunk brännvin. Denna portion kunde ökas vid dåligt väder.

Den vanliga drycken var annars svagdricka eller vatten. Men färskvattnet höll sig inte länge. Redan före avfärden från Cadiz kunde man, skriver skeppsprästen Pehr Osbeck, se flugor och gråsuggor i vattnet då det silades genom ett vadmalsåll. Ibland gick det ett halvår, innan man kände fast mark under fötterna. Någon förströelse – utom den extra supen och pastorns söndagsbön – var det knappast fråga om.

Men det är klart, de som klarade sig med livet i behåll hade en sparad slant när de kom tillbaka till Göteborg. Det var mer än man kunde skrapa ihop som dräng på landbacken, och efter några resor räckte det kanske till ett litet torp.

Och visst var Sveriges centrum för handeln av naturliga skäl Göteborg. Den satte sin prägel på staden under mer än 80 års tid. Verksamheten gick i vågor: fartygen kom och gick, ibland med långa mellanrum, ibland ett par samtidigt. Under mellanperioderna tog man hand om importvarorna och förberedde för nästa resa. Hela tiden rörde sig sjömän i staden. Det myllrade av liv med anknytning till havet, inte minst för att det samtidigt pågick en stor sillperiod.

När ett skepp kom in blev det extra livligt genom Hönsefesterna och besök på stadens nöjesinrättningar. Unga kvinnor försökte få sig en make bland de ansedda, och som ganska välbeställda betraktade, ostindiefararna. Andra var nöjda med mera tillfälliga bekantskaper med dem.

Ett antal oäkta barn blev resultatet och blev till bekymmer för mamman som fick se sig stående ensam när pappan försvann, ibland ut på en ny resa, ibland till okänd ort. Sådant belastade också rättsväsendet, ibland under flera år efter brottet.

Alla verksamheter i staden fick ett uppsving under den här intensiva tidsperioden. Man kan tro att Göteborg sjönk ner i fattigdom när både kompaniet och sillhandlarna lade ner sin verksamhet, men så blev det inte: kontinentalblockaden gjorde att staden fortsatte att blomstra.

Ostindiska kompaniet bidrog till att Sverige blev en del av den stora världen. Men när 1700-talet tog slut, var också kompaniets saga slut.

Motstånd och förluster

Motståndets företrädare använde som argument att landet skulle förlora värdefulla metaller mot värdelöst skräp och att textilindustrin skulle bli lidande. Vid mitten av 1700-talet bröts detta motstånd, när kompaniet blomstrade och gick med stor vinst. Resorna kunde ge 50 % i vinst på insatt kapital (i medeltal 30 %). När lasten såldes efter första resan inbringade den 900.000 daler silvermynt, vilket betydde 25 % utdelning. FRS gjorde vid resan 1735–36 en vinst på nästan 70 %. Mycket gick på export.

Totalt innebar verksamheten ett stort uppsving för den svenska ekonomin och medförde att Sverige kom att inta en mera framträdande plats inom den europeiska handeln. Totalvärdet på en enda last kunde uppgå till 25 % av hela den svenska statsbudgeten! I början av 1800-talet upplöstes kompaniet, och handeln på Ostasien blev fri.

Under kompaniets 74 år gjordes 132 expeditioner med 37 olika skepp. Åtta av dessa förläste, och sammanlagt dog 2 000 man i tjänsten. Risken att dö av olyckor och sjukdom var ungefär 10 %. Lönen gjorde att man var beredd att ta denna risk. En ostindiefarare tjänade flera ggr så mycket som på motsvarande befattning på land.

Medelåldern för en sjöman inom SOIC var 30 år. Olof Sörensson var 36 och hann fylla 37, innan han kom hem. Han var sannolikt som kustbo mycket erfaren, men många andra som värvades hade vid påmönstringen ingen aning om livet som sjöman.

Under Friedericus Rex Sueciæ resa inträffade ett tiotal incidenter då besättningsmän föll överbord. Av dessa drunknade och/eller omkom tre män. Vid det ena tillfället var det två man som drunknade. Av sjukdom var det tre personer som avled. Vad gäller fartyget så inträffade två rigghaverier, men inte värre än att det gick att reparera.

I Nordiska museets arkiv finns ett utkast till redogörelse för skeppet Prins Friederic Adolphs strandning vid revet Prata, i Sydkinesiska sjön. Det finns också detaljerade beskrivningar av bärgningsförsöken som gjordes för att rädda de varor skeppet fört med sig på utresan till Kanton.

Arkivhandlingarna visar att man 1762 också lyckades bärga stora delar av lasten, som bland annat bestod av penningkistor, tenn, järn och bly samt en hel del av passagerarnas personliga tillhörigheter. Bärgningen företogs bland annat med hjälp av inhyrda kineser. Efter att bärgningen genomförts brändes vraket. I övrigt kan man i brev och andra dokument här och var finna ögonvittnesskildringar och andrahandshistorier om de bitvis mycket farliga seglatserna.

Vidare berättas att *”när Hollendarne woro i storm under Madagaskar, blefwo de warse ett skepp med någon signal på topppen som liknade segel, och kunde på en långfrånwarande distance ey annat see än samma skepp förvänta deras assistance, men som de sielfwe woro illa däran, så war det för dem ey giörligt”*.

Vad som hände det skepp som holländarna siktat i sjönöd förtäljer inte historien, annat än att de själva trots stora problem, lyckats ta sig hela vägen till Madras.

Barlast med förtjänst

Tutanego användes ofta som barlast för att stabilisera skeppen, det användes också för tillverkning av tekannor, teburkar och andra nyttoföremål. Att använda en barlast som dessutom kunde säljas med god förtjänst gjorde att tutanego blev en efterfrågad vara av de europeiska skeppen.

Det har under årens lopp förekommit en rad olika beskrivningar om innehållet i tutanego. Det har sagts att det är en metallegering bestående av koppar, zink och nickel. Tenn har sagts vara huvudbeståndsdelen och att tutanego därför var mycket eftertraktat i Kina. Den första svenska beskrivningen av tutanego som lämnades in till Kungl. Vetenskapsakademien år 1756, kom från Carl Gustaf Ekeberg då förstestyrman i Ostindiska Kompaniet;

”Tutanego, som Chineserna kalla Packyyn, gifves aldra mäst uti Provincen Whonam, och till någon del däromkring är icke någon sammansättning af andra Metaller, såsom somlige gifva före.” ...

Europeiska skepp som gick via Indien på väg till Kanton lastade ”tutanego” på Malackahalvön för försäljning i Kina. Tutanego eller som kineserna benämnde det ”packyyn”, fanns i stora mängder ombord på Ostindiefararen Götheborg I; 6 056 tackor fanns som barlast längst ner i fartyget – Sjöfartsmuseet i Göteborg har några få i samlingarna.

En analys av innehållet i en av tutanegotackorna från Ostindiefararen Götheborg visade, nästan 250 år senare, att Carl Gustaf Ekeberg hade rätt.

Tutanego, som köptes in för att tjäna som barlast, men som sedan såldes på auktionen i Göteborg användes för tillverkning av silverliknande prydnadssaker. Längst ned i rummet packade man tutanego och porslin som var de varor som bäst tålde vatten, över detta packade man teet och allra överst det dyrbara sidenet maximalt skyddat från fukten som av slagvattnet alltid trängde in mellan drev och bordläggning.

Huvudbeståndsdelen var: 98.990 procent zink, 0,765 procent järn och 0,245 procent antimon.

Ekebergs resor – skepp inom SOIC

Skeppsläkare på två resor med handelsfartyg till Spanien
 Överstyrman vid Amiralitetet
 Fjärde styrman på skeppet Drottningen af Sverige 1742 – 1744, SOIC
 Tredje styrman på skepp Stockholm, som förliste 1745, SOIC
 Andre styrman på skeppet Götha Lejon 1746–1749 , SOIC
 Kapten på skeppet Freden 1750–1751, SOIC
 Förste styrman på skeppet Hoppet 1751–1754, SOIC
 Löjtnant vid Amiralitetet 4 oktober 1755
 Förste styrman på skeppet Prinsessan Sophia Albertina 1755–1758, SOIC
 Kapten på skeppet Prins Friederic Adolph 1759 – 1760, SOIC
 Kapten på skeppet Finland 1762–1763, SOIC
 Kapten på skeppet Stockholms slott 1765 – 1767, SOIC
 Kaptenlöjtnant vid Amiralitetet 1767
 Avsked ur Amiralitetets tjänst i maj 1769
 Kapten på skeppet Finland 1769 - 1771, SOIC
 Kapten på skeppet Drottning Sophia Magdalena 1774 - 1775, SOIC
 Kapten på skeppet Drottning Sophia Magdalena 1777–1778, SOIC

Drottningen af Sverige - Byggd i Stockholm, 387 läster, 30 kanoner, 130 man. 1742.01.10-1744.07.25. Till Kanton under Kapten Peter von Utfall. Superkargörer: William Elliot, James Adam Coppinger, Peter Teodor König, Nicolas Heegg. Knappt fjorton dagar efter utresan stötte hon på en klippa vid norska kusten, vid Långsund. Reparerades där för drygt 40.000 dal smt och fick ny rigg. Assuradörerna bekostade en fjärdedel. På det insatta kapitalet 731.121 dal smt lämnades en utdelning av 105 %. Därutöver avsattes en reservfond på 167.863 dal smt. (-1745.01.12) Till Kanton under Kapten Carl Johan Treutiger. Superkargörer: William Elliot, Peter Teodor König, Alexander Ross, Charles Bratt. Förolyckad på Shetland 12/1 1745 under utresan.

Stockholm - Byggd på Clasons Varv, 260 läster, 28 kanoner, 120 man. 1745.01.09-(1745.1.12). Till Kanton under Kapten Mathias Estbergen. Superkargörer: Henrik König, Nicolas Heegg, Gabriel Beyer, Hans Philip Uhrlander, Carl Kåhre. Fartyget förolyckades vid utresan på Shetland. Fartyget var försäkrat till 98 % för resan till Cadiz så intressenterna kunde få tillbaka sina insatser.

Götha Leijon - 310 läster, 28 kanoner, 120 man. 1746.12.27-1749.06.20. Till Kanton under Kapten Bengt Askbom. Superkargörer: Stephen Kniper, Daniel Vignaulx, Jean Baptiste Croisier, Sven Norman.

Freden - Byggd på Terra Nova, 260 läster, 22 kanoner, 120 man. I början av december mönstrar Ekeberg på som kapten på kompaniets gamla fartyg Freden som säljs i Cadiz. Hemresan görs på skeppet Ulrica från Norrköping, kapten är Claes Sager.

Hoppet - Byggd på Terra Nova, 280 läster, 28 kanoner, 130 man. 1751.12.20-1754.06.09 till Kanton under Kapten Carl Johan Treutiger. Superkargörer: Christian Tham, Carl Kåhre, Jacob Paulin, Dougald Campbell.

Prinsessan Sophia Albertina - Byggd på Stora Stadsvarvet, 402 läster, 26 kanoner, 134 man. 1755.01.05-1756.08 Till Kanton under Kapten Carl Gustaf Lehman. Superkargörer: Nicolas Heegg, Daniel Vignaulx, Carl Walter. 1758.01.03-1759.07.08 Till Kanton under Kapten Daniel Shierman. Superkargörer: Peter Teodor König, B. Borgman, Jacob Paulin, Henric H. Ditmer.

Prins Friedric Adolph - Byggd på Terra Nova, 398 läster, 26 kanoner, 130 man. 1759.02.25-1760.08.20 Till Kanton under Kapten Carl Gustaf Ekeberg. Superkargörer: Volrath Tham, Anders Gadd, Elias Hilleström, Jacob Hahr.

Finland - Byggd på Stora Stadsvarvet, 450 läster, 30 kanoner, 150 man. 1769.12.26.-1771.06.07 Till Kanton under Kapten Carl Gustaf Ekeberg. Superkargör: A. Arfwedson. Under tredje oktrojen minskar Finland sin beväpning till 20 kanoner och sin besättning till 150 man enl. STK.

Stockholms Slott - Byggd på Stora Stadsvarvet, 454 läster, 31 kanoner, 154 man. Under tredje oktrojen halverar Stockholms Slott nära nog sin beväpning, till 16 kanoner och minskat besättningen till 140 man enl. STK. 1765.12.28-1767.08. Till Kanton under Kapten Carl Gustaf Ekeberg. Superkargörer: Andreas Gadd (död efter ankomsten till Kina), Jean Abraham Grill, Hans Coopman, John Pike, Ulric M. Valtinson, Jonas Almroth.

Drottning Sophia Magdalena - Byggd på Stora Stadsvarvet, 485 läster (500 $\frac{2}{5}$), 18 kanoner, 150 man. 1774.01.17-1775.05.16 Till Kanton under Kapten Carl Gustaf Ekeberg. Superkargör: Olof Lindahl. samt 1777.01.20-1778.06.10

Te till Sverige – i knät på fru Hedvig

Teet kommer i stora kvantiteter med Ostindiska kompaniets fartyg – merparten av teet exporteras ut på den europeiska marknaden. Endast några procent av teet stannar kvar i Sverige.

Carl von Linné är oerhört angelägen om att få levande tebuskar till Sverige. Flera försök har gjorts att forsla hem teplantor med Ostindiska Kompaniets fartyg. Linné ser förmodligen teet som en nyttoväxt och vill därför försöka att odla te i sin botaniska trädgård till gagn och nytta för landet. Den som till slut lyckas är Carl Gustaf Ekeberg, kapten ombord på Ostindiefararen Finland 1763. Ekeberg underrättar brevlades Linné om att han medförde tebuskar, frösorter, rötter och en låda med insekter.

Linné inleder sitt brev till Ekeberg:

”Te dricka chineserna alltid utan såcker och mjölk, merendels här i staden af det färska Hånams eller Kanton teet, som smaker andra intet särdeles wäl. De bruka ingen tekanna utan allena sin tekettel innesluten uti en träbytta , at wärman så mycket bättre må qwarhållas; men de fattigare hade allenast en träbytta, utan någon mässings- eller kopparkittel.”

Kapten Ekeberg leder således inte bara besättningsmän utan också Carl von Linnés apostlar som följer med på de ostindiska resorna. Linné ger sina unga studenter i uppdrag att föra hem växter till Sverige och att sprida lärdom om deras upptäckter, observationer och beskrivningar av såväl natur som kultur.

Ekeberg har själv börjat sin karriär som ung skeppsläkare och naturforskare och låter blivande vetenskapsmän ta del av hans erfarenheter inom vetenskapen.

Linné avböjer dock själv alla erbjudanden om att följa med. Han nöjer sig med att undervisa att Gud står för skapelsen och att han själv arrangerar den.

Resorna är långt ifrån ofarliga och flera apostlar får sätta livet till. Linné anser trots allt att de vetenskapliga fynd som görs är värda alla uppoffringar, så också livet. Frön och växter står i mycket högre kurs hos vetenskapen än mänskliga rättigheter. Linné vill inte offra sig själv och göra de farliga resorna, men anser att den som vägrar resa också trotsar Gud!

Fru Hedvig reser mellan Uppsala och Göteborg upprepade gånger. På en av resorna till Kina lyckas äntligen kapten Ekeberg, efter många misslyckanden, att föra hem levande tebuskar. Hustrun Hedvig och barnen möter honom i Göteborg och far sedan tillbaka Uppsala. På skumpiga västgötavägar far de iväg i vagn.

Den tunga lådan med fjorton teplantor håller fru Hedvig i famnen under hela resan. Jordklumparna kring plantornas rötter får inte äventyras av de skakiga resorna. Teplantorna väntas hem av en överlycklig Linné.

Till kapten Ekeberg skriver Linné åter;

”Jag är gammal, men voro jag viss på att det voro äkta theträd, jag vågade gå till Götheborg och bära dem själf i famnen till Upsala och är det rätta theträdet så beder jag Herr Capitenen för Guds skull, för fädernelandets kärlek, för naturvetenskapens skull, för alt hvad heligt och i världen namnkunnigt är, haf om dem den allra ömaste omsorg och jag fruktar att de är Cassine.”

En disig oktoberdag är arkiatern von Linné i fullständigt upplösningstillstånd. Stup i ett springer han ut mot den näst intill sönderkörda grusvägen och tittar efter hästskjutsen.

- Har hon inte kommit ännu?
- Nej, fru Hedvig har ännu inte anlänt
- Förbaskat också!

Han kan inte företa sig annat än att ränna fram och tillbaka, förrän sändebudet med hans efterlängtade träd kommer. Ekeberg har ju försäkrat att sändebudet från Göteborg skulle vara här som idag. Och tänk om försöket med plantorna misslyckas denna gång också? Varför skulle det lyckas den här gången, när de alltid annars haft otur?

Förra gången kapten Ekeberg haft ett levande teträd med sig ombord hade de vissnat under färden hem - några ynkliga plantor som han lyckats få liv i, för att sedan konstatera de var falska!

– Ska det vara så krångligt att få hit några hela plantor från Göteborg? muttrar Linné medan han ännu en gång spanar efter kusk med vagn.

Sedan brevet från Ekeberg har han inte haft något annat i tankarna - kunde det verkligen vara sant? Och var de äkta? Kaptenens brev har visserligen övertygat honom att så är fallet. Frön från teträd hade planterats och skötts om på skeppet av självaste kaptenen.

– Att budet inte kommer då! Han måste ut på vägen igen för att se efter vid grinden. Minsann kommer det inte en hästskjuts nere vid krönet?

Han rusar transporten till mötes och si, där sitter ädlaste fru Hedvig med lådan i sina händer. Linné synar plantorna.

Jo, rötterna är oskadda, tack vare fru Hedvig som hållit dem så varsamt i knät.

På lådan läser Linné; *Avsänd av C G Ekeberg i Göteborg.*

Den här gången har det lyckats! Teträden kommer levande fram till Hammarby och Linné! Han kysser fru Hedvig mitt på munnen. Med darrande händer lyfter han ner lådan och bär in den i huset. Hunden Pompe sitter lugnt vid grinden och betraktar sin husse. Växterna planteras och vårdas som de dyraste rariteter de är.

Men det vill sig inte riktigt ... plantorna trivs inte i vårt kalla klimat, de vissnar och dör efter ett par år!

Linné är nästan på väg att göra detsamma.

Till Kanton 1769 med skeppet Finland

*”Jag Carl Gustav Ekeberg,
Capitaine uppå Svenska OstIndiska Compagniets Skepp
Stockholms Slott, liggandes nu för tiden wid Bocca Tigres
ärnar wid Gud! Med första goda Wind at segla till Giötheborg...”*

Vi är i december 1769 och Svenska Ostindiska Kompaniets skepp, Finland och Prins Gustav, ska snart lämna Göteborg med destination Kanton. Skeppen ligger för ankar vid Älvsborg. Det är skeppspredikanten Jacob Wallenberg som berättar:

Finland låg segelfärdig för Kanton, under kapten herr Gustaf Ekeberg. Efter mönstring fick besättning ännu en veckas andrum att öka sina gamla skulder i land. Före avfärden fann besättningen överallt goda värdar och glada ansikte, ty de visste om man bjöd en Ostindienfarare två rus vid bortresan, kunde man få femton igen vid hemkomsten.

Efter festande på krogen vid Masthugget, begav sig herrarna ut till skeppet Finland. Här blev skeppen liggande under Älvsborgs fästning i hela fjorton dygn, i väntan på god vind.

Beträffande resan och vädret skriver Jacob Wallenberg att det var det hett om öronen 1720, när Tordenskioldska flottan tordönade här utanför med 48-pundare, så var det nu så mycket kallare. Utan pälsar och brännvinskaggar kunde det ha varit ute med oss.

På juldagens afton begynte den efterlängtade vinden att blåsa upp. Enligt befäl beordrades jakt på skeppsråttor, i anledning att ett missbruk ibland besättning att undansticka en hop skeppsråttor i skeppet, vilka på sjön ligga kompaniet till last.

Här handlar alltså inte om fyrfotade råttor, ty de höra under kattens lagsago, utan om tvåbenta. Man fann tre eller fyra, men till vår stora förundran hade de vita strumpor och kjortlar. De likna alldeles fruntimmer, ända från hjässan ner till fotabjället, ha ögon, öron och gå på två ben, äro mycket tama, sova gärna på ryggen, som andra människor. Vår kapten fann dem icke nödvändiga till kompaniets tjänst, lät därför strax bringa dem i land med jollen, mången till en hjärtlig avsaknad.

Morgonen härpå, innan hönsen vaknade under däck, börjades den vanliga sjömusiken i vindspelen. Matroserna löpa runt ankarspelet liksom hästar omkring en kvarn, och ankaren lyftes. Dagen syntes, seglen sattes till, farväl fader lots!

Den gynnsamma vind som blåste skeppen ut på Kattegatt varade inte så länge. Knappt hade dom sett skymten av Shetland, förrän stormen jagade dom halva vägen tillbaka, varefter man åter arbetade sig upp, under ständiga urväder, in mot Färöarna.

”Vi hade all möda att skotta snön ifrån oss, kölden var bister”.

I mitten av januari månad 1770, hade skeppet hunnit förbi toppen av Skottland och sjögången hade börjat minska lite. Men ånyo drabbades Finland av en ny storm som varade i 24 timmar.

Den var så mycket vådligare eftersom den blåste skeppet mot Skottlands klippor.

"Stormbönen lästes om aftonen på våra knän och order utdelades, att intet öga skulle slutas den natten". Timmermännen stod redo att lyfta yxan mot masterna.

Efter sex veckors storm råkade man ut för en fruktansvärd orkan den 24 januari, där skeppet ibland var under vattnet och utkiken påstod att vattnet nådde ända upp till honom på förtoppen. Orkanen mojnade efterhand och söndagen därpå hölls en tacksägelsepredikan över texten: *Jesus sov i skeppet då det stormade, Matt. 8.*

Därefter gjordes ett hederligt sammanskott över en änka med trenne små barn, efter en matros, som blivit kastad ifrån fockmasten neder i sjön. Den 7 februari häpnade man över att se Shetlands klippor om babord.

Dessa stormar och orkanen lämnade djupa intryck i skeppet och besättningens själar. Risk för brist på proviant och för att utföra nödvändiga reparationer beslöt man för att söka någon säker hamn, och Norge befanns i det hänseendet allra bekvämligast. Med fortsatt västliga stormvindar satte man kurs på Norge. Med hjälp av lots tog man sig den 10 februari in i en naturhamn vid Svinörsund, och ankrade upp. Trenne veckor blev skeppet liggande i hamn, för reparation och proviantering.

Den 6 mars 1770 satte man segel, och med god vind flögo man Norska näset förbi. Emellertid hade den föregående långsamma seglingen planterat döden i skeppet. En rötfeber hade innästlat sig under däck, och trots väl använda skicklighet, dog sju personer på mindre än tjugo dygn.

En dag stöttes tre lik över relingen. Denna bedrövelse bragte besättningen om Finlands förra resa, då en sorts sjöpest borttryckte nästan halva besättningen.

Den fortsatta färden mot Kap var relativt angenäm. Den 22 mars siktade man Maderia, och den 25 öarna Palma, Gomera, Teneriffa och Picos himmelshöga spets.

Den 24 maj om morgonen siktades Taffelberget. Denne årstid, som börjar vintermånaderna i Kap, utsätter den vanlige, så kallade Taffelbayen för de allra våldsammaste väderilar.

Okunnigheten därom kostade portugiserna snart sagt en hel flotta år 1500, och gav anledning till deras tillbakadragning, ty dessa var de första européer, som slog ner bopålarne här.

För att undvika oväder i Taffel Bay vid Kap, ställde man kosan öster om udden till Bay Falso, belägen 5 mil öster från själva staden, ehuru svensk köl aldrig varit där förr. Vid rundningen av Cape Point blåste vinden från fören, så att man måste lovera mellan bergen, långt in på natten och beslöt därför att stanna utanför viken, till följande morron, när man åter kunde bruka ögon och segel.

Det var förenat med stora risker att segla in Bay Falso, och utan lotsar måste man vägleda sig mellan klipporna efter oriktiga holländska kort, vilka, liksom allmogens lyktgubbar i land, synas visa rätta stråten, men föra i själva verket på villostigar.

"Bedragna av dem, styrde vi och högre upp i Simon's Bay än ske borde", till dess man upptäckte husen och ett därstädes liggande vakt skepp, då man strax genom en vänstersväng kom på stället och lät ankaret dundra i botten, medan konstapeln avlade vår hälsning med fyra skott, vilka besvarades med elva utav förenämnda vakt skepp.

Tvenne dagar efter ankomsten till Falso Bay, begav sig delar av besättning till Kap, de satt inpackade i en stor vagn, som var betäckt med ett stycke rödtjärad segelduk, drogos av fem par ståtliga hornkampar (oxar), ty så svår var vägen, att hästar ej kunde brukas. Och kuskar hade de hyrt från blåkulla, de vore tvenne slavar från Madagaskar.

Beträffande vägen skriver Jacob Wallenberg att det var mycket branta stup vid sidan av vägen, och att det var tur att dom hade tagit prästen med sig, ty i händelse av kullerbytta från dessa branter, hade inte blivit frågan om att förbinda, utan att begrava.

Invånarna i staden var mycket hövliga mot främlingar, svenskar tala de hjärtans väl om, men fransmän äro likväl illaluktande hos dem, för deras självsvåldiga kapriolers skull med kvinnfolk, liksom man ock efter danskarna har en hop smutsiga historier.

En främmande, som litet förstår prata med dem, kan eljest klappa på var dörr och är välkommen överallt. Okänd och utan anvisning blev man väl bemött allestädes. Följer man dem till deras lanthus, utanför staden, slipper man inte undan utan att ha genomvandrat deras vinkällare, tunna från tunna, och druckit ett glas av vart sort. Ni gör dom uppriktigt sorg, om ni inte hälsar på dem en gång om dagen.

Finland stannade nästan en månad i Falso Bay, för översyn av skepp, manskap och proviant. Med Java som nästa mål, sattes segel torsdag morgonen den 21 juni.

Vindarna var gynnsamma och den 3 augusti, sex veckor efter man skilts från Goda Hoppsudden, fick man ön Java i sikte, och sedan längs kusten i tre dagar rundade det så kallade Javahuvudet och anlände den 8 till Anjer som ligger i sundet Sunda Strait, där de ostindiska skeppen vanligen ankra för att hämta vatten och förfriskningar.

Javanska prämar lade till på sidan av skeppet, lastade med höns, apor, sköldpaddor, papegojor samt allehanda frukter, kokosnötter, pisang med mera.

Farvattnen är härlikring de krånligaste på hela resan.

"När vi skulle ut ur sundet Sunda Strait, gick vi på lodet ända igenom, då djupet på somliga ställen inte är mer än fyra famnar, vadan många skepp fastna på grund."

Den 22 augusti, sexton dygn efter ankomsten till Java, passerades ön Banca. Den 27 sågs Pulo-Sapata eller Lästen på svenska, en liten klippa mitt i stora havet, som var vitmålad med oräkneliga fågelägg. Pulo-Condor passerades om babord, en ö där tvenne svenska skepp blivit överliggande, nämligen Kalmar år 1746, och Finland 1764, då båten med några och tjugo man förlorades utan att man visste hur.

Såsom inbyggarna äro föga annat än en svärm sjörövare, misstänkte man dem i början.

Men en tilltagsen andre styrman, som tillika med en konstapel gick i land för att utforska med tvenne laddade muskidundrar på axeln, fann ingen anledning därtill, alltså trodde man, att de blivit borta i någon häftig kastby.

I Kinesiska sjön blåser tvenne ständiga vindar om året, nästan sex månader vardera. Den ena hjälper oss till Kanton, den andre därifrån. De förfärliga stormar, som här kallas taifuner, vankas när den förenämnda kantrar. Den som efter september kommer in i Kinesiska sjön är

osäker om att hinna fram till Kanton det året. Finland seglade nu med hurtig sydväst och vore till ankars vid Macao i kinesiska skären den 5 september, fick lotsar ombord och kastade kroken i Vampo den 7 följande.

Vampo, européernas ankarplats, ligger ungefär halv annan svensk mil från Kanton. Här låg skeppet Prins Gustav som anlät hit nio veckor före Finland.

Här låg också tretton andra skepp, och efter oss kom ytterligare nio stycken, så att europeiska skeppen voro inalles detta år, nämligen 13 engelska, 5 holländska, 2 franska, 2 danska, och våra 2 utom ett portugisiskt, som låg i Macao.

Skeppet Finland återvände till Sverige i juni 1771 med sedvanlig last av te, siden och porslin.

Den tjocka blå linjen - tre kontinenter

Resan till Kina är ett farofyllt äventyr som leder över tre kontinenter:

GÖTEBORG – skeppen lastades, påmönstring, avfärd.

En resa till Kina var en lång expedition. Den kunde ta 18 månader. Vid Klippan utanför Göteborg lastades fartygen med trä, järn, tjära och andra varor. Varorna skulle säljas i Cadiz i Spanien.

CADIZ – handel i utbyte mot silverpialstrar. I Cadiz stannade fartygen. Här sålde man lasten från Göteborg. I utbyte fick man silverpialstrar, som var betalningsmedlet i Kina. Från Cadiz fortsatte expeditionen söderut mot Godahoppsudden.

GODAHOPPSUDDEN – exkursioner. Vid Godahoppsudden stannade fartygen till, inför den långa seglatsen över Indiska oceanen. Godahoppsudden fick sitt namn av portugiserna. De tänkte att hade man väl klarat sig runt udden, så hade man goda chanser att komma ända fram till Asien.

JAVA – proviantering. Efter den långa seglingen över Indiska oceanen började det bli tomt i matförråden. På Java kunde man fylla på med sådant som färskt vatten, frukt och grönsaker.

KANTON – slutmål. Staden Kanton heter idag Guangzhou. Det här var slutpunkten på den långa resan från Sverige. Här kunde man använda silverpialstrarna från Cadiz för att köpa varor att ta tillbaka till Sverige. De viktigaste handelsvarorna var te, kryddor, siden och porslin. Andra varor var pärlor, rottingmöbler, leksaker, solfjädrar, saker av lack och andra prydnadssaker.

Resor till Kina 1750–1771

Resan ut till Kanton tar i allmänhet i anspråk åtta till tio månader. Skeppet Prins Carl, om vars resa finns förträffliga uppgifter i Pehr Osbecks utgivna dagböcker, som tar sin början den 27 november 1750 och avslutas i Kantons hamnstad Vampo den 25 augusti påföljande år:

Hela denna tid var fartyget likväl icke under segel. Man brukade anlöpa Cadiz för att förse sig med spanskt silver, eftersom detta var gångbart i Kina och dels för svenskt mynt inte fick föras ut ur landet.

Uppehållet i denna hamn kunde ta tio veckors tid. Under senare tid anlöpte fartygen även i regel Kapstaden.

Det var sålunda en lång resa, som de stora fartygen hade framför sig, och utrustningen måste därför anpassas till besättningen ombord som kunde uppgå till 100–150 man.

Osbeck berättar om provianten som intogs ombord på Prins Carl enligt följande:

”Levande kreatur innehades till förfriskning under resan åtskilliga slag, såsom oxar, kor, kalvar, svin, får, höns m. m. Samt följande matvaror: 672 lispund kött (1 lispund = 8,5 kilogram), 330 dito stock-fisk, 224 dito smör, 1,248 dito bröd, 3,360 kannor ärter, 3,360 dito korngryn, 15,680 dito dricka, som efter några veckors vistande i Nordsjön surnade. Sedan var vatten vår mesta dryck och det ofta osmakligt och fullt med maskar.”

När man ätit sig igenom detta program, som för manskapet tedde sig ungefär sålunda: tre dagar i veckan salt kött, tre dagar stockfisk och en dag fläsk samt härtill ärter och korngryn, var det säkerligen rätt behagligt att få den omväxling i dieten, som provianteringen på Java erbjöd.

Här kunde man till skeppet Finland 1769 införskaffa bufflar, höns, änder, sköldpaddor, sköldpaddsägg och kokosnötter för att icke nämna kaffe och pudersocker, tobak och kalebasser med friskt vatten.

Utom de nämnda drickandeverorna fanns naturligtvis brännvin ombord, varav besättningen varje dag erhöll en efter omständigheterna lämpad sup, arrak till punsch, som för manskapets del bryggdes i en stor balja på däck två gånger i veckan. För befälet fanns dessutom ett rikligt förråd av allehanda viner.

Ombord på ostindiefararen härskade samma ordning som på ett krigsfartyg, man fick ju för övrigt vara beredd på att försvara sig såväl mot sjörövarna på Madagaskar som mot handelskonkurrenterna. En del av kaptenerna voro också militärer. Med undantag av navigeringen och disciplinen hade kaptenen likväl icke mycket att säga till om.

Den högsta makten ombord hade kompaniets betrodda superkargörer, på vilkas axlar ansvaret för det ekonomiska utbytet av expeditionen vilade. De försålde den medförda lasten och ombesörjde inköpet av den viktiga returlasten. Enligt instruktionerna var det endast superkargörerna, som skulle komma tillsammans och rådgöra om allt som rörde skeppets säkerhet och kompaniets intressen, ej kaptenen.

Dessa bestämde också vilka hamnar fartyget skulle angöra, när det skulle gå till segels. Betecknande för deras maktställning äro några bevarade skriftliga order till kaptenerna. Besättningen hade i kompaniet en efter dåtida förhållanden mild herre, som stod på dess bästa.

Genom en viss procent, som lades på köpesumman vid auktionerna, bildades en armkassa, varav understöd utdelades till fattiga sjömän och änkor. Blev fartyget angripet av sjörövare och anfallet tillbakalaget erhöll var man två månaders hyra extra och de stupades anhöriga denna summa fördubblad.

De stora ostindiefararna var likt flytande samhällen, som såväl behövde sin världsliga rättsskipning som sin andliga vård. Vid behandling av större brott, de mindre förseelserna föll under kaptenens egendom – etablerades en krigsrätt bestående av kaptenen och sex officerare. Dessa dömde enligt rättegångsbalken och sjöartiklarna. För den andliga vården svarade en skeppspastor, som förrättade morgon- och aftonbön varje dag, höll gudstjänst om sön- och helgdagar och för övrigt skötte de fromma sysslorna som åvilade en församlingsherde.

Till besörjande av den kroppsliga hälsan ombord fanns flera fältskärer. Detta oaktat var dödligheten ombord många gånger mycket stor — den största siffran uppges för skeppet Finlands resa, då ett sextiotal man, motsvarande mer än var tredje man ombord, aldrig återsåg de svenska skären.

Under en kampanj, som Ostindiska kompaniets fiender förde hemma i Sverige, anförde också som ett skäl mot kompaniets handel att så många omkom.

Lasten ut synes aldrig ha varit betydande, trots att kompaniets direktörer ständigt framhöll såsom en av bolagets största nationella förtjänster, att den inhemska ”manufakturen” kom ut på världsmarknaden. Den bestod av koppar, järn och järnplåt, stål, verktyg och vapen, bräder, kläden, livsmedel mm.

Kostnad för en resa uppgick år 1748 i runda tal till 640 000 daler silvermynt — för skeppet Götha Lejons inköp, utrustning och last samt för inköp av returlast, arvoden och avgifter mm. På detta stora belopp kunde man likväl ge en vinstutdelning motsvarande 44 %.

Det var en helt ny värld, som mötte ostindiefararen, då man första gången nalkades Kanton, en värld, som mången också snart blev förtrogen med. Infarten gick förbi portugisernas gamla stad Maccao in i det trånga, av branta klippor kantade sundet Bocca Tigris, ”Tigermunnen” ett namn efter en hög holme kallad Tigern. Så snart man passerat mynningen blev farvattnet grunt och lämnade blott en smal kanalliknande ränna för de större fartygen.

”Över de låga risåkrarna synes på längre håll under höga landen, vackra lundar, välbyggda byar, gröna planteringar, uti avsättningar på landens avhällningar anlagde, samt torn och pagoder, som allt omkring göra utsikterna vackra och mycket behagliga”, skriver kaptenen Carl Gustaf Ekeberg i sin Ostindiska Resa från 1770 och 1771, vars beskrivningar vi i det följande kan lita oss till.

Längre in ligger den skogklädda Vampo-ön, i vars skydd ostindiefararna ankra upp. Det är nu blott en mil in till Kanton och till de europeiska faktorierna som ligger utanför murarna. Anblicken av alla dessa småningom välkända orter blev tydligen kär för ostindiefararen, som till minne ofta tog med sig målningar över revirets olika delar. Sådana finns bevarade än idag.

Något som särskilt fäste sig i Ekebergs minne var de tre höga tornen med sina klockbehängda avsatser, vars modeller i späcksten, porslin eller stengods han förde med sig hem. I högsta grad främmande för en sjöman verkade naturligtvis även de kinesiska båtar, sampaner och djonker, som i tusental fyllde flodmynningen.

Så snart fartyget ankrat, började man tackla av det. På Vampo hade man förhyrt en upplagsplats — med en förvrängning av det engelska bankeshall av de våra kallad bängsal — till vilken ballast, tacklage, segel o dyl. flyttades. Varje skepp hade en sådan bängsal, som skildes från de övriga av breda diken. Här byggde man upp smedjor och kokhus. Till skydd tjänstgjorde en styrmanvakt på åtta man och ett underbefäl.

Kineserna var mycket påträngande, och noggrann vakthållning krävdes. Redan då man kom in i sundet vid Bocca Tigris inställde sig två kinesiska soldater som vakt, och inne i hamnen var för samma ändamål fyra galärer stationerade *”bemannade med några lättjefulla soldater och beväpnade med långa luntmusköter, pikar och gafflar”*.

En ceremoni, som varje skepp måste underkasta sig, var den mätning, som skulle ligga till grund för beräkning av hamnumgålderna. Vid första inträffande fullmåne kom den mandarin, kallad Hoppo, som hade hand om denna procedur, under stor pompa och ståt ut till fartyget i en präktig sampan behängd med en gul flagga med svarta bokstäver samt röda tavlor med förgylld skrift som visade på hans ämbete.

”Tillförne blev han i en sådan förrättning åtföljd av tre till fem galärer, men i senare åren har en sådan ståt blivit indragen och han har nu allenast ett par mindre sampaner med sina skrivare och mätare, en med några skrålande spelmän och en sådan med köket och dess redskap uti till sitt följe. Utom en hop drängar och betjänter har han en soldat, som leder den stora gula damast hedersparasollen, och en som bär en stor bambuffäder eller viftare, tillika med fyra stycken profosser eller bödlar.”

Under färden från Kanton ut till skeppen hälsas han med slag på gonggong vid de olika tullstationerna och vid framkomsten med salut från skeppskanonerna. I en särskild länstol med rött guldbroderat täcke avvaktar han sedan mätningen, som utfördes av fyra mätare, vilka med höga rop tillkännager för skrivarna de olika måtten.

Handelsutbytet gick efter särskilda lagstadgade former. En motsvarighet till de europeiska privilegierade kompanierna fanns också i Kanton en med kejserligt monopol försedd sammanslutning kallad Co-Hong – med ensamrätt att ombesörja handeln med européerna. Hongköpmännen hade mandarins värdighet, och deras antal uppgick till omkring tio. Dessa mandariner ombesörjde alla mellanhanden mellan superkargörerna och de styrande i staden. Bland dem har vi särskild anledning att minnas mandarinerna Pon-Quy-qua, som med ett av kompaniets fartyg medföljde till Göteborg och där gästade direktören Niclas Sahlgren. Såsom minne skänkte han denne sitt på spegelglas målade porträtt, som förvaras i Göteborgs Stadsmuseum.

Hongköpmännen sysslade inte med detaljerna i handelsutbytet. Detta åvilade compradorerna, ett slags kommissionärer, som var superkargörerna till handa vid inköp och försäljning, proviantering, anskaffande av bängsal, faktoribyggnader, tjänare mm.

Till sist kan bland de tjänstemän som voro outhärliga, nämnas tolken, lingvisten.

Faktorierna låg utanför Kantons stadsmurar. Så snart ett skepp kommit i hamn hyrdes ett sådant för att därifrån driva handeln med kineserna — eftersom fartyget låg alltför avlägset. Under senare tid uppförde kompanierna själva sina faktoribyggnader samtidigt som de lät en eller flera superkargörer stanna kvar mellan resorna för att bättre uppehålla handelsförbindelserna.

Många av Ostindiska kompaniets blivande direktörer gjorde här sina första lärospån såsom handelssuperkargörer och grundlade här sina förmögenheter, bland dem är den i Göteborg kände William Chalmers. Faktorierna bestod av smala tomter mellan floden och Faktorigatan.

Anders Sparrman – ombord på Stockholms Slott 1765–1767

Skeppet har nyligen besegrat vindpinade farvattnen norr om de brittiska öarna. Att mitt i vintern segla i dessa vatten är den mest farofyllda delen av hela resan. Trots att några skepp förlit just här är det den bästa vägen. Engelska kanalen är mycket svårseglad, eftersom man måste kryssa i den sydvästliga vinden, något som kapten Ekeberg anser vara besvärligt.

En ung man står på babords sida med händerna i ett krampaktigt grepp om relingen. Anders Sparrman är på sitt artonde år och på sin första resa till Ostindien.

Skeppet Stockholms Slott kränger och gungar. Det knakar i de kraftiga masterna och rårna.

Tamparna darrar av vinddraget som fyller seglen. Likt stinna bukar svävar segeldukarna över hans huvud. Luften är fylld av salt hav och stank från smutsiga människor och djur. De har varit ute länge. Inte sett land på flera veckor. Inte bunkrat färskvatten på mycket länge. Det hela hade börjat vid ett besök i hemmet hos Linnaeus i Uppsala:

”Vill ni anträda en seglats till Kina om två månader? Som fältskär eftersom ni inte är framme vid examen. I själva verket som min botanicus. Södra Kina är bördigt, frodigt, vindruvor torde vara okända, men träden står i blom två gånger om året. Hur vidunderliga djuren än är undslipper de inte befolkningens aptit. Människor lever i vådligt elände, men de har krut och redskap, de är listiga och ekonomiska och undergivna sin kejsare. Där är mycket att studera.”

– Herr arkiater, om ni anbefaller det, så reser jag. Jag verkar då inte rymma från mor och far utan färdas på er rekommendation, hade han svarat den vittomtalade professorn.

Anders Sparrman är hans yngste elev. Innan han far i väg manar Linné:

”Teckna er allt till minnes, för noggranna, överse med ingenting, ty först senare inser man vad som är av värde och vad som redan beskådats av andra. Bli i ordets grundmening en landstrykare, en som varsnar världens skönhet och djup, dess raviner och dess droppar av kåda och sav.”

Avresan påbörjas den 28 december 1765 från Göteborg och under kapten Ekeberg ledning. Ekeberg är nära vän och granne till familjen Sparrman. Anders är trots sin låga ålder väl ansedd i vetenskapliga kretsar – med stora kunskaper i naturhistoria.

Som de flesta i besättningen på fullriggaren är han både rädd och sjösjuk när havet kastar skeppet fram och åter mellan höga vågtoppar och djupa dalar. Han har nämligen ingen sjövana. Kroppens inre rör sig i samma takt som det krängande skeppet.

I huvudet maler Linnés hälsning: *”Jag undviker långväga sjöresor. Nu får du klara dig själv, det kommer att gå fint.”*

Där står den blivande fältskär Sparrman och kräks över relingen - utan nåd - långt borta från hemlandet.

Professor Linné i Uppsala har hundratals studenter. Men knappt ett tjugotal av dem reser på arkiaterns särskilda uppdrag – de han kallar sina apostlar. Unga män som med risk för sina liv samlar växter och frön som de sedan skickar hem tillsammans med vetenskapliga rapporter och skildringar om sina äventyr.

I Sverige och utomlands och skapas stort intresse för naturens lära i exotiska miljöer, till och med för dem som befinner sig utanför den vetenskapliga världen. De unga männen som följde med i vetenskapligt syfte sågs dock inte alltid med blida ögon av kompaniets tjänstemän. Oftast fick de bo i sämre hytter i mörkare delar av skeppet.

Linné ser resorna som sin vetenskapliga metod för att både inhämta och sprida budskap om växter och djur. Några av apostlarna väljer att resa med något av Ostindiska kompaniets skepp.

Anders Sparrman är en av dem. Han mönstrar på Stockholm slott som matros, men med uppgift att vara andre fältskär och inte bara samla in djur och växter för Linnés vidkommande. Det gäller också att finna örter som kan omvandlas till läkemedel. Till en av apostlarna ute på långresa skriver Linné;

”Den som vill vinna något stort, måste och våga något högt ... Denna resa är ej så farlig som man föreställer sig hemma”.

Ombord på skeppet befinner sig ett halvt dussin superkargörer med assistenter, kapten, styrmän, underbefäl, jungmän och matrosar. Inalles etthundrafemtiofyra män.

De två erfarna fältskärer ger Anders Sparrman i uppgiften att under resans gång skänka, till de som så behöver, lindring och bot. Några ombord är redan i mycket dåligt skick och fältskärerna vet av erfarenhet att några kanske aldrig kommer att återvända hem till Sverige.

Ett tidigt tecken på den vetskapen är att en superkargörer visar symptom på allvarlig sjukdom. Han ligger i sin hytt i aktern på övre däck och kan inte längre utöva sin ställning som kompaniets högsta representant ombord.

Förutom besök av skeppsläkare tar han endast emot skeppsprästen och kaptenen. Han är frimurare, och som sådan logebroder till kapten Ekeberg som ska föra skeppet mot Kanton i Kina. Sjukdomar ser nämligen inte till vilken rang man tillhör.

Besättning, hög som låg, dör under resan. Det hjälper föga att den som drabbas är ”väl tränad, begåvad och vaken” eller kan luta sig mot Vetenskaps-societeten, Vetenskaps-akademien, Riddarhuset, hovet eller Riksdag.

Linné, därhemma i Sverige, kan däremot uppnå större ära och berömmelse. Visserligen är han adlad för sina insatser för vetenskapen med det tar ytterligare fyra år innan hans adelskap officiellt accepteras.

Den unge studenten Sparrman hyllar i tankarna sin blivande professor i Uppsala, och inför kaptenen berömmar han Linné för entusiasmen och det annorlunda sättet att undervisa. Han lovar sig själv att samla mesta möjliga antal av intressanta naturalier i varje litet utrymme i hytten.

Manskapet på Stockholm slott vet inte mycket om livet ombord på skeppet eller de faror som väntar dem. En livsfarlig seglats i många avseenden. Inte ens att det dröjer ett halvår, innan de kan känna fast mark under fötterna. Sjösjukan är bara en första prövning.

Någon förströelse – förutom den extra supen och pastorns söndagsbön – är det knappast fråga om. Det gnisslas en del bland manskapet som aldrig kan gå undan och få en stund för sig själv. De som så villigt mönstrat på i Göteborg i hopp om att tjäna en slant och skapa sig en bättre tillvaro börjar snart sloka. Trots att det hyfsat betalt jobbet ombord på skeppet.

Den som klarar sig med livet i behåll kan visserligen återvända hem men en sparad slant som är större än den man någonsin kan skrapa ihop som dräng på landbacken. Kanske kan det rent av räcka till ett eget litet torp?

Anders Sparrman flackar runt mellan däck och ser om blessyrer och ber till Gud om att få undslippa att assistera vid svåra olycksfall, som när någon faller från rår och master och bryter armar och ben. I värsta fall måste fältskären ta till amputation. Han känner redan maktlöshet mot febersjukdomarna och vid åsynen av skeppsprästens allt tätare nattvarder och böner då döda sänks i havet.

På resan till Kina är Sparrman undantagen den spisordning som hålles de andra matroserna; under tre dagar i veckan, utspisas de med salt kött, tre dagar med stockfisk och en dag med fläsk. Till frukost ges en halv sill och en klunk brännvin. Vid dåligt väder kan portionen eventuellt utökas något. Annars gäller svagdricka eller vatten. Dessvärre håller sig färskvattnet inte länge. Som assistent till fältskären ombord registrerar kaptenen den unge Sparrman som matros och avlönas därefter, sjutton silver daler i månaden.

Han har för ögonblicket inga planer på att följa med på fler resor till Kina. Han vill bli naturforskare eller läkare och vet att det väntar år av studier. Vid hemkomsten kommer han att snarast möjligt att återvända till arkiatern Linné i Uppsala. Hans far, prosten Eric Sparrman är god vän med familjen Ekeberg hemma i Sverige.

Kaptenen Ekeberg håller därför ett vakande öga över honom, eller välsignelse. Den unge mannen får plats vid underbefälens matbord. De finns fler unga män som åtnjuter visst beskydd av kaptenen.

Förste fältskären, avlönas med femtio silverdaler per månad. Skeppsprästen får nöja sig med hälften. Men så är det också skillnad på att kunna amputera armar och ben och att frälsa en vilsen själ.

Sparrman får till sin stora häpnad snart tillfälle att hålla en skadad jungman stilla med hjälp av både händers järngrepp och brännvin, medan förste fältskären sågar och skär i det skadade benet. Frågan är vem av de båda unga männen som först ska komma svimma – Sparrman av skräck vid åsynen av det blodiga kirurgiska ingreppet eller jungmannen av den ohyggliga smärtan.

Skriken från de båda unga männen hörs vida omkring. Sparrman tar sig åter ut i friska luften och står vid relingen till Stockholm slott. De hårda vindarna har avtagit och han ser ut över skeppet.

Kaptenen rör sig fram och tillbaka. Från styrbord till babord. Från akter till förskeppet. Rituellt. Han ger order till förste styrman. Order som vidarebefordras till ytterligare lägre befäl. Lutad över sjökort beslutar han om skeppets fortsatta kurs.

Superkargörerna däremot, avnjuter sitt goda vin med små avbrott för att då och då lufta sina sammets- och brokadrockar i en mer komfortabel miljö på Sundäck.

Anders Sparrman tar sig ner till sin lilla hytt och lukten av mögel slår honom i ansiktet. Förhoppningsvis kan manskapet snart hänga ut sina våta yllekläder och sängkläder för vädring på däck.

Kanske hinner de också spola av sina otvättade kroppar. Dessa män har kläder som varit nedblötta med saltvatten i flera omgångar och tar varje tillfälle att samla regnvatten att tvätta sina kläder och sig själva i. Sparrman ser hur de skakar i kylan. Någon uppvärmning finns inte ombord, annat än i kabyssen där kocken lagar mat. Matroser och jungmän klöser smutsig och svettig hud blodig. Aldrig är de fria från lössen, flugorna eller annan ohyra.

Om natten hörs ideliga läten från alla som river och kliar sig. Djuren likaså. Skeppet når så småningom varmare breddgrader och manskapet har länge delat trånga utrymmen tillsammans med skeppets levande matförråd. I vissa hamnar kan påfyllning ske av kreatur, höns, grisar och får. Och friskt vatten.

Många drabbas av epidemiska febersjukdomar, skörbjugg, sårbildning, bölder, hosta, diarré, dysenteri och efter diverse amorösa äventyr i hamnar också syfilis. Upp till fem lik hivas överbord under en enda dag. Ska kaptenen bli tvingad att rekrytera fler besättningsmän eller har han räknat med visst manfall?

När de passerar ”linjen”, ekvatorn, är hettan så stark att skörbjuggen tar överhand. Det nyss så friska vattnet ruttnar och antar en förskräcklig liklukt. Det hjälper föga att med torftigt vadmalssåll sila bort maskarna och gråsuggorna.

Med bara överkroppar offerar manskapet "Hönsapengar" som ska användas vid festen efter hemkomsten. För den i manskapet som passerar ekvatorn för första gången väntas dop av sjöguden. Tre gånger doppas bryskt huvud under vattnet i en träbalja. Sedan tvingas de dricka en vämjelig smörja. Åskådarna skrattar och applåderar spektaklet. Det är fest ombord. Skeppsprästen skakar ogillande på huvudet, ty till kvällen sups det rejält.

Sparrman drar sig tillbaka så snart hönsningen är över. Han öppnar locket till den lilla trækistan och låter blicken vila en stund på medikamenterna. Sjuka ska hållas vid sunda vätskor ha han lärt hemma i Sverige. Kroppens vätskor – gul galla, svart galla, blod och slem – måste balansera varandra.

Men här ombord känns det mest angeläget att hålla besättningsmännen på gott humör.

Han lyfter och granskar de små glasflaskorna mot talgdankens ljus, de är fyllda med medel som ska driva ut slem, svett och snor. Förste fältskären har dock sagt honom att laxermedel är det viktigaste att ha med sig.

Innan talgljuset blåses ut skänker Sparrman en tanke åt de sjuka män han idag klivit över – de som tvingas ligga kvar bland de friska. Det finns ingen avgränsat utrymme för sjuklingar. Och han kan inte erbjuda något botemedel mot den grasserande skörbjuggen.

Han vet att nya olycksfall kommer att ske så snart skeppet hamnar i oväder och hög sjö och att fler kommer att försvinna i vågorna. Vem som helst riskerar att vid hård vind spolats överbord. Unga män i sina bästa år går under.

På kompaniet beklagar man förlusterna, men ser det som helt naturligt. Skeppsprästen beordras hålla bönestund varje morgon och kväll och tacksägelsebön när de just har överlevt en svår storm. Förutom att predika på söndagar och stora helgdagar, delar han ut nattvarden

med jämna mellanrum, undervisar "de enfaldigare av besättningen"– och i synnerhet de unga kadetterna i kristendomskunskap.

Då kapten Ekeberg inte tolererar svordomar ombord ska skeppsprästen även övervaka att sjömännen inte använder kraftuttryck. En till synes omöjlig uppgift bland manskap som under ledig tid festar och blir rejält berusade!

Särskilt en kväll som denna.

Kanton – Faktorierna

Pehr Osbeck berättar vid sitt besök 1751 att husen i det svenska faktoriet är i två våningar och den översta av dessa är öppen upp under taket, med små fönster vars rutor är gjorda av pärlemor. Han fortsätter:

Rummens väggar var klistrade med vita kinesiska papperstapeter. Små ödlor kilade sommartiden upp och ner för väggarna i jakt på kackerlackor och andra smådjur.

På vardera sidan om ingången från Faktorigatan låg en liten handelsbod. Man kom in på en kringbyggd gård, passerade under en överbyggd läktare, och därefter befann man sig åter på en öppen gård, i vars fortsättning sträckte sig små trädgårdar med bambuträd, pisangträd o dyl.

Dessa små oaser avslutades av en täckt gård, genom vilken till slut åter en passage ledde till en kringbyggd gård, vars fondbyggnad låg utmed floden – och åt denna öppnade sig med ett altanliknande rum använt till matsal.

Superkargörerna och deras assistenter bodde i faktoriet, som vaktades av matrosar. Här förvarades också de inköpta varorna till dess de kunde tas ombord. Dessa lastades på sampaner och fördes eskorterade av compradoren och några matrosar ut till skeppet

Vi ser ofta bilder på de europeiska faktoribygnaderna i Kanton. Eller med andra ord kontors- och lagerlokalerna inom det inhägnade och strängt bevakade frihamnsområde i Kantons hamn. Det är detta som är européernas enda fotfäste i Kina.

Här görs affärerna upp mellan Hong-mandarinernas ombud, compradorerna, och de europeiska superkargörerna, och det är här varorna lagras i väntan på nästa skeppslägenhet.

Några större skepp syns av naturliga skäl inte i bilden. Farvattnen är alltför grunda för de stora skeppen, som ligger för ankar vid ön Vampo en mil utanför Kanton. Alla frakter sker på de små sampanerna.

Faktorierna ligger på smala tomter mellan floden och Faktorigatan. Vår vän Osbeck som besöker Kanton 1751, ger den mest ingående beskrivningen av det svenska faktoriet som vi har. Det tycks bestå av en rad kringbyggda gårdar bakom varandra. Kvarteret omfattar även en liten trädgård, där både bambu och pisangträd växer. Inkvartering av matroserna, som är tillsatta att bevaka faktoriet, hör också till anläggningen.

Närmast floden reser sig boningshuset, där superkargörerna och deras assistenter bor. Här är väggarna minsann klädda med kinesiska ristapeter. Möblerna består till stor del av kinesiska bambumöbler. Man äter på en altan uppe på andra våningen - med utsikt över floden.

Tillvaron för kargörer i Kanton kan bjuda på långa perioder då ingen verksamhet pågår, s k överliggare. Först ska upphandlingarna vara klara och därefter följer väntan på nästa skepp för hemresa. Resorna tar åtta till tio månader i vardera riktning – och det bör rimligtvis ha blivit en hel del tid över för Ostindiska kompaniets representanter i Kanton.

I icke obetydlig utsträckning ägnade man sig av allt att döma – trots direktionens stränga förbud – åt privata affärer av skilda slag.

Om tiden blir alltför lång kan möjlighet för de kvarvarande européerna att slå sig ned i det portugisiska Macao utanför Kanton. En plats vida mera präglad av västerlänningarna. Men även livet där kan ha sina dilemman ... ett brev från en svensk superkargör till en yngre och oerfaren kollega: *För Guds skull låt blifva flickorna i Macao, ty det kommer efter ...*

Kineseri - ett mode

Tore Frängsmyr

Snart sprider sig en anda av den kinesiska kulturen i Sverige. Porslinet blir en modesak, siden är en lyxvara som vandrar nedåt i samhällsklasserna, trädgårdarna görs om och berikas med små pagoder och konstgjorda dammar.

Den gamla idén om den ädle vilden, som tidigare tillämpats på urinnevånare i Amerika och Afrika, sattes nu i samband med kinesen: han var ett naturbarn, som levde vist och fogade sig i naturens egen ordning. Kina uppfattades som ett idealland, och Linnés skrivande lärjungar kunde i beundrande ordalag berätta om såväl folkets seder som kejsarens politik.

När Gustaf III skulle förklara sin statskupp 1772, lät han riksrådet Carl Fredrik Scheffer hålla ett pompöst tal, där det sades att kungen velat införa ett ”kinesiskt” statskick.

En av de tongivande för den nya trädgårdsstilen var engelsmannen William Chambers, uppvuxen i Göteborg där fadern var framgångsrik affärsman med intressen i kompaniet. Unge William gjorde tre resor till Kina, den sista med Hoppet 1748–1749 som superkargör. Därefter studerade han arkitektur i Frankrike och Italien, varefter han återvände till sitt ursprungliga hemland England.

Han blev hovarkitekt hos George III och fick i uppdrag att restaurera och utveckla Kew Garden. Den fick en ståtlig pagod av kinesisk modell men också broar och paviljonger. Själva tanken var att på artificiell väg skapa något som såg naturligt ut. Något av en kulmen nådde kineseriet i Sverige med det lilla lustslottet China på Drottningholm.

Adolf Fredrik ville uppvakta sin drottning Lovisa Ulrika på hennes namnsdag 1753 med denna unika skapelse. Slottet fick byggas i hemlighet och sedan föras ut till sin plats. Invigningsfesten varade i åtta dagar och inblandade personer bar kinesiska kostymer. Den lille kronprinsen var utklädd till mandarin. Det första träslottet angreps emellertid av röta, och kungen lät då bygga ett nytt kinaslott i sten, och det är denna byggnad som fortfarande finns att beskåda ute på Drottningholm.

Nära slottet anlades dessutom en liten by med det tidstypiska namnet Kanton. Förutom handaslöjder experimenterade man med silkesmaskavel i det tiotal hus som utgjorde byn.

Slottsherrarna ute i landet ville hänga med i det nya kulturmodet. Arkitekten Fredrik Magnus Piper hörde till dem som försökte omsätta de kinesiska idéerna i den svenska verkligheten.

Vid sidan av sitt arbete som hovintendent hjälpte han grevarna med parkanläggningar. På Godegård i Östergötland fick han inreda en kinesisk miljö åt Johan Abraham Grill, som återvänt hem efter många år som superkargör i Kanton. Han hade hemfört en mängd möbler och porslin från Kina. Piper fick skapa den yttre miljön, med oregelbundna små gångstigar och arkitektoniska monument i kinesisk stil.

Vid Forsmarks bruk anlades en engelsk trädgård, troligen av Piper. Bruksdammen reglerades och indelades i mindre sjöar, små kinesiska träbroar uppsattes. Ett spegeltempel uppfördes i terrängen, och t o m en eremitgrotta skapades.

Så vild var denna anlagda trädgård att en eremit kunde tänkas framleva sina dagar där. Vad greven och riksrådet Samuel af Ugglas själv tyckte om saken framgår inte, men tydligen godkände han arrangemanget.

Vid festliga tillfällen kunde man anställa en eremit som fick sitta där och se tankfull ut. Mindre lyckat var när man placerade en vaxdocka i denna lilla skräckkammare.

Så långt gick det ”kineseri” som utgjorde ett väsentligt inslag i den svenska 1700-talskulturen. Det är därför som Ostindiska kompaniet handlar om något mer än bara ett framgångsrikt affärsföretag.

Skrifter till Vetenskapsakademien – En rapsodisk beskrivning av vetenskapliga handlingar/meddelande:

- Berättelse om et norrsken, som observerades på utresan med Ostindiska compagniets skepp Sophia Albertina den 30 januari 1755
- Underrättelse om tutanego, 1756
- Kort berättelse om den chinesiska landt-hushåldningen, 1757
- Ön Ferdinando Noronho, besökt år 1760, med Svenska ost-indiska compagniets skepp, Prins Fredric Adolf
- Om chinesiska soyan, 1764
- Berättelse om chinesiska olje-fröet och dess trefnad i Sverige
- Chinesiska olje-prässen och prässnings-sättet
- Tal om hafvets strömar; hållet för Kongl. vetensk. academiens, vid prsesidh afläggande, 1768
- Chinesernes sätt at utkläcka ägg
- Observationer på magnetnålens inclination, gjorda under resan til och från Kanton, åren 1766 och 1767
- Observationer, gjorda med inclinations compassen, på en sjöresa ifrån Götheborg til Kanton i China och därifrån tillbaka, åren 1770 och 1771
- Capitaine Carl Gustaf Ekebergs ostindiska resa, åren 1770 och 1771. Beskrefven uti bref til Kongl. svenska vet. academiens secreterare. Sthm 1773
- Observationer, gjorde med inclinationscompassen, under en sjöresa til och från Kanton i China
- Ytterligare anmärkningar, öfwer föregående ämne
- Anmärkningar och beskrifning öfver Banca-sundet uti Ost Indien
- Växande grad charta öfver farvatnet ifrån Götheborg til klippan Rockholl nord omkring Scot- och Hitland, 1776
- Om cider Hushållnings journal, 1782
- Försök wid skogarnes besparande och förökande, i anledning af Kongl. patriotiska sällskapets frågor, 1781
- Försök at bärga säden med minsta spillning Hushållnings journal, 1783
- Försök med hwit wallmo Hushållnings journal, 1784

Gudstron – Donationer till kyrkan

Gunnar Redelius

Carl Gustaf Ekeberg donerade viktiga saker till kyrkan. Vid en prostvisitation 1779 antecknades bland annat följande:

- Tavla med Gustaf III:s tal till ständerna. Den förgyllda ramen med sina ornament har Carl Gustaf Ekeberg själv gjort
- Svart mässhake med sol på bröstet och kors på ryggen
- Mässhjorta av bommulslärf med knuten spets runtomkring
- Kalkkläde av svart sidensars med silvergaloner och sol mitt uppå
- Antependium av svart sammet med bokstäverna IHS
- Duk omkring altarskranket av bommulslärf med knuten spets i kanten.

De fyra sistnämnda textilierna invigdes och togs i bruk den 2 februari 1772. Pastor höll ett lägligt tal, dvs. framförde ett offentligt tack i kyrkan.

Enligt en annan anteckning invigdes textilierna till nyttjande vid ett tal av pastor under en solenn akt i en stor och förnämlig församling av åhörare.

Till sockenstämman den 7 mars 1773 hade en man vid namn Kindborg ankommit. Han erbjöd sig att tillverka den altarprydning som Herr Kapten Ekeberg hade gjort ritning på och som församlingen godkänt. Anbudet handlade om ett arbete med förgyllning och något bildhuggeri för 900 daler kpmt.

Sockenmännen kallades fram i koret och tillfrågades om de kunde antaga erbjudandet. De hänvisade till Kapten Ekeberg som fann fänrik Kindborgs begäran skälig.

Som ägare av Altomta hade Ekeberg rätt att delta i sockenstämman. Den 13 augusti 1775 diskuterades inköp av tjära – och vem visste mer om den varan än sjökaptenen Ekeberg?

Han åtog sig att höra efter var man kan få tag på tjära och vad den i så fall kostar.

Sockenmännen förklarade sig vara nöjda med det pris som erbjöds. Vid höstens sockenstämma den 26 november 1775 var Carl Gustaf Ekeberg närvarande.

Han skrev under protokollet.

Frimuraren Ekeberg

Ekeberg är en av kompaniets flitigaste kaptener. Ekeberg genomför tio resor varav sju som kapten. Totalt är omkring fyrtio av Ostindiska kompaniets superkargörer, och ungefär hälften av kaptenerna, frimurare.

Ostindiska kompaniets personal kommer så småningom att grunda en frimurarloge i Kanton. Logen ska liksom alla andra loger i Sverige lyda under Stora Landslogen i Stockholm, men ordförandemästaren ska vara en superkargör vid Ostindiska kompaniet.

Näst högste i logen ska vara en kapten från en svensk ostindiefarare. Medlemmarna kan vara av vilken nationalitet som helst och ordförandemästaren hade rätt att använda det språk som han finner lämpligast.

Den loge som nu bildas i Kanton installeras i egen lokal på det svenska faktoriets område den 20 september 1788.

Namnet blev "S:t Johanneslogen Elisabeth i Kanton".

Altomta gård – Betydelsen av att äga en herrgård

Ur Herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län under 1700- och 1800-talen, Göran Ulväng

Herrgårdar kunde bildas med en ståndsgård som utgångspunkt även då de uppstod på skattejord. Altomta herrgård i Tensta bildades från att ursprungligen ha varit en ståndsgård på ett mantal ägd av lantmätaren Yckenberg genom att kapten Ekeberg köpte upp samtliga tre mantal i byn. De flesta av de äldsta gårdarna på skattejord var dock järnbruk, som ingick i större godskomplex i norra Uppland.

Ståndsgårdar i Uppsala län

Att de ofrälse eftertraktade ståndsmässigt boende på landsbygden är inte minst tydligt när det gäller ståndsgårdarna. Av dessa var huvuddelen kyrkliga, militära eller civila boställen, hemvist för kyrkoherdar, kaptener, löjtnanter och länsmän. De statliga boställena kommer jag (Göran Ulväng) inte att behandla, utan fokus ligger både privatägda ståndsgårdarna. En kort kommentar är dock av nöden.

Prästgårdarna var ofta bebodda av sina innehavare under hela perioden och så även de civila boställena. De militära däremot var påfallande ofta varken bebodda eller brukade av sina innehavare, utan utarrenderade till bönder. Under 1800-talet omvandlades de ofta till vanliga bondgårdar, i synnerhet efter 1870-talets lönereform, där lönerna frikopplades från boställena.

Altomta gård och Carl Wijnblads mönsterritningar

Karin Blent Upplands fornminnesförenings årsbok 1994

Ekeberg bor i lugn och ro på Altomta under åren 1763–1765 och man kan anta att den lilla herrgården byggdes vid denna tid. Huvudbyggnaden uppfördes i två våningar med brutet tak och samma takform har de fyra små flyglarna.

De är utformade efter en mönsterbok som heter ”Ritningar på fyratio wåningshus af sten och trettio af träd, samt åtskilliga lusthus m.m.”.

Arbetet med boken publicerades 1755 av arkitekten Carl Wijnblad (1705–1768). Boken fick stor betydelse för utformningen av mindre herrgårdar och militärboställen. Boken var aktuell på sockenstämman den 24 juni 1763. Då upplästes Wijnblads beskrivning om tegelbruks inrättande på det lindrigaste och bekvämligaste sätt, med tillsägelse att boken fanns vid kyrkan och att eho som åstundar få underrättelse i detta ärende kunde få låna boken därifrån.

Kapten Ekebergs gård är centrum i jordbruket. Här ligger mangårdsbyggnaden, boningshus för tjänstefolket och byggnader för djuren med tillhörande gödselstack. Till gården hör också lider och bodar, brygghus och bagarstuga. Bortom vagnslidret ligger fåhus, fårhus, svinhus och ladugård. Och utanför dessa ligger spannmålsbod, stall, smedja.

Ekeberg har slagit samman några mindre gårdar i byn, men de ligger avskilda från huvudgården. Bönderna arrenderar sina marker av Ekeberg mot dagsverke och viss ersättning.

Bönderna sköter djuren som stallas under vintern och fodras med hö, halm ibland också med löv. Mellan åren skördar bönderna löven genom hamling, som innebär att de klättrar upp i träden och kapas kvistarna. I markerna runt Altomta inhämtas både ask och lind, men i nödfall duger alla lövträd som foder.

Runt ängar och åkrar sätts störrar av gran som viras ihop till gärdslen med band som skurits från vidjebuskarna. Allt för att djuren skall hållas på plats. Böndernas dagsverken blandas med drängarnas och pigornas arbete.

I utmarkerna ligger enkla torp för familjerna och de två ryttarna som är gårdens jordbrukare. Kapten Ekeberg står som rusthållare för häst och ryttare medan den kungliga staten står för musköter, värjor och pistoler. Altomtas ryttare hör till livregementet.

Under 1700-talet anlades många små herrgårdar på den uppländska landsbygden. Deras byggherrar tillhörde den nya samhällsklassen av framgångsrika ämbetsmän, handelsmän, brukspatroner m fl., som då började växa fram.

De flesta av dessa gårdar bebyggdes med trähus enligt den gängse byggnadstraditionen. Att anlita en arkitekt var endast möjligt för ett fåtal. Men för den som ville fanns från mitten av 1700-talet en stor samling mönsterritningar att tillgå i fortifikationskaptenen och arkitekten Carl Wijnblads 1755 utgivna verk »Ritningar på fyratio wåningshus af sten, och trettio af trä», med tillägg 1756, som fick stor spridning över landet.

Carl Wijnblad tillhörde inte tidens stora namn, men som författare till ett flertal böcker om arkitektur har han haft ett stort inflytande över herrgårdsbyggandet under 1700-talets andra

hälft. Det var genom hans verk som de Hårlemanska arkitekturidealen spreds till en bredare publik.

Bland Wijnblads mönsterritningar kunde man finna förslag till såväl planläggningen av gården som utformningen av byggnaderna. Byggherren kunde välja bland inte mindre än etthundrafemtio ritningsexempel på bostadshus i sten eller trä, ett flertal ekonomibyggnader samt tio generalplaner. Till dessa fanns också tekniska beskrivningar.

En av de som lät sig inspireras av Wijnblads mönsterritningar var sjökaptenen Carl Gustaf Ekeberg. På 1760-talet förvärvade han gårdarna i Altomta by i Tensta socken och lät efter en sammanslagning av dessa anlägga den nuvarande gården.

Altomta gård ligger i kanten av den flacka dalgång som utbreder sig kring Vendelåns nedre flöde. En allé leder från landsvägen upp till mangården som består av en huvudbyggnad i två våningar samt fyra envåninga flygelbyggnader, vilka omges av en stor park med ädla lövträd. I den del av parken som ligger direkt norr om huvudbyggnaden finns en damm och ett gravfält från järnåldern. På gårdens ägor finns för övrigt många fornlämningar, däribland flera gravfält från yngre järnålder, vilka berättar om att platsen varit bebodd under 2000 år.

Sjökaptenen, lantbrukaren och vetenskapsmannen Carl-Gustaf Ekeberg

Carl-Gustaf Ekeberg föddes 1716 på Djursholms gods i Danderyds socken. Han studerade i Uppsala, bl a läste han kemi. Efter en tid som lärling på ett apotek fick han anställning som apotekare i Åbo, där han vid sidan av sitt arbete även studerade medicin. 1738 gick han till sjöss som skeppsläkare på en Spanienfarare. Under sin första resa lärde han sig navigera och ganska snart väcktes hans intresse för sjömansyrket. Redan 1742 fick han anställning inom Ostindiska kompaniet som styrman. Där gjorde han en snabb karriär och avancerade raskt till kapten.

Under sin tid inom Ostindiska kompaniet gjorde Ekeberg många resor till Ostindien. Han blev känd som en av sin tids skickligaste Ostindienfarare och för sina seglingsbeskrivningar över dittills okända och avlägsna vatten. Han ritade även sjökort och kartor. Dessutom var han mycket naturvetenskapligt intresserad. Han samarbetade med vetenskapsakademien, där han blev invald som ledamot 1761.

Under sina resor samlade han bl a in naturalier till Carl von Linne och andra vetenskapsmän. Nämnas kan att det var Ekeberg som till Linnés stora glädje 1763 hemförde den första levande tebusken från Kina.

Hans beskrivningar från de främmande länder han besökte publicerades i vetenskapsakademins handlingar. Hans mest kända berättelse, den om resan med skeppet Finland 1769–71, kom också ut i tryck. Bland andra skildringar kan nämnas »Berättelse om den kinesiska landthushållningen» 1757 och »Ostindisk resa» 1770–71 och 1773.

1777, vid 61 års ålder, gjorde Ekeberg sin tionde och sista resa till Kina. Han var då säkerligen en mycket förmögen man när han för gott lämnade sjömansyrket och slog sig ner på Altomta. Där kom han i stället att ägna sig åt ett annat av hans stora intressen, nämligen jordbrukets förbättrande. Han dikade åkrar, torrlade kärrmarker, lade stenmurar och förvandlade skogsmark till frodiga beteshagar, samt importerade bättre och mer givande sädesslag.

Carl- Gustaf Ekeberg avled på Altomta gård 4 april 1784.

1700-tals gården

Hur såg då den gård ut som Ekeberg lät anlägga med början på 1760-talet?

En tydlig bild av hela anläggningen får vi av en lantmäterikarta från 1863. Den visar en strikt symmetrisk anläggning med huvudbyggnaden och de fyra flyglarna grupperade kring en elipsformad gårdsplan. Från denna leder en bred allé rakt österut fram till fägården som består av fyra längor, vilka ligger grupperade två och två i vinkel mot varandra på ömse sidor om allen. Mellan de södra flyglarna sträcker sig ytterligare en allé ut mot landsvägen. Den sistnämnda fungerade säkerligen då, liksom nu, som huvudinfart till gården.

Det är här fråga om en mycket medveten planläggning som delvis skiljer sig från det traditionella bebyggelsemönstret vid denna tid. Idén till denna plan har Ekeberg sannolikt hämtat ur Carl Wijnblads 1756 utgivna »Ytterligare tillökning av Ritningar på Våningshus ...» vilken bl a innehåller 10 generalplaner »... till gårdars ordentliga anläggande på landet, ...».

Grupperingen av byggnaderna vid Altomta överensstämmer mycket väl med den första av de tio generalplaner som Wijnblad presenterade i ovannämnda verk. Planen beskriver han som en ... »som till en viss situation blivit formerad. Själva mangården är stor uti en oval form med dubbla rader träd besatt. Paviljongerna används dels till rum för tjänstefolk, dels till nödiga bodar. Utur huvudbyggnaden har man fri utsikt över folkets förrättningar uti ladugårdarna m.m.» Karakteristiskt för Wijnblad är att han komponerar in ladugården i helheten, liksom att han bygger samman ekonomibyggnaderna till långa längor under gemensamt tak. Det sistnämnda i virkesbesparande syfte.

Även när det gäller byggnadernas utformning så har dessa stora likheter med de som presenteras bland Wijnbladhs mönsterritningar. Huvudbyggnaden, som från början sannolikt endast var uppförd i en våning, har i bottenvåningen en planlösning som är mycket typisk för Wijnblad. Salen är placerad i ett hörn och bakom denna ligger en kammare som i Wijnblads plan motsvaras av »den förnämste kammaren». Bakom förstugan finns ytterligare ett större rum som sannolikt ursprungligen fungerat som matsal.

Wijnblad flyttade även in köket i huvudbyggnaden, något som inte blev vanligt förrän i början av 1800-talet. Om köket ursprungligen var placerat i huvudbyggnaden på Altomta är inte känt, men det är mycket troligt att så var fallet. För detta talar bladen ursprungliga »köksingången» på norra gaveln.

Bland Wijnblads ritningsförslag till bostadshus i Altomtats storlek dominerar det brutna taket. Denna, ursprungligen franska takform, introducerades i Sverige av Hårleman på 1730-talet och blev snabbt mycket populär.

Taktypen kom att dominera i herrgårdsbyggandet ända fram till slutet av 1700-talet. Att den envåninga huvudbyggnaden på Altomta hade ett brutet tak torde vi därmed kunna utgå ifrån. Sannolikt hade också gavelssidorna av valmade takfall, något som Wijnblad förordade då det medgav inredandet av rejäla gavelrum på vinden. För övrigt stod huset troligen med synlig rödfärgad timmerstomme och taket var bräd- eller spåntäckt. Det hade gråmålade

fönster som var spröjsade i tio rutor per båge. Det sistnämnda vet vi eftersom det finns en ursprunglig fönsterbåge bevarad på vinden.

Flygelbyggnaderna, ett brygghus med bagarstuga, ett magasin och två bostadshus, med brutna valmade tak är även de mycket karakteristiska för Wijnblad. De överensstämmer till sin yttre utformning ganska så exakt med Wijnblads förslag till »pavillons» i Tab. L (1756). För brygghuset och den sydvästra bostadsflygeln gäller detta även planlösningen.

Ekebergska rummet och huvudbyggnadens 1700-tals inredning

Salen på Altomta är inredd som ett minnesrum över Carl Gustaf Ekebergs liv som framgångsrik sjökaptän. Väggarna pryds av målningar med motiv hämtade från hans resor. En uppgift från början av 1900-talet anger att det enligt traditionen skall vara fru Ekeberg som lät inreda salen medan kaptänen själv var ute på en av sina sista resor.

Rummet står idag så gott som orört sedan 1770-talet. Det har en mycket representativ rokokoinredning med bröstpanel med ramverk och fyllningar samt däröver en slät panel med oljemålningar på duk infällda i panelen och inramade av förgyllda lister. Upptill avslutas väggen med en profilerad taklist i trä. Taket är pappspännt och vitlimmat.

Detta gjordes i slutet av 1800-talet. Tidigare skall taket ha varit dekorerat med målningar. I en murad nisch med dekorativt utformad omfattning står en blåvit rektangulär skänkkakelugn på gråmålade träfötter.

Salens snickerier var från början målade i en tunn linoljefärg i ljust grått på paneler och foder samt ockragult på dörrar och fönster. Trägolvet hade en stenimiterande oljemålning på frisplankorna. Den nuvarande något mörkare gråa färgen på bröstpanel och foder samt den grårosa på väggpanelerna tillkom i samband med en ommålning under senare delen av 1800-talet.

Oljemålningarna utgörs av sju större väggmålningar och tre dörröverstycken. Den största tavlan har målats av Ekeberg själv. Den är signerad »Carl Gustaf Ekeberg fecit 1772». Målningen föreställer Kantons hamnstad Wampo och visar hamnen med sina magasin och ute på redde en hel rad skepp av olika nationaliteter, däribland två svenska.

Övriga väggmålningar torde vara beställningsarbeten, sannolikt gjorda med gravyrerna i Ekebergs »Ostindisk resa» som förebild. De föreställer samtliga fartyg i olika dramatiska situationer som Ekeberg själv varit med om under sina resor. En målning visar t ex när Ekeberg och delar av hans besättning lyckats rädda sig i land, sedan skeppet Stockholm under svår storm törnat mot en klippa och slagits sönder. En annan skildrar när Ekeberg lyckas få loss ett skepp som fastnat på en sandbank vid Bankasundet.

Motiven på dörröverstyckena utgörs av allegoriska figurer.

Förstugan i bottenvåningen är även den mycket välbevarad sedan byggnadstiden. Tak och väggar är panelklädda och i ena hörnet står ett stort väggfast skåp. Dörrarna mot förstugan liksom övriga i bottenvåningen har tre utanpåliggande fyllningar, sk franska gångjärn och kammarlås. Förstugans nuvarande färgsättning i ljust grönt är från början av 1900-talet.

Dessförinnan var väggarna målade i gulbrunt och dörrarna hade en tvådelad färgsättning i gult och brunt lika övervåningen. Den ursprungliga färgsättningen gick i gråblått.

I övervåningen i rummet över salen sitter en bröstpanel av samma typ som den i salen under. Denna torde ha flyttats dit upp i samband med ombyggnaden i början av 1800-talet. Förstugans två enkeldörrar av samma typ som de i bottenvåningen har dock sannolikt tillhört vindskamrarna i det envåninga 1700-tals huset.

Även flygelbyggnaderna har bevarade 1700-tals inredningar. I den sydvästra bostadsflygeln finns bl a en grönglaserad rektangulär kakelugn.

Förändringar under 1800- och 1900-talen

Väggfast skåp från 1700-talet i bottenvåningens förstuga. Till höger och vänster skymtar två av husets ursprungliga dörrar med utanpåliggande fyllningar och sk franska gångjärn. Foto från 1959 i Nordiska museets arkiv.

Någon gång i början av 1800-talet höjdes sannolikt huvudbyggnaden en våning. Man valde att inte bygga vidare på bottenvåningens rumsindelning utan istället bestämde man sig för den klassiska sexdelade planen med en stor sal i mitten. Säkerligen betraktade man bottenvåningens planlösning som ålderdomlig och ville i den nya övervåningen skapa sig en mer representativ bostad i enlighet med tidens smak.

I samband med denna ombyggnad byttes även fönstren ut mot nya med tre större rutor i varje båge och en ny ytterdörr sattes in på entrésidan. Invändigt moderniserades några av rummen i bottenvåningen, bl a kammaren bakom salen som fick ett nytt putsat tak och en ny kakelugn. Även den intilliggande kammaren fick en ny kakelugn. Dessa två kakelugnar finns idag kvar men för övrigt återstår endast två mindre dörrar i övervåningen från ombyggnaden i början av 1800-talet.

Under 1800-talet var det sannolikt övervåningen som främst utnyttjades som bostadsvåning medan bottenvåningens rum användes som förråd och gårds kontor. I salen förvarade man seldon och den gamla matsalen nyttjades som saltförråd och hade järnstänger för fönstren

Nästa större förändring av huvudbyggnaden skedde i slutet av 1800-talet. Då försågs huset med sin nuvarande fasspontpanel, dekorativt utformade fönsteromfattningar och den stora öppna snickarglädjesveranda som idag pryder husets framsida. Fasaden målades i en ljusgrön kulör med blågrå fönster och dörrfoder, knutar samt veranda och bruna fönster och dörrar. Invändigt, och då främst i övervåningen, nyinreddes flera rum med dubbeldörrar som målades i en för tiden mycket typisk tvådelad färgsättning i gult och brunt. Nya kakelugnar sattes också upp och taken pappspändes och vitlimmade.

Bland gårdens ägare under 1800-talet märks en J E Jöngren på 1840-talet och kommandanten, kaptenen och riddaren A Egerström som ägde Altomta på 1860-talet. 1905 övertogs gården av den nuvarande ägarens morfar J A Gustafsson. Under hans tid uppfördes nya ekonomibyggnader och bostadsflyglarna kläddes med pärlspontpanel samt byggdes delvis om invändigt. Han målade också om huvudbyggnaden varvid dörrar och omfattningar m m fick sin nuvarande gröna färg.

Ännu i början av 1900-talet var det övervåningen som användes som bostadsvåning medan bottenvåningen, förutom köket, utnyttjades för andra ändamål. Först i och med att nuvarande ägarens föräldrar övertog gården kom detta att ändras. På 1930-talet lät de modernisera bottenvåningen. Salen och förstugan lämnades orörda medan övriga rum delvis nyinreddes.

Den ursprungliga matsalen inreddes till vardagsrum.

Väggarna dekorerades av Vattholma konstnären Gösta Girgesohn och en modern öppen spis murades upp på den gamla kakelugnsplatsen. Vidare nyinreddes köket.

Idag är det bottenvåningen som används som bostadsvåning medan övervåningen endast utnyttjas som förråd.

Altomta - ett byggnadsminne

Altomta framstår idag som en kulturhistoriskt mycket värdefull gård. Den utgör ett mycket välbevarat exempel på en anläggning som både beträffande planläggning och byggnadernas utformning tydligt inspirerats av Carl Wijnbladhs mönsterritningar och som i en närmast unik omfattning bevarat värdefulla interiörer från såväl 1700- som 1800-talet.

Huset bevarar dessutom, med sin orörda salsinredning med väggmålningar som berättar om Carl Gustaf Ekebergs händelserika liv som sjökaptan, minnet av en historiskt betydelsefull person.

Med utgångspunkt från denna kulturhistoriska värdering blev Altomta lagskyddat byggnadsminne den 3 december 1993. Byggnadsminnet omfattar huvudbyggnaden, flyglarna och den omgivande parken.

Källor och litteratur

Otryckta källor: Arkitekturskolan, Stockholm. Uppmåtningsritningar med anteckningar, Lantmäterienhetens arkiv, Uppsala. Äldre kartor., Länsstyrelsen Uppsala, Kulturmiljöenheten., Altomta, Tensta, Uppland. Förslag till åtgärdsprogram. Knorrning v Peter 1990., Nordiska museets arkiv, Stockholm. Uppmåtningsritningar och foton., Upplandsmuseets arkiv, Uppsala. Bebyggelseinventering i Tensta sn 1978. Altomta. , Kulturhistorisk dokumentation inför byggnadsminnesförklaring. Blent, Karin 1989.

Tryckta källor: Biografiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män. Uppsala 1838., Ekebergssrummet på Altomta. Uppsala Nya Tidning, Julnummer 1915., Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Uppsala kommun 1976–78, På husesyn i en historisk Upplandsgård. Stockholmstidningen 1928-10-22., Svensk hembygd, herresäten och gårdar. Örebro 1937. Svenska gods och gårdar, Uppsala län. Uddevalla 1938. Svenskt biografiskt lexikon XII, Stockholm 1949. Sveriges bebyggelse, landsbygden, Uppsala län III., Wijnbladh, Carl, Ritningar på fyrtio Wåningshus af sten, och trettio af trä, samt åtskilliga Lusthus, med mera Stockholm 1755., Wijnbladh, Carl, ytterligare tillökning af Ritningar på Wåningshus ... Stockholm 1756., Karin Blent är antikvarie vid Upplandsmuseets kulturmiljöavdelning.

Utdrag ur Carl Wijnblads Ritningar på fyrtio Wåningshus af sten, och trettio af trä, samt åtskilliga Lusthus, från 1755.

De ostindiska kompanierna förde med sig influenser till Europa, intresset för Kinas kultur skapade ett inredningsmode. Krukor och porslin gjordes med österländska motiv. Kinesiska lackarbeten nådde oss. Till en början fanns inga klara gränser mellan indiskt, och "indiiskt" kinesiskt eller japanskt. Kinesiskt iv i allmänhet, religion, litteratur och filosofi, förhållande till naturen och kinesiskt jordbruk slog an på oss européer. En av de viktigaste tankarna under 1700-talet kretsade kring förbättring av landets basnäring, d v s jordbruket.

Det kom ut böcker med förslag på att inrätta jordbruk efter kinesiska förebilder, inte minst från Vetenskapsakademien. Vårt förhållande till jorden kunde komma att påverka slottens och herrgårdarnas parker och trädgårdar.

framgår att det fanns många anställda statdrängar med familjer samt drängar och pigor. De flesta av dessa bodde troligen på gården men i längderna nämns också ett statartorp och torpet "Röret" förutom soldattorpet och dragontorpet.

Anna Sophie Beckmarck f Lange (f 1779) är noterad som ägare efter Ekebergs. Hon var änka efter N.P. Beckmark (f 1753, d 1816) som var lektor och prost i Börstil. Hon flyttade till

Altomta 1818 med fem barn, tre döttrar och två söner i åldrarna 10–21 år. Detta innebär att hon troligen köpte gården vid denna tidpunkt.

På Altomta gård har en mängd arrendatorer, soldater, dragoner samt tjänstefolk bott.

1690-1760 ca	Anders Olsson, Nils Lenander & Maths Persson
1760-1818	Carl Gustaf Ekeberg & Hedvig Erlant Ekeberg
1818 ca	Anna Sophie Beckmarck
1828-1833	Johan Julius Fredenstam
1833-1838	Carl Sandberg
1838-1850	Johan Eric Jöngren
1850-1859	Carl W Trafvenfelt
1859-1871	A Egerström
1866 ca	Carl August Ferdinand Schmitterlöw
1871-1877	C E Törnqvist
1877-1884	Carl Johan Lundberg
1884-1887	Per Emil Persson
1887-1894	Axel Oskar Bergman
1894-1905	Oskar Hjalmar Bergman
1905	Johan Arvid Gustafsson & Ad. Eriksson
	Erik Mauritz Svensson
-1996	Ulla Moberg
1996 ff	Jan O Olsson

Ovanstående förteckning visar några kända ägare.

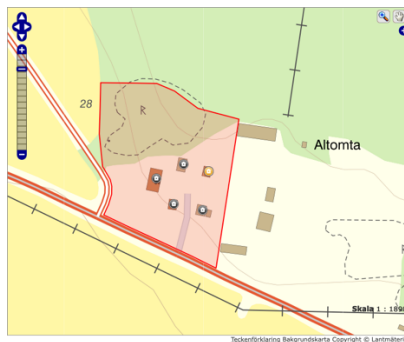
Andra ägare har nämnts

Magnus Degerman (1783–98), f. 9 jan. 1724 i Altomta rusthåll i Viksta s:n, Upland. Fadern Olof Degerman från Degerbyn i Skellefteå, tidigare klockare och postinspektör i Luleå. stad, blef 1723 kronofogde öfver Norunda och Örbyhus härader och inköpte Altomta för 5,000 dlr k:mt, men gick det förlustig för kronoskuld år 1735, då han äfven dog...

Ur Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige, Volym 1: Altomta, egendom i Tensta socken och Uppsala län, vid pass 2 1/2 mil från Uppsala, består af ett mlt rusthåll och 2 mtl skatte, med en egovidd af 2233 kvadratref, deraf 826 åker, 41 äng, 1165 skog; tax,-värdet 1866 var 27,200 rdr, ägare C. Schmitterlöw. Adliga ätten Schmitterlöw nr 1768 - Adlad 1723-03-26, introducerad 1723.

1 Kvadratref = 100 kvadratstänger = 881,5 kvm

Byggnadsminne - ALTOMTA GÅRD

Översiktsplanen är producerad av stadsbyggnadsförvaltningen och kommunikationstaben i Uppsala kommun. 2016

Genom särskilt beslut utpekade kulturmiljöer

Lena sockenstuga ligger intill Lena kyrka. Byggnaden har ett egenartat utseende och en välbevarad exteriör. Byggnaden förklarades som byggnadsminne 1975.

Altomta gård i Tensta socken omfattar en huvudbyggnad och fyra flyglar från 1760-talet. Miljön utgör en välbevarad gårdsbildning från 1760-talet och minner om sin tids byggnadstradition och kapten Ekebergs liv och gärning. Altomta är byggnadsminne sedan 1993.

Tensta socken

Tensta kyrka är uppförd i tegel runt år 1300 med långhus och smalt kor med tresidig avslutning. Kyrkbyggnad har en påkostad utformning och är delvis inspirerad av Uppsala domkyrka. På ytterväggarna finns grunda, höga, rundbågiga nischer. I västra gaveln finns en port som tidigare ledde till en s.k. emporläktare för kyrkans patronus. Högre upp på gaveln finns ett rundfönster med ursprungligt masverk i ek. På 1430-talet slogs tegelvalv och kyrkan dekorerades med målningar av Johannes Rosenröd. Från slutet av 1400-talet härrör en målning i långhuset av Albertus Pictors skola. Klockstapeln är från 1756 men ombyggdes på 1830-talet. Invid kyrkan ligger den s.k. Vitskolan, en liten putsad stenbyggnad med sadeltak, uppförd 1754.

Kyrkomiljön och sockencentrumet är en väl sammanhållen miljö med en av landets äldsta skolbyggnader från 1754 och en folkskola från 1888. I området finns även ett klockarstall från 1864, en lärarbostad från 1910 och nära kyrkan ligger prästgården.

Inom området finns flera välbevarade bymiljöer. Forsa i Tensta utgör en tät bymiljö belägen på den öppna slätten med gårdarna grupperade längs en åravin. Många av de ursprungligen kringbyggda gårdarna uppvisar äldre byggnader. Manbyggnaderna är företrädesvis från sekelskiftet 1800–1900, flera försedda med frontespis. Mellan de kringbyggda gårdarna

slingrar sig ålderdomliga vägar. I anslutning till gårdslägena har det tillkommit en del yngre villor.

Altomta var ursprungligen en by om tre gårdar som köptes upp på 1760-talet av sjökaptен Ekeberg. Han slog samman gårdarna till en enhet och troligen med inspiration från militära mönsterritningar lät han uppföra en ny manbyggnad i två våningar under 1760-talet. Den flankeras av fyra tidstypiska, timrade flyglar. Mangården utgör en särpräglad och fin miljö. Av den äldre ekonomigården finns en uthuslänga kvar. I området för denna finns en sentida maskinhall/lagerbyggnad. Öster om Altomta finns det kvar ett välbevarat soldattorp och ytterligare ett torp, vilka används som sommarbostäder. Det ena har rustats mycket pietetsfullt.

Tuna har en liknande historia som Altomta och var en by om två-tre gårdar som slogs samman på 1760-talet. Manbyggnaden flankeras av en parstuga och en enkelstuga, samtliga byggnader daterar sig till sent 1700-tal. Tillsammans med ett timrat magasin och andra äldre rödmålade ekonomibyggnader utgör Tuna en välbevarad miljö.

Befintliga värden ska vara utgångspunkt för bevarande och utveckling. Följande element utpekats av länsstyrelsen som värdebärare/värdekärnor:

Jordbruksbygd med radbyar och mindre herrgårdar, till exempel Drälinge, Lövsta, Skediga och Altomta.

Carl Wijnbladh som blev kapten vid fortifikationen, producerade en lång rad mönsterritningar för herrgårdar och uppgjorde generalplaner för gårdarnas närmaste omgivningar. Därmed fick han ett väsentligt inflytande över det sena 1700-talets herrgårdsbyggnader i mellersta Sverige.

Åtskilliga av de ritningar, som ingår i denna bok, visa rumsgrupperingar, vilka direkt återgå på Hårlemans planer, medan däremot våningsfördelningen genomgående är den urgamla med bostad i bottenplanet och paradvåning en trappa upp. I flera av dessa bostadsbottenvåningar finner vi en eller flera rumssviter (förmak, kammare, eventuellt även kabinett och garderob) grupperade kring en daglig matsal, medan salen ligger mera för sig själv samt är förenad med förnämste kammaren (med eller utan förmak). Ehuru friheten i sammanfogningen är ganska stor igenkänner man dock här utan vidare det äldre 1600-talets bostadsförhållanden med bostadssida och salssida. En avsevärd skillnad ligger dock däri, att kök med tillhörande kökskammare hos Wijnblad alltid infogas i dessa våningar.

Ägare till Altomta

Kristina Berglund

Familjen Carl Gustaf Ekeberg på Altomta gård (troligen 1760–1818).

Nedanstående fakta är hämtade från kyrkböckerna; husförhørs-, vigsel-, in- och utflyttningslängder samt dop- och dödböcker.

Av generalmönstringsrullorna för dragonerna under 1600-talet framgår att Altomta (ung. ett hemman) och Järsta (två gårdar som tillsammans bildade ung. ett hemman) bildade ett rusthåll om två hemman. Maths Persson (f 1717) ägde Altomta före Ekeberg. Han var född på Altomta och var bonde och kyrkvärd. Hans hustru Margareta Pährsdotter (f 1711) var född i Järsta. De hade tre söner och tre döttrar. Enligt uppgift 1760 var han "Bortflyttad till Lena med hela sitt hushåll". Detta innebär att Altomta troligen köptes av familjen 1760.

Familjemedlem	Född	Död	Kommentar
Carl Gustaf Ekeberg	17160610	17840404	Capitaine wid Kongel Ammiralitetet och Ostindiska Compagniet Riddare af K. Wasaorden Ledamot af Vettenskaps Academien och Patriotiska Sällskapet
H:u Hedvig Erland	17180111	18090512	
D Anna Catharina	17450905		Capitaine - leutenant
M:e Otto Wilh. Rückenskjöld	17650925		
D Emerantia Gustava	17671227		
D Hedda Wilhelmiana	17690616		
S Nils Gustaf	17541219		Arkitekt. Flyttade från A under perioden 1773-1784
H:u Cath. Charl. Regnander	1752		NGE och hustrun är omnämnda i husförhörslängden 1801-14.
S Gustaf Ekeberg?	1780		Benämnd sonson i husförhörslängden 1786-99
D Hedvig Charlotta	17580130	18131012	Dog i feber
M:e Daniel Wilhelm Nisbet	17510309	18140111	Fändrik. Dog i lungsot
S Wilhelm	1787		Ev. oäkta son (svärläst text)
S Fredrik Wilhelm	17880810		
D Henrietta	17901114		
Cathrina Charlotta Erland	1761	1778	Troligen släkting till HE
Eleonora Erland	1761	18120415	Mamsell. Fru Ekebergs halvsyster. Uppgift om att hon bodde på Altomta 1784. Bodde troligen kvar till sin död. Dog ogift i frossa

Hedvig Erlant bodde kvar på gården till sin död. Eric Ersson med familj var arrendator på gården under åren 1786–1820. Av husförhörslängderna

Kulturhistoriska värden

I området finns ytterligare en rad herrgårdsmiljöer med bebyggelse från 1700-talet till tidigt 1900-tal. Sandbro, Skediga, Fyrisvall, Edshammar, Tuna och Altomta visar på etableringen av säterier och herrgårdar under 1600- och 1700-talet och de ideal som format mangårdsbyggnader, tillhörande parker, ekonomibygnader och arbetarbostäder av varierande karaktär. Tillsammans visar de på variationer i produktion och organisation. Enskilda byggnader har stora byggnadshistoriska värden, t.ex. Altomta väl sammanhållna mangård med karaktäristisk bebyggelse och Skediga huvudbyggnad, båda miljöer från 1700-talet. Till herrgårdarna hör alléer och parker med ädellövträd vilka har stor betydelse för upplevelsen av herrgårdsmiljöerna.

Altomta gård var ursprungligen en liten by bestående av tre gårdar som i början av 1760-talet inköptes av sjökaptanen K. G. Ekeberg som var känd som sin tids kanske skickligaste ostindiefarare och för sina seglingsbeskrivningar, sjökort och reformer av sjöfolkets arbetsförhållanden. Han gjorde många och långa resor till Ostindien där han samlade in naturalier åt bland andra Carl von Linné. Sedan Ekeberg köpt gårdarna i Altomta by slogs dessa samman till en gård, på vilken han lät uppföra den nuvarande huvudbyggnaden med sina fyra flyglar. Något exakt byggnadsår är inte känt men byggnaderna stod färdiga någon gång under 1770-talets förra hälft. Altomta gård är märklig vad gäller gårdsbildningen och huvudbyggnaden är speciell, eftersom den är en genuin lantlig herrgård utan de storslagna representativa utrymmen som är så typiska för andra herrgårdar.

Beslut - Byggnadsminnesförklaring, Länsstyrelsen i Upplands län 1993-12-03, Dnr 221-6016-89.

Altomta gård i Tensta socken omfattar en huvudbyggnad och fyra flyglar från 1760-talet. Miljön utgör en välbevarad gårdsbildning från 1760-talet och minner om sin tids byggnadstradition och kaptan Ekebergs liv och gärning. Altomta är byggnadsminne sedan 1993.

Altomta var ursprungligen en by om tre gårdar som köptes upp på 1760-talet av sjökaptan Ekeberg. Han slog samman gårdarna till en enhet och troligen med inspiration från militära mönsterritningar lät han uppföra en ny manbyggnad i två våningar under 1760-talet. Den flankeras av fyra tidstypiska, timrade flyglar.

Mangården utgör en särpräglad och fin miljö. Av den äldre ekonomigården finns en uthuslänga kvar. I området för denna finns en sentida maskinhall/lagerbyggnad. Öster om Altomta finns det kvar ett välbevarat soldattorp och ytterligare ett torp, vilka används som sommarbostäder. Det ena har rustats mycket pietetsfullt.

I området finns ytterligare en rad herrgårdsmiljöer med bebyggelse från 1700-talet till tidigt 1900-tal. Sandbro, Skediga, Fyrisvall, Edshammar, Tuna och Altomta visar på etableringen av säterier och herrgårdar under 1600- och 1700-talet och de ideal som format mangårdsbyggnader, tillhörande parker, ekonomibygnader och arbetarbostäder av varierande karaktär. Tillsammans visar de på variationer i produktion och organisation. Enskilda

byggnader har stora byggnadshistoriska värden, t.ex. Altomta väl sammanhållna mangård med karaktäristisk bebyggelse och Skediga huvudbyggnad, båda miljöer från 1700-talet.

Till herrgårdarna hör alléer och parker med ädellövträd vilka har stor betydelse för upplevelsen av herrgårdsmiljöerna.

Projekt Runeberg med flera

Tensta förekommer 1314, såsom hörande till Norunda; af kyrkoherdar nämnes en 1292, kaplaner från 1593; socknen utgör ett konsistoriellt pastorat af 2:dra klassen. Kyrkan är af tegel, utan torn, gammal, ehuru troligen från flera olika tider. Under choret är en graf för släkten Bjelke till Salesta, af hvilken bland andra Kgl. rådet Nils Bjelke (död 1716) här är begrafven. – Af fornminnen nämnas runstenar i kyrkan, och vid flera gårdar och byar utefter Wendels-ån.

Gårdar: Altomta, s. o. nära Wendels-ån, 3 mantal rusthåll, har i sednare hälften af 1700-talet tillhört släkten Ekeberg, år 1849 Trafvenfeldt. – Tuna, s. vid samma å, 1/2 m. frälse, 1 skatte, med såg, nämnes 1316, har i nyare tider tillhört släkten Flemming, i de sednaste Annerstedt 1825, Winblom 1849. – Gropens qvarn; Järsta qvarn, s., äfven vid Wendels-ån. – Prestgården, vid kyrkan, 1 1/4 m. krono; kaplanen besitter 1/2 m. i Bräcksta, n.v. – Fasma, n.v., 4 1/2 m frälse, nämnes 1316, gjordes till herresäte af slägterna Oxenstjerna och Lewenhaupt, tillhörde 1825 Wrede, innehades 1849, jemte 8 m. inom socknen, 1 1/8 i Wiksta, af Björkman, egare till Sätuna i Björklinge. – Salesta, ö. vid Fyrisån, fordom äfven kalladt Salstaborg, är ett gammalt herresäte, der redan lagman Thorgny under hedniska tiden förmenas ha bott, sedermera under medeltiden tillhört slägterna Läma, Sparre, Oxenstjerna, genom utbyte mot Söder-Ljusterö, slutligen Bjelke, i följd af morgongåfva och arf, från slutet af 1400-talet till midten af 1700-talet, derpå gr. Erik Brahe genom köp, hvilkens släkt innehar det ännu. Godset är 3 1/2 mantal frälse säteri, med 11 underliggande inom socknen. Gården har varit befästad, belägrades 1463 af K. Christian I, och angreps äfven af Erik XIV:s folk. År 1613 uppbygdes ett nytt stenhus, 1679 det nuvarande; det innehåller ett kapell från Kgl. rådet Nils Bjelkes tid, och samlingar af åtskilliga slag, hvaraf dock en del, såsom biblioteket, är flyttadt till Sko. Här finnes ock park och trädgård.

Lantmätare G Vislander:

Den 17 Juli 1737 reste jag åter till Altomta, för att dela åker, äng och skog, men fick icke tid att dela mera än åkern; där blef jag ock bekant med sekreterare Stare. Den 9 Augusti måste jag åter resa till Åkerby, för att fortsätta med skogen. Den 19 Augusti reste jag första gången till Österby bruk, för att förrätta en delning uti Åby, Morkarla socken. Den 28 Oktober reste jag till Altomta, då jag blef öfvertalad att kvarstanna öfver vintern och läsa för Yckenbergs barn. Detta måste Leffler lämna sitt bifall till, emedan han lärt landtmäteriet af Yckenberg, hvarför Leffler måste lofva att renskrifva alla dokumenten till kongl. landtmäterikontoret. De barn, jag då läste för, äro nu borgmästaren Sven Petter och rektorn i Uppsala trivialskola Johan Jakob Yckenberg. 1744 den 10 Februari reste jag till Altomta och begynte med renovation af en hop kartor, som blifvit lämnade ofärdiga i extra ordinarie landtmätare Peter Yckenbergs hus, hvilken varit häradsfogde och landtränmästare i några år samt dött den 5 Januari 1744.

Altomta. Gård i Tensta sn, Norunda hd, Upsala län, vid Vattholma jernvägsstation; 3 mtl, tax. 28,000 kronor. Ca år 1880

Storskifte av Altomta äng år 1765

Gunnar Redelius

På 1700-talet var många åkrar och ängar uppdelade på byarna. Varje by hade sin del av det hela. Från början var det rättvist men egentligen var det oförnuftigt. Kloka personer insåg att varje

förde han en gång hem levande tebuskar åt Linne. Han var god tecknare och inte oäven skribent. I följd av sina breda kunskaper, sina banbrytande rön inom navigationen och eventuellt också sin förmåga att ordna och skaffa saker och ting, blev han invald i Kungliga Vetenskapsakademien. Han var tidigt vithårig efter skräckupplevelsen vid skeppet Stockholms skeppsbrott 1745 utanför Shetland och han led av någon hjärtåkomma — att döma av beskrivningar var det kärlekskramp. Som befälhavare var han krävande men rättvis. I sällskap tycks han ha varit gemytlig och trevlig. I Kanton var "Old Ekeberg" en välsedd gäst. Ekeberg hade köpt några hemman i Tensta socken i Uppland och där låtit uppföra en gård åt sig, Altomta. På den här resan medföljde den 18-åriga prästsonen från Tensta Anders (Andreas) Sparrman (1748–1820). Denne begåvade yngling blev sedermera Linnelärjunge och kom att följa med James Cook på en av hans resor. I all biografisk litteratur om honom sägs att han på den här färden reste som skeppsläkare. Att kompaniet skulle anförtro besättningens hälsa och därmed hela expeditionens säkerhet åt en utbildad och oerfaren tonåring faller på sin egen orimlighet. Av rullan framgår också att fartyget hade två fältskärer och att Sparrman seglade som matros - vilket förstås inte hindrar att han kan ha hjälpt till med sjukvården ombord. Sparrman blev också så småningom ledamot av Vetenskapsakademien, och där blev han den som 1790 höll minnstalet över Ekeberg. I detta tal berättade han om händelser under 1765–67 års ostindiska resa (stavningen till största delen moderniserad):

Ett ytterligare och märkligare exempel därpå [på Ekebergs människokärlek], bevittnade vi under den sist omtalte resan med Stockholms Slott, då jag hade tillfälle lära känna EKEBERG för en med lärdom underbyggd erfaren käck Officer; ty med sin ehuru kännbara kostnad befriade EKEBERG en olycklig träl från sina bojor, och uppmuntrade 2:ne av Supercargeurene på sitt skepp att följa samma exempel, så att de köpte sig den ovärderliga förnöjelsen, att lösa kedjorne av vardera sin slav.

Dessa slavar voro 3:ne Malej-gossar från stranden av ön Neaz, på västra kusten av Sumatra; de hade där under fredens lugn och palmträdens skugga i sin barndoms oskyldiga joller och lekar glätt sig och sina föräldrar, tills det olyckliga ögnablick, då några försåtliga Holländare rusat fram, fjättrat och släpat dem med sig, så att i stället för det nejden av samma strand förut gav ett glättigt eko av de oskyldigas lek och dans, förbyttes detta snart till ett bedrövligt återskall från tröstlösa föräldrars suck och skrån, som kanske räcker än i denna stund! Moders-hjärtat åtminstone, vilket har rörelse och känsla till sista andefläkten, lär visserligen lika länge blöda vid erinran av sina käraste Barn i de Holländskas kedjor, och hur mycket mer skulle de icke tycka sig vara tröstade, om de sett sin livsfrukt försvinna i crocodylens gap eller sönderslitas av tigerns klor.

Olycklige sorgbundne Föräldrar, huru gärna önskade vi icke eder att den tröst, som kännedomen av våra Svenskars, särdeles vår EKEBERGS ädla välgörande mot edra Barn kunnat giva eder, och varom jag rätt nu kommer att närmare berätta!

En ny olycksstorm hotade väl den ena nyligen friköpte slaven; ty en av de 2:ne jämte EKEBERG välgörande Superkarger dog i Canton, ej långt efter dess välgärning. Således borde, enligt bruk och författningar, den av honom köpte Malej-gossen, så väl som all annan den avlednas lösa egendom, på auktion i Canton till Arvingarnes bästa profit försäljas, och Malej-gossen således falla i nytt slaveri, kanske hos någon Holländare eller någon annan lika obarmhärtig Husbonde; fråga väcktes åtminstone därom vid en början av Officerarens supé.

Genast fördes den av en Uppassare fram till Kocken, och i en knapp vändning osade denna nyhet över hela skeppet; Matroserne, alla med ömmande hjärtan, många med ömhetstårar, avtorkade den däröver sörjande och förskräckte slav- gossens; ännu mera, de beslöto genast ett sammanskott, ej allenast till dess inlösen, utan ock till dess Christeliga uppfostran, samt kommo dessertsdags mangrant med anbud och föreställning därom till sina Officerare.

Näppeligen har ädlare dessert någonsin framburits till något bord i det vinningssnikna fast rika Canton, men vilken vällust borde icke helst en EKEBERG själv i denna nymodiga dessert njuta, som givit första exemplet i ädelmod och högsta smak av det slaget; däremot vilket avbrott emellan våra Svenska Matrosers ömma frikostighet samt de försåtliga Holländskes hårdhet? Desse sistnämnde, ej nöjde att våldföra människo-friheten, hade dessutom haft för sed och nöje, att vid sina skeppskistor fastspika de arma små slavpojka-kames örsnibbar, varav öronen ännu, då de köptes, burn färska och ojävaktiga märken.

Tyranner, Barbarer och alle andre Nidingsmän fatta på dylikt sätt allt mer och mer olyckelig hug, otålighet och oro inom sig till utbrott av illgärningar, men uti en omvänd ordning hos goda människor tillväxa de goda känslor till något invärtes himmelskt, jämte föresats till utövning; i sådane innerlige känslor och i sådan verkning nit tillväxte även nu de Svenske till bemälte Malej-gossars Christeliga uppfostran.

EKEBERG själv höll den egenteligen av sig inköpte under samma lärares tillsyn och undervisning, som han sorgfälligt utvalt till handledare av sin egen Sons studier, varigenom den unge Malejaren, ehuru av ett trögt snille, dock inom 3 år väl lärde Svenska Språket, samt i hela Tensta församlings närvaro i Uppland gjorde nöjaktigt besked om sina Christendoms stycken, och gav skäl till det hopp som uti honom borde vara, varefter han till ytterligare uppbyggelse inför Herrans Altare begärde och fick Döpelse-Sacramentet till ett införlivande med Christi Församling.

Den illa åtgångna födelse- och dopboken från Tensta bekräftar saken. Den 15 oktober 1769 har prästen — inte längre Anders Sparrmans far utan dennes efterträdare Martin Anders Forssvall — antecknat:

Christnades En hedning ungefär 12 år gammal född i Landskapet Nias på Summatra väst Coust, hemförd till Sverige tillika med 2ne [andra] hed[niske] gåssar år 1767 på Swänska

ostindiska compagniets skepp kallat Stockholms Slott af Capitaine Leutnanten wid kongl. Amiralitetet i Carlskrona och Capitain wid ostindiska compagniet Hr. Carl Gustaf Ekeberg Ägare och boende på Altomta Rusthåll.

På grund av bokens tillstånd går alla dopvittnenas namn inte att läsa fullt ut, men raden var imponerande: landshövdingen i Uppsala baron Johan Funk, majoren vid Livregementet riddaren Axel Didrik von Rosen på Nevala, löjtnanten greve Per P[...], kapten Ekeberg, löjtnanten vid Livregementet [...] Dalheim, C. M. de la Chapelle, bruksinspektoren på Wattholma Johan Fr. Ekeberg (Carl Gustafs bror), fru kaptenskan Ekeberg Hedvig Erlant, fru kaptenskan Ryckersköld, född Ekeberg (Carl Gustafs dotter), fru kaptenskan Hard(?), född Lejel på Salsta, änkeborgmästarinnan Printz född Caman, kyrkoherde Forssvalls fru, född Strömbeck, inspektor Ekebergs fru född Södman m.fl. Johan Per Gustav var de svenska namn som gossen by borde ha färre och större tegar och därmed började en reform som kallades storskifte. År 1757 utfärdades en förordning om hur storskiftet skulle gå till.

Reformen var ganska ny när kapten Ekeberg begärde en lantmäteriförrättning på Altomta äng 1765.

Den finns noggrant beskriven och det blev en långvarig process med många inblandade. Skiftet var en bagatell i ett större perspektiv men alla var frågande och ängsliga inför det nya.

Hur ska man kunna ändra ett markinnehav som varit rådande i alla tider? På Altomtaängen fanns småenheter som tillhörde andra byar och dessa ville Ekeberg ha bort. Beteckningen för andras ägor i ängen var utjord eller urfjäll.

Förrättningen påbörjades den 20 maj 1765 under ledning av länsman Hinric Johan Mellenius. Det handlade om att skilja ängen från däri befintliga utjordar som nyttjades av andra gårdar, Järsta länsmansboställe och Tensta prästgård. Domkapitlets rätt bevakades av kyrkoherden i Viksta, Carl Johan Fast, och Carl Otto Flemings frälsehemman i Järsta bevakades av inspektoren på Sätuna, Anders Hultman.

I det här sammanhanget kallas Altomta för Altomta by som är en gammal beteckning. Den gamla byn bestod av tre gårdar. Ägaren kaptenen högdadle Herr Carl Gustaf Ekeberg bevakade sin rätt. Det gjorde också ett antal bönder, Per Persson i Mjölången och fem skattebönder i Järsta och dessutom Jan Ersson i Råsta by.

Kapten Ekeberg började med att tala om varför han begärt storskifte av denna äng. Det finns inget hägn, dvs inga gårdsgårdar mellan delarna. Det är inte många som har del i den här ängen och delarna är små. Ändå betar kreaturen över hela ängen så att den blir alldeles upptrampad. Jag kan inte göra någon förbättring medelst plöjning och gödning.

Efter den inledningen visade sig böndernas eftertänksamhet och benägenhet att hålla fast vid det som alltid har varit. Järstabönderna är inte emot ett storskifte om det kan genomföras utan deras förfång. De menar att vi inte kan sätta oss emot ett storskifte om det verkligen är så att våra delar är urfjällar. Lantmätaren frågar efter öretal (storlek). Det finns, men ingen kommer

ihåg det. Urfjällar med öretal betyder att storskiftesförordningen gäller. Vi måste ge oss. Så gick diskussionen och därefter gick alla ut på ängen för att taga den under skärskådan. Järstabönderna inser att det finns en fördel med det hela, vi vill ha våra delar samlade på ett ställe utmed västra gårdsgården som finns mot vår äng. Tensta prästgård tycker också att det blir bra, enkelt och billigt vad stängningen vidkommer. Kapten Ekeberg är nöjd. Men nu uppstod ett problem. Altomtas ängsmark är den bördigaste, dubbelt så givande som prästbordets och Järstaböndernas urfjällar. Ekeberg blir tveksam. Han kan inte lämna bort bördig äng och få mager mark i stället. Om ni får två tunnland och jag tre så går jag med på ett byte. Förhandlingarna uppsköts till följande år.

Den 9 juni 1766 samlades parterna på nytt. Inspektör Ekeberg på Vattholma bruk bevakade sin egen rätt och kapten Ekebergs rätt eftersom denne var utrikes i Ostindien avfaren. Alla tog ängen under noggrann skärskådan och slutligen kom man överens. Följande dag gjorde lantmätaren Carl Fredrik Berg en karta. Han var en bygdens son, född i Vattholma 1725, expeditjonsbokhållare på Vattholma bruk och kommissionslantmätare i Uppsala län.

Det nya skiftet av Altomta äng fastställdes av häradsrätten som sammanträdde i Läby gästgivargård den 14 januari 1767. Parterna gjorde vissa förbehåll för att gardera sig mot senare upptäckta fel i det hela. Järstabönderna ville ha jämkning om det skulle visa sig att Altomtas teg inom Järsta äng var större på kartan än i verkligheten. Kyrkoherde Fast krävde att prästbordets ängsfjäll till sina rör och märken på alla sidor nu alldeles orubbad förbliver och Inspektör Ekeberg ville ha rätt att i framtiden få tillbaka några ängsfjällar som han ansåg ha tillhört frälsehemmanet Tuna. Alla dessa förbehåll skrevs in i domboken.

Familjen Nisbeth

Makarna Ekebergs dotter Hedvig Carolina var gift med Daniel Vilhelm Nisbeth f 1753, död i lungrot 1814. Vid fjorton års ålder började han som volontär vid Upplands Infanteriregemente. Han blev fänrik 1783. Efter svärfaderns död 1784 var han den som styrde över gården. En son, Fredrik Wilhelm, f på Altomta 1788, blev furir vid Upplands regemente vid 14 års ålder och löjtnant vid Upplands Lantvärn 1808–1809. Han var i livet 1813 men för övrigt är hans öde okänt. Hans syster Henrietta, f på Altomta 1790, flyttade till Ekeby 1814.

I mars månad 1788 hade Vilhelm Nisbeth tecknat ett arrendekontrakt med sin svärmor änkan Ekeberg. Enligt kontraktet var han brukare av Altomta egendom och Ånge rusthåll. Den 16 april 1788 hölls val av kyrkoherde i Tensta församling och vid den tiden råkade Vilhelm vara sjuk. Han lämnade en fullmakt, daterad den 12 april, till en hög officer vid regementet, överstelöjtnanten Gerhard Drufva (1726–1803). Det bör finnas en förklaring till att en fänrik ber en 25 år äldre överstelöjtnant om en tjänst. Kanske det var en tillfällighet eller också fanns det en personlig relation mellan de två officerarna. En enkel förklaring är att Gerhard Drufva var medlem av valkommittén. Han är en av ett tiotal personer som undertecknade valprotokollet. Det lästes upp i Tensta kyrka.

Altomta gård, tre hemman, lade sina röster på bataljonspredikanten vid Upplands Infanteriregemente Herr Magister Johan Erik Sundelius. Det var naturligt för officerarna vid regementet att rösta på regementspastorn. Möjligen fanns det en bidragande orsak. Pastor Sundelius var gift med en kusin till Vilhelm Nisbeths hustru, nämligen Brita Maria Ekeberg. Hon var dotter till bruksinspektorn vid Vattholma, Johan Fredrik Ekeberg. Man kan konstatera att efter Carl Gustaf Ekebergs död 1784 styrdes Altomta av mågen Vilhelm Nisbeth, död 1814. Då börjar en ny tid i gårdens historia.

Tiden efter 1814

Det finns inga tydliga uppgifter på vad som hände på Altomta efter 1814. En änka med flera barn flyttade in i stora huset 1818, nämligen Anna Sophia Beckmark, f 1779, dotter till bleckslagaråldermannen Lange i Stockholm. Hon kom från Börstil där hennes man varit kyrkoherde. Nils Petter Beckmark f 1753 tillträdde tjänsten i Börstil 1800, blev prost 1806 och vice kontraktsprost 1809. Han gjorde karriär i kyrkans tjänst men från början var han matematiker. Kadettkåren i Karlskrona och Krigsakademin vid Karlberg fick ta del av hans undervisning. Vid 39 års ålder blev han prästvigd och 1794 blev han prebendekyrkoherde i Bromma, 1796 ledamot av Krigsakademin. Han avled 1816.

I äktenskapet föddes fem barn och av deras ålder kan man bedöma att paret gifte sig 1796 då hon var 17 och han var 43. En dotter Ulrika Sophia var född i Stockholm 1797, övriga barn var Nils Johan f 1801, Anna Maria f 1803, Johanna Gustava f 1806 och Olof Gustaf f 1808.

Att bli prästänka var i många fall en social katastrof. Prästen stod högt på samhällsstegen och prästfrun var en ståndsperson. När mannen dog stod änkan utan försörjning och hon måste lämna prästgården. Ibland fick hon sitta kvar i orubbat bo en tid. Detta kallades nådår. I det här fallet var Anna Sophia ensamstående med fem barn varav det minsta var sex år vid

faderns död. Släkten måste gripa in. Man kan förmoda att barnens morfar gjorde allt för att lösa problemen och hitta en ståndsmässig bostad till familjen. Stora huset på Altomta blev en lösning.

Enligt husförhörslängden fanns en ny familj i stora huset på Altomta 1828. Då inflyttade kronolänsman August Bruno, f 1796 i Harbo, med hustru Sigrid Bergendahl f 1784, och en son Anders Wilhelm, f i Stockholm 1810.

Familjerna Ekeberg och Rückersköld

1766 står Carl Gustaf Ekeberg med hustru Hedvig Erlant inskriven i husförhörslängden på Altomta. Detsamma gäller dottern Anna Catharina Ekeberg och hennes man Otto Vilhelm Rückersköld. Äktenskapet ingicks 1762 då hon var 17 och han var 35. Otto Vilhelm var student, underskeppare vid Amiralitetet 1753, löjtnant 1755 och kaptenlöjtnant 1763. Han fick avsked 1767 och man kan förmoda att familjen bodde på Altomta några år. I december 1765 gav sig Ekeberg ut på en ny resa med fartyget Stockholms slott och han återvände till Göteborg augusti 1767. Man kan räkna med att Altomta sköttes av mågen Rückersköld i ägarens frånvaro. Han avled 1777 på Krägga i Övergrans socken, Uppland. Änkan levde till 1803. Hon dog på Aludden i närheten av Sigtuna.

Makarna Rückersköld hade tre döttrar, Emerentia Gustava, f på Altomta 1765. Hedvig Vilhelmina, f på Altomta 1767 och Anna Carolina, f 1769, d ogift 1847 på Kleva i Björnlunda socken, Södermanland. 1766 fanns på gården fyra pigor och fyra drängar i olika åldrar. Greta 20, Cajsa Andersdotter, Stina Ersdotter 23, Cajsa Jansdotter 15, Samuel Andersson 31, Jan Jansson 24, Mats Matsson 22 och Erik Larsson 18.

Man kan göra sig en föreställning om hur det såg ut på Altomta 1766. Huvudbyggnaden och de fyra flyglarna var tämligen nybyggda och det gällde att få allt i ordning. Huvudperson var fru Hedvig Ekeberg. Hon tänkte ständigt på sin man som var ute på havet på väg till Kina. Ska han komma fram? Ska han klara skeppet, stormarna, besättningen, törsten och risken för sjukdomar ombord? Har jag sett honom för sista gången? Kanske! Jag längtar efter att få se honom åter i Göteborgs hamn. Han har säkert vackra saker med sig hem.

Fru Hedvig 48 år var mormor till en ettårig flicka Emerentia med namnet Gustava efter morfar. Barnets mor Anna Catharina var 21. Kvinnorna var centrum på gården och det unga tjänstefolket gjorde sitt bästa för att betjäna dem. Vissa tider var kaptenlöjtnanten Rückersköld permitterad från sin tjänst vid amiralitetet och då fanns han på gården som ett välbehövligt stöd. Vad begrep han av jordbruk? Vad behövde han veta? Inte mycket! Alla visste vad som skulle göras på en gård. Man gjorde som man gjort i alla tider.

I husförhörslängden 1770–1784 finns flera personer upptagna på Altomta, förutom makarna Ekeberg sonen Nils Gustaf, f 1751, i en senare husförhörslängd kallad konstmästare. Vidare dottern Hedvig Carolina, f i Göteborg 30/1 1753, gift med Vilhelm Nisbeth. Det namnet finns inte och det betyder att äktenskapet ingicks efter 1784.

En person är möjligen svägerska till fru Ekeberg, nämligen Catharina Charlotta Erlant, f i Göteborg 1707. Hon flyttade till Altomta 1778. förmodligen tillsammans med en dotter, Katarina Eleonora Erlant f i Göteborg 1761, inflyttad till Altomta 1778. Eleonora (Nora) var

inte syster till fru Ekeberg, vilket Peter Heimbürger anger i en kommentar till bouppteckningen 1784.

I den otydliga husförhörslängden kan man med viss osäkerhet läsa gossen Per Gustaf. Förmodligen handlar det om den pojke som Ekeberg förde hem från Ostindien. I dopet 1769 fick han namnet Johan Per Gustaf.

Källor : Tensta kyrkoarkiv, Husförhörslängder serie A, Strödda handlingar 1714–1878, P I:1. Sockenstämmoprotokoll 1745–1803. K I:1 Uppsala domkapitel, Tensta, volym E 128
Peter Heimbürger, red. Bouppteckn. efter C G Ekeberg, privat ägo Börstils kyrkoarkiv serie A, husförhörslängder 1806–1812
Litteratur: Frängsmyr, Tore, Ostindiska kompaniet, 1976
Pettersson, Kerstin, "Javanen" Per Philander : En främmande fågel i Strängnäs socken, Sörmlandsbygden 1998.

Jakten på den försvunna runstenen u 1038 - Altomta

R. Dybeck har sökt den förgäves. Han anmärker i sin reseberättelse 1864: »Runstenarne som fordom funnits vid Altomta och Hånstad söktes flere gånger utan framgång.

Avbildning: J. Leitz och J. Hadorph, träsnitt (i Peringskiölds Monumenta och B496).

En runsten vid Altomta omtalas i kyrkoherden Petrus Bröms' relation 1677 om fornminnen i Tensta: »I Ahltompta äng ähr en stor Runesteen, hvar på noch ähr skrifvitt, men ligger nu öfver ända och jempt vjdh Jorden.» Träsnittet i Peringskiölds Monumenta har påskriften: »Altompta» (B 496 och L 243: »Altomta»). Stenen, som redan 1677 låg kullfallen och i själva jordytan, har sedan dess sjunkit ytterligare och därför varit försvunnen.

O. Celsius har inga egna uppgifter om inskriften, och den saknas i Dybecks samlingar. Han uppger sig ha sökt den flera gånger, men utan framgång (se ovan U 1031). Den söktes likaså förgäves 1928 och 1942.

Familjen Ekeberg i Göteborg

Ekeberg är med sin familj bosatt i Göteborg under 1740-talet. 1750 sökte han och blev borgare i staden. Efter en period i Stockholm återvänder han till Göteborg och är då skriven i Kungsladugård i Majorna. Från senare delen av 1750-talet är familjen skriven i Amiralitetsförsamlingen. Vi antar att familjen förvärvar Altomta under 1763. Samtliga tre barn - Anna Catharina f 1745, Nils Gustaf f 1751, Hedvig Charlotta f 1758 - är enligt födelsebok födda i Göteborg 1745–1758.

LarsOlof Löf skriver i sin bok ”Sjöfarare och superkargörer”;

”Burskap för att bli borgare i Göteborg, som skeppare, ansökte Ekeberg om att erhålla den 3 okt. 1750. Det var direktör Niclas Sahlgren själv och mäklaren Petter von Egmond som var hans borgensmän.

Under 1740-talet var alltså Ekebergs bosatta i Göteborg, för att sedan lämna staden år 1750 och slå sig ner i Stockholm. Åren 1751-63 bor åter familjen Ekeberg i Göteborg, nu under Älvsborgs kungsladugård i Majorna. Först från och med 1758 antecknas familjen under Amiralitetsstaten, vilket inte behöver betyda att de lämnat det hus de tidigare bebott under kungsladugården. Enligt Karlskrona mantalslängd för 1756 var löjtnant Carl Gustav Ekeberg detta år hyresgäst i staden.”

Under 1763 kan man dock förstå att familjen flyttat till Uppsalatrakten – och Altomta gård – samtidigt som kapten Ekeberg ännu en gång bordar ett skepp med destination Kina.

Från Göteborg till Altomta i Uppland

Det är ganska märkvärdigt att en sjökaptän i Svenska Ostindiska Kompaniet senare blir kyrkskriven på en gård i Uppland. Var det verkligen klokt att år efter år tillbringa många dagar med häst och vagn mellan Göteborg och Uppsala? Man kan föreställa sig att Ekeberg reste med flera kuskar och vagnar eftersom han hade många saker med sig från Kina. En förklaring till jordförvärvet är möjligen att brodern Johan Fredrik Ekeberg bodde i Vattholma och ägde gården Tuna 2 km från Altomta.

Carl Gustaf Ekeberg levde i två världar. Den stora världen på världshaven och den lilla världen på det uppländska bondlandet. Ingen av bönderna i Tensta kunde egentligen begripa vad Ekeberg varit med om när han kom hem till Altomta. Ännu mindre förstå förberedelserna för en resa till Kina. Ostindiefararna låg och väntade i Göteborg i december eller januari. Det var rätt tid för att dra nytta av passadvindarna på de stora haven. Ofta gick fartygen norr om Skottland och där var det mycket farligt med stormar och höga vågor.

Tore Frängsmyr berättar:

Innan resan började hade förberedelserna pågått länge. Besättningen skulle mönstras på, exportvarorna lastas och provianten tas ombord. Ett kungligt pass skulle utfärdas och inspektion företagas av direktörerna. Ibland var det nästan omöjligt på grund av isen att ta sig ut från Göteborg, och då fick man såga sig en ränna i isen. För att undvika sådana hinder brukade skeppen i god tid ankra vid Vargö ute i skärgården. Om vinden var motsträvig, kunde det i alla fall ta en rundlig tid, innan man kom ut på öppna havet.

Avfärden utgjorde alltid ett pampigt skådespel. Många människor var på benen, släktingar och vänner ville ta farväl, direktörerna skulle mönstra besättningen, ock stadens borgerskap ville förstås följa evenemanget. Flaggor och vimplar fladdrade för vinden, hurraropen ekade och kanonsalut dånade; även åskådaren på kajen kunde förnimma det spännande äventyret. När en direktör gick ombord hälsades han med åtta kanonskott, och detta upprepades då han lämnade fartyget. Då första superkargören anlände sköts likaledes åtta skott. Vidare saluterade man vid själva avresan, när man passerade Älvsborg och om man mötte något främmande fartyg.

Den första resan 1742 blev besvärlig. Fartyget grundstötte vid norska kusten och måste repareras. Kraftigt försenat anlände fartyget till Kanton i Kina och inför återresan uppstod nya problem. Kaptenen dog, hans närmaste man försvann, förste och andre styrman blev sjuka. Ekeberg, 27 år, måste ta befälet och segla fartyget hem till Sverige. I juli månad 1744 anlöttes Göteborgs hamn.

Ekebergs andra resa under 1745 höll på att sluta vådligare. Skeppet ”Stockholm” förläste en natt utanför Shetlandsöarna och endast genom en lycklig tillfällighet kunde Ekeberg ta sig i

land på en rest av vraket. Hans hår blev efter denna prövning silvervitt. I tre månader dröjde han i land och gjorde därvid naturhistoriska studier. Ekeberg blev emellertid inte avskräckt av olyckan, utan gick ut på Götha Lejon i december 1746. Han stannade i Kanton även hela året 1748 och kommer åter till Sverige den 20 juni 1749. Ekeberg började nu föra korta dagboksanteckningar av huvudsakligen naturvetenskapligt innehåll.

Ekeberg förde 1750–1751 kompaniets gamla fartyg *Freden* till Cadiz, där det försålles, medan han och besättningen for hem med ett annat svenskt fartyg.

Därefter gjorde han tre lyckade Kinafärder, de två första på *Hoppet* under åren 1751–1754 och *Sophia Albertina* 1755–1758, den sista som kapten på *Friederic Adolph*. Under 1762–1763 var Ekeberg kapten på skeppet *Finland* och avvärjde klokt följderna av ett missöde, då skeppet i *Bangkasundet* fastnat på en mudderbank. Men det var endast med möda han fick sina i Cadiz lejda, vilda matrosar att lyda. Ekeberg var som chef sträng och fordrande, men samtidigt mänsklig, han ivrade för human behandling och undvek prygelstraff. Det var från denna resa han förde hem från Kina levande teplantor till Linné.

Vi kan också notera att Ekeberg vid denna tid dels inköpt *Altomta* i Tensta sn (Uppsala.), dels 1761 invalts i Vetenskapsakademien, och kom både som uppländsk jordägare och akademikollega i nära beröring och vänskap med arkiatern Carl von Linné. Ekeberg bodde 1763–1765 i lugn och ro på *Altomta*, sysselsatt med författarskap,

I december 1765 gick Ekeberg åter till sjöss, nu som befälhavare ombord på *Stockholms Slott*. Skeppsläkare var den unge Anders Sparrman, som senare blir Ekebergs biograf i Vetenskapsakademien.

Vid återkomsten hade Ekeberg och superkargerna så väl skött ekonomien, att slututdelningen var en av de största i kompaniets historia, nämligen 97 3/4 procent.

Mest känd av Ekeberg alla resor är den, som han företog som kapten ånyo på *Finland* och lämnade *Göteborg* i december 1769 för att återkomma i juni 1771. Denna resa har han själv skildrat i tryck, tillsammans med tecknade och delvis även graverade planscher och kartor.

Resans egentliga ryktbarhet beror emellertid på, att Ekeberg hade en vida bättre skribent än han själv ombord: det var skeppsprästen *Jacob Wallenberg*, som om denna färd skrev sitt klassiska arbete ”*Min son på galejan*”. Särskilt bekant är skildringen av stormen, då enligt *Wallenberg* ”vår vaksamme, gråhåriga kapten sam själv fram och tillbaka på däck och utom en välsignad tågstamp, som lyckeligen föll honom i händerna, hade både vårt *Finland* och fru Ekeberg varit ett par bedrövade änkor!”.

Stockholms Slott ankommer till Göteborg 1767 - med Philandor ombord

En ostindiefarares återkomst var en stor händelse i Göteborg, vilken firades med festligheter av allehanda slag. Lasten fördes med hemförarelagets båtar från det vid Klippan ankrade fartyget in till Ostindiska kompaniets stora magasin i staden. På 1750-talet uppfördes det nuvarande magasinet vid Norra Hamngatan efter ritningar av Carl Hårleman — där inryms numera Göteborgs Stadsmuseum, och en avdelning som berättar kompaniets historia.

Här lagrades varorna i avvaktan på försäljningen. Denna skedde genom auktion, som kungjordes genom meddelanden i tidningarna, via auktionskataloger mm. Vid dessa tillfällen samlades köpmän från när och fjärran, inte minst från utlandet. Särskilt tillstånd erhöles av judar från Amsterdam, Hamburg och andra orter att få komma i landet och delta i auktionerna.

Vindar har fört skeppet över Indiska oceanen till Afrikas kust och vidare till Cadiz i Spanien, för att slutligen runda Irland.

– Svenskt land i sikte!

Utkikens rop får hela besättningen på fötter. Förväntansfulla står de längs relingen och stirrar mot horisonten. Lotsen är på väg. Vid Älvsborg hälsas de med åtta hurrarop som besättningen återgäldar med fyra hurrarop.

Klockan halv tio på förmiddagen söndagen den 16 augusti 1767 lotsas skeppet från Vinga – genom inloppet till Göteborg.

Kapten och kargörer kan glädja sig åt att hemfärden med skeppet Stockholms Slott och den dyrbara lasten gått utan större dramatik. Dessutom är resan en av de mest lyckosamma i kompaniets historia. Penningmässigt.

Om någon minut skrivs i loggboken att skeppet dras upp i muddren. Vid Gamla Varvet sätts det djupgående skeppet på grund i leran. Nu återstår att lasta om dyrgriparna till mindre båtar och kärror för att nå slutmålet vid Norra Hamngatan. Redan förmögna familjer kommer att göra sig många goda affärer.

Via landgången går skeppets besättning ner till den väntande kajen medan några ur befälet står kvar och tänder en kritpipa. Alla är lyckliga över att åter vara i hamn. I Göteborg.

På akterdäck står kapten Ekeberg. Han höjer sin hand som ett avsked till manskapet och hoppas att han slipper återvända för att förhindra krogslagsmål under deras hönsafest. Han vet av erfarenhet att det kan bli mycket drickande och firande de närmaste sju dagarna.

Garvade sjömän kysser marken och tackar Gud för välsignelsen att nu få pengar nog att reda sig i hemsocknen. Deras ostadiga gång avslöjar att de varit på sjön under mycket lång tid.

– S-c-h-v-e-r-i-g-e, mumlar Philandor för sig själv.

Kaptenen och skeppsprästen har gjort sitt bästa för att lära den här ”jonge” några fraser på svenska. Prästen har till och med sagt att pojken är relativt bildbar.

På kajen och omkring skeppet råder full sysselsättning och ett myller av folk trängs kring bönder med kärror, hästskjutsar och kringströvande utsultna hundar. Alla vill ha sin del av

upplevelsen då småbåtar lägger till vid ostindiefararen för att lasta om tunnor och lådor, fyllda med porslin, rullor av det finaste siden, kryddor och te och mycket, mycket annat. En sällsam doft sprider sig då kryddlådor förflyttas.

Solen står högt på himlen när skeppet tömts på tillräckligt mycket last att det lättat lyfter sig ur leran.

Philandor befinner sig fortfarande på däck, helt betagen av allt han ser. De branta klipporna som stupar rakt ner mot vattnet, svärmen av människorna. Under huvuddukar skymtar han blonda hårslingor.

Han har aldrig sett så ljusa och skimrande kvinnoansikten och vill plötsligt också han dra iväg för att fira tillsammans med skeppsgossarna.

Några ser ut att inte vara mycket äldre än Philandor, och han har sett skräcken i deras ögon. Skräck de hyser för otåligt befäl. Den som pryglat dem. Under slitna skjortor har han skymtat ärr på ryggar som efter prygelstraff.

Nu är de äntligen fria att lämna skeppet, pryglen och hatet.

– Jonge!

Han blir tvärt avbruten i sina tankar och uppmanas att ta sig bort till kaptenen som med ett grepp i ena skjortärmen leder honom till hemförarbåten, redo att forsla dem mot staden.

Och vem sitter inte där? Matrosen Nils är med! Den långa sjöresans sista etapp går genom kanalen till Kompaniets hus. Här ska tusentals kinesiska varor auktioneras ut och byta ägare.

Klungor av anhöriga, beställare och Kompaniets många ägare tränger sig fram för att möta fraktarna som lägger till utanför den stora gula tegelbyggnaden. Framtida köpare har kommit från Belgien, Holland och England. Många stadsbor kommer förbi för att bara delta i festligheterna och insupa de exotiska dofterna.

Kapten Ekeberg, tar tag i Philandor för att inte förlora honom ur sikte. Han rör sig mot en kvinna och ler stort.

– Välkommen hem, käre make och son hälsar kvinnan som armbågat sig fram.

Kaptenen omfamnar henne lätt och skrattar vänligt.

– God dag, kära Hedvig. Nu är vi här. Alla tre.

Kvinnan trycker Nils mot sitt bröst. Han har vuxit sig längre än sin mor. Rörd betraktar hon sin sons förvandling till en ung man, vänder sig med behärskad förvåning till den lille pojken som kaptenen fortfarande håller i skjortärmen.

– Jaså, detta måste vara nykomlingen du skrev om, säger hon och drar en hand genom Philandors hår.

Han tycker inte om när håret förs bakåt och blottar öronen. Men vet för ögonblicket inte vad han ska tänka eller säga. Och förblir därför tyst. En svag, söt doft sveper förbi hans näsa när hon drar tillbaka sin hand.

Med ens blir han varse den lilla flickan vid hennes sida.

– God dag mitt kära barn! hälsar kaptenen och lyfter den lilla flickan högt. Ställer ner henne försiktigt och pekar på Philandor.

– Det här är din nye broder som ska följa med oss hem. Niet waar?

Kaptenen skrockar medan han tar några raska steg över gatan, för att artigt avrunda Kompaniets avskedsceremoni. Nils, modern och den lilla flickan står kvar och väntar. Philandor ställer sig bakom dem i väntan på ett tecken att förflytta sig.

Kaptenen återvänder och bjuder sin hustru armen och de vandrar skyndsamt vidare längs gatan.

Philandor har aldrig sett kaptenen så sprudlande lycklig som vid anblicken av sin dotter. Hennes lilla kropp bär kläder som liknar de vuxnas. Fast mindre.

Nils gör en gest åt honom att följa de vuxna. De går tillsammans på fina stenar som ligger i prydliga rader utmed husväggarna. En gänglig svensk yngling och en kortvuxen pojke, med rosa ärr på bruna örsnibbar.

Hans svarta hår är samlat i en hårpiska, pannan är bred och de bruna ögonen är öppna och vänliga. Kroppen är trots den ringa åldern redan senig och stark.

Nils är däremot lång och senig. Håret mörkt. Nästan svart. Hans blågrå ögon står i stark kontrast till det solbrända ansiktet. Han rör sig med ett mannamod som väcker stor respekt.

Han har uppenbarligen blivit härdad till sjöss i tidig ålder. Detta är hans andra återkomst från Kinaresa. Han har som kaptenens son inga särskilda privilegier ombord. Han är en av alla andra matroser.

Sällskapet viker av till vänster och stannar framför en gigantisk port. Kaptenens slag med portklappen ekar högt i portgången och snart kommer en man och för upp porten. Innanför den mörka ingången öppnar sig innergården med vacker stenläggning och grönskande träd.

En smal trappa leder dem upp till bostaden. Huspigan tar emot med dukat bord. Vid kvällsvarden avkräver kapten Ekebergs hustru hans planer angående Philandors liv.

Men först skall det gamla tvättas bort med hjälp av borste, varmt vatten och såpa.

Ekebergs skyddsling från Ostindien

Gunnar Redelius

På resan till Kina 1765–1767 med skeppet Stockholms Slott hemför kapten Carl Gustaf Ekeberg en mörkhyad gosse från en av de ostindiska öarna, Nias – en utanför Sumatras västkust. Gossen döps i Tensta kyrka den 15 oktober 1769 och får namnen Johan Pehr Gustaf. Dopet av denne lille främling var en märkvärdig händelse i bygden och ett stort antal framstående personer var närvarande. Ett särskilt protokoll fördes.

En hedning från andra sidan jordklotet blir kristen genom dopet. Han har då lärt sig svenska i tal och skrift på endast två år.

Han tar familjenamnet Philander. Holländska slavhandlare har kallat honom ”Philandor” – en människovän.

Gossens öde blir allmänt känt efter att Kerstin Pettersson, Strängnäs museum, publicerat en artikel i årsboken Sörmlandsbygden 1998. I kyrkböcker finner hon bl a att Pehr är trädgårdsdräng vid Drottningholm 1779. Den 7 november samma år ingår han äktenskap med Anna Cajsa Svensdotter genom vigsel i Lovö kyrka och den 14 februari 1780 föds en dotter. Pehr, eller ”Javanen” som han oftast kallas, avslutar sina dagar den 27 februari 1811 - i torpet ”Java” nära Strängnäs.

Vad ser han i feberdimmorna när sjukdomen inte vänder på nionde dygnet utan den stingande smärtan i sidan fortsätter och lunginflammationen tar honom? Vänder hans gamla språk tillbaka i honom och med det minnen av bergen på Nias, palmträden och "crocodylerna"? Mumlar han ett hövligt tuan, herre, och halvbugar matt där han ligger, när bonden på Ösby tittar ner för att se hur det är med honom?

Ja, det är frågor man kan ställa sig.

”Javanen” Pehr Philander. En främmande fågel i Strängnäs socken

Kerstin Petterson

Strax öster om Europaväg 20, mellan Malmbys och Grundbro söder om Strängnäs, ligger ett numera föga använt litet militärflygfält. Och alldeles intill flygfältet ligger en anspråkslös rödfärgad stuga som på kartan kallas Java ...

Hösten 1766 låg Svenska Ostindiska Kompaniets skepp Stockholms Slott till ankars vid Wampoe utanför Kanton i Kina och väntade på last. Fartyget var ett av kompaniets största, en fullriggare (d.v.s. tremastad råseglare), byggd i Stockholm 1758, med 454 svåra lästers dräktighet (ett mått på fartygets lastförmåga) och 132 mans besättning. Befälhavare var kompaniets mest erfarna och för eftervärlden mest kända kapten, Carl Gustaf Ekeberg (1716–84). Han gjorde sammanlagt tio resor till Kina, därav hälften som befälhavare.

Ekeberg hade börjat på en utbildning till apotekare innan han kom med på en resa till Spanien som skeppsläkare; till sjöss visade han osedvanlig fallenhet för navigation och kom ganska snart att föra befäl. Han var humanist och filantrop och intresserad av naturvetenskaperna. Bland annat undfick i dopet. Tilltalsnamnet blev (och stavades) Pehr.

Tore Frängsmyr har uppmärksammat den här historien i sin bok Ostindiska kompaniet, men han konstaterar:

Hur det sedan gick för den hitförde ynglingen framgår inte av tillgängliga källor; huvudsaken var ju att han blev döpt.

I en tidningsartikel 1996, när drottning Lovisa Ulrikas morian Adolph Badin var huvudpersonen i två olika romaner, av Ylva Eggehorn och Ola Larsmo, har han också framfört teorin att Badin och den här pojken skulle ha förväxlats, och att det inte var Ekeberg som förde hit Badin, vilken biografisk litteratur annars uppger. Badin var omkring tio år äldre än "malaj-gossen" och kom enligt uppgift från Västindien, där Ekeberg aldrig var. En förväxling kan ju desto lättare ha uppstått, som pojken från Nias tycks försvinna ur historien, liksom de andra två, som räddades av superkargerna.

Här är en del förklaringar och tillägg av nöden. Den märkliga titeln superkarg eller superkargör hör ihop med det spanska (och engelska) ordet cargo, last. På varje resa medföljde några superkarger (på Stockholms Slott 1765–67 var de sex stycken med två assistenter). De var expeditionernas egentliga makthavare och det var de som bedrev förhandlingarna om köp och försäljning för kompaniets räkning i Kina och annorstädes (på utresan bytte man ofta last i det spanska Cadiz: svenskt trä och stål mot vin och myntat silver). Därutöver kunde både de och den övriga besättningen göra privata affärer till betydande belopp.

Under alla resor fördes en skeppsdagbok. Carl Gustaf Ekebergs dagbok från sin följande kinaresa, med skeppet Finland 1770–72, utgav han själv av trycket och den kan läsas som parallell till skeppsprästen Jacob Wallenbergs skildring av samma strapatsrika segling, Min son på galejan. En dagbok från resan med Stockholms Slott 1765–67 finns bevarad i Uppsala Universitetsbibliotek. Den är enligt kataloguppgift "förd eller kopierad" av den 21-årige Fredrik Görän Hierta, som seglade som 3:e konstapel. Det verkar troligast att Hierta skrev av en originalbok dag för dag — variationer i hans handstil och bläckfärg och en del fuktskador vid regnigt väder tyder på det. Originalen torde ha förts av flera personer: befälhavaren omtalas ibland i tredje person, "Herr Capitain Ekeberg". Han var inte heller alltid ombord, och då måste det ha varit någon annan än han som förde pennan. Den bevarade skeppsdagboken tillhörde i varje fall inte fartyget, kompaniet eller kaptenen. Enligt påteckning skänkte Fredrik Hierta den efter hemkomsten till sin far och lånade därefter tillbaka den för att medföra den på sin nästa resa, med skeppet Cronprintz Gustav 1767.

Till sjöss förde man in i dagboken viktiga men något enahanda anteckningar om vädret, hållpunkter för navigationen, tillryggalagd distans och övrig trafik inom synhåll. Det sistnämnda var minst av allt oväsentligt: pirater härjade och när man siktade andra fartyg på håll var spänningen vid utkiken och på bryggan påtaglig innan de kom så nära att de kunde identifieras som fredliga medtrafikanter.

I hamn eller på främmande redder breddas berättelsen och skildrar, på samma standardiserade knappa utrymme, underhållsarbeten, proviantering, lossning och lastning och större händelser. När det gällde handelsvarorna som lastades ombord i Kina nämns vissa leveranser, t.ex. 19 korgar pärlemor den 16 november och 13 kistor sidentyg den 15 januari. För övrigt hänvisas beträffande detaljerna till "Anotations boken", som var en noggrann förteckning över lasten. Numrerade kinesiska sampaner lossade sin last i fartyget och lastrumsluckorna drevades igen undan för undan.

Om passagerare nämns inte ett ord, inte heller om de tre friköpta slavpojarna. Frängsmyr tänker sig att de räddades på Sumatra, men det finns flera skäl att tvivla på det. Kompaniets fartyg var förbjudna att gå in till hamn oftare än som var nödvändigt för att skaffa färskvatten, ved och proviant. Den här gången gjorde man mycket korta uppehåll i indonesiska hamnar. Man låg fyra dagar utanför ön Bangka öster om Sumatra, och hade där i och för sig ett holländskt besök:

AM k. 2 [kl. 2 på morgonen] kom ut till oss till ankars ett Hollenskt Skepp & Jakt, vilka sedan de varit ombord, gingo till segels.

Kan leveransen av de friköpta barnen ha skett då? Det är möjligt, men jag tror snarare att den ägde rum senare, på reddan utanför Kanton. Sparrman nämner att holländarna spikade fast sina slavar vid öronen i skeppskistorna, vilket ju pekar på en marin miljö, inte någon plantage.

Den superkarg som dog i Kanton, "ej långt efter dess välgärning" enligt Sparrman, hette Andreas Gadd. Budskapet om hans bortgång nådde, med högst någon dags fördröjning, till fartyget den 10 januari 1767. Då hade man först legat vid Wampoe nedströms Kanton sedan

slutet av augusti föregående år, och sedan, när den allt tyngre lasten hotade att sätta skeppet på grund, vid Bocca Tigris längre ner i Kantonfloden sedan första dagarna i december.

Kontakten med land och andra fartyg var livlig och uppehölls med hjälp av skeppets tre småbåtar, Eschaloupen (= slupen), Jollen och Båten. Den 12 januari sköts salut med 30 skott för salig Hr Gadd och kapten Ekeberg kom tillbaka till skeppet, antagligen efter begravningen. (På Altomta finns fortfarande en väggmålning gjord av Ekeberg och föreställande Kantons hamnstad Wampoe. I ett hörn syns en liten västerländsk gravplats och rimligtvis var det där som Andreas Gadd fick sitt vilorum.)

Med hjälp av tidvatten, segel och bogserande sampaner togs det fullastade skeppet under några dagar i januari 1767 utför Kantonfloden från Bocca Tigris. Den 23 januari var man på fritt vatten, under segel och på väg hem. Man söker förgäves i dagboken efter några notiser om de tre barnen som nu fanns ombord, möjligen med ett enda undantag.

I maj låg Stockholms slott först utanför Sankt Helena i Sydatlanten och bunkrade färskvatten och proviant. Den 24 maj ankrade man utanför ön Ascension och följande dag berättar dagboken:

Avsände Eschaloup och Jolle i land med 16 man att fånga skjällpaddor under uppsikt af Hr Carelii och Strähle, och några Gåssar att plocka Portlaka.

Den allra yngste i besättningen var 13 år när han mönstrade på ett och ett halvt år tidigare, några var 14 och 15. Kanske kallas de fortfarande gossar, men de som absolut var gossar var de tre malajpojken. Portlak är en växtfamilj med många arter och stor spridning; den odlades även häri landet. Den kunde anrättas som sallad eller stuvas som spenat. Den torde ha varit en välkommen färsk grönsak ombord, på samma sätt som de levande sköldpaddorna berikade köttförrådet.

Över huvud taget tycks kapten Ekeberg och hans besättning ha haft ganska god ordning på proviantfrågan. Den 9 juni mötte man ett franskt skepp, på väg från Cap Monte (någonstans vid Västafrikas kust) med slavar. Kaptenen bad om hjälp och fartyget undsattes med 40 lispund (ca 340 kilo) salt kött och 3 sköldpaddor. En vecka senare träffade man på ytterligare en fransman, som utan proviant var på väg från Cap Monte till Santo Domingo med last av slavar. Den fick hjälp i form av två kistor risgryn, en kista "Callvancer" (någon torr matvara) och ett fat fläsk.

Hemfärden med skeppet Stockholms Slott och dess dyrbara last gick utan större dramatik, och klockan 10 på förmiddagen söndagen den 16 augusti 1767 stannade det (enligt dagboken) i muddern i inloppet till Göteborg. Resan var en av de ekonomiskt mest lyckosamma i kompaniets historia.

Svensk kyrkobokföring under 1700-talet är inte riktigt lika heltäckande som man gärna föreställer sig att den skall vara. In- och utflyttningslängder blev inte regel förrän en bit in på 1800-talet. De föregicks av flyttningsattester på lösa papper, som oftast har kommit bort. Det

man ens i lyckosamma fall kan utläsa ur kyrkböckerna är ju också bara stommen till ett livsöde — det är sällsynt med fylligare prästerlig berättarkonst.

Den nydöpte gossen Johan Per Gustav försvinner till synes spårlöst från Altomta, och var han växer upp till man är tills vidare okänt. Inte förrän 1779 återfinner vi honom. Då är han trädgårdsdräng på Drottningholm. Han har fått ett efternamn: Philander. Det betyder ungefär 'människovän', 'vänlig man' eller liknande, och det tycks vara fritt uppfunnet utan anknytning till någon familj i Sverige. Han har också fått en falsk ursprungsbeteckning: javanes (senare javan).

Nias är en i raden bergiga öar i Indiska Oceanen väster om Sumatra. Den ligger någon grad norr om ekvatorn och är ungefär så stor som Gotland med en högsta topp på nära 900 meter. Den ligger inte alls utmed handelskompaniernas allfarvägar. Ostindiefararna kom söderifrån runt Afrika, seglade genom Sundasundet mellan Sumatra och Java, förbi vulkanen Krakatau, och lade vid behov till vid ön Bangka på andra sidan Sumatra eller i Batavia på Java, nuvarande Djakarta.

Skeppet Stockholms Slott låg ju som nämnts några dagar kring 1 augusti 1766 till ankars utanför Bangka. Att slavgossen från Nias någonsin skulle ha satt sin fot på Java går inte att belägga. Men önamnet Java var väl det enda som var ett begrepp, ehuru luddigt, i Sverige. Om Nias visste man ingenting.

Drottningholm var nu i Gustaf III:s ägo. Hans mor, änkedrottningen Lovisa Ulrika, hade ett par år tidigare av ekonomiska skäl tvingats avstå från slottet, flyttat till Svartsjö och tagit sin förtrogne morian Badin med sig dit. Man tycker sig se att de två mörkhyade människens öden tangerar varandra, även om man inte kan göra sannolikt att de träffade varandra. Osämjan mellan kungen och hans mor gjorde att änkedrottningen kände sig utmobbad från Drottningholm och knappast for dit och hälsade på. Men om inte kapten Ekeberg är den gemensamma nämnaren mellan Adolph Badin och Pehr Philander, så är i någon mening Drottningholm det.

Kanske låg den nye trädgårdsdrängen i rabatterna och rensade ogräs när Bellman sjöng för drottning Sofia Magdalena på hennes försenade födelsedagsuppvaktning på Drottningholm den 21 juli. Eller stod han bland de övriga, bara något brunare i skinnet, och gav henne sin hyllning?

Vad som är säkert är, att han den 7 november samma år i Lovö vigdes vid "qvinspersonen" Anna Caisa Svensdotter. Hon anges vara född i Uppsala 1753 eller 1758. Möjligen kan hon vara identisk med ryttaren Sven Ångströms och hans hustru Annas dotter Anna Cajsa, född den 4 mars 1754 - hon är åtminstone det enda barn till en Sven i Uppsala Domkyrkoförsamling, Helga Trefaldighet eller Gamla Uppsala som under åren 1753–63 begåvades med namnet Anna Cajsa eller Anna Catharina. Den 14 februari 1780, efter knappt tre månaders äktenskap, födde hon sin och Pehrs dotter Anna Gustava.

De högst eventuella planer som hovet kan ha haft på att göra Pehr Philander till en ny Badin måste ha gått i stöpet av någon anledning. Kanske var han inte tillräckligt svart eller tillräckligt mycket upptågsmakare för att passa. Kanske räckte det med att han hade bildat familj. I stället flyttade han i oktober 1781 med hustru och barn från Drottningholm, enligt anteckning i Lovö församlings husförhörlängd till Giresta i Uppland.

Från Drottningholm till Uppland

I Giresta uppenbarar de sig aldrig i kyrkobokföringen, däremot vid Stora Hällby i grannsocknen Övergran. Där kallades han "trädgårdsmästare", "Filander" och "javan". På gården Krägga i samma socken bodde då som änka Carl Gustaf Ekebergs dotter Anna Catharina (f. 1745), hon som hade varit med vid hans dop i Tensta tolv år tidigare, och det är lätt att dra slutsatsen att hon har haft något med saken att göra.

Någon riktig ro i Övergran blev det inte heller. Husförhörlängden meddelar utan datering att man "uttagit besked till Lena socken". I Lena ligger Wattholma bruk där Carl Gustaf Ekebergs bror Johan Fredrik var bruksinspektör. Där slog de sig emellertid inte ner. 1782 flyttade Pehr till kv. Ladu nr 7 i Uppsala Domkyrkoförsamling. Men den 3 mars 1783 födde Anna Caisa i torpet Lugnet i Övergran sonen Gustaf Ulric. Det är en rimlig tanke att Pehr hade lämnat henne bland vänner där under den sista tiden av havandeskapet. Men prästen i församlingen gillade möjligen inte sakernas tillstånd: anteckningen i födelse- och dopboken är betydligt slarvigare än texten runtomkring, och det ser nästan demonstrativt ut. Hustru och barn förenade sig så småningom med Pehr i Uppsala, och därifrån flyttade man 1784, obekant vart.

Kvarteret Ladu omfattade vid den här tiden de nuvarande kvarteren Ladu och S:t Lars och den mellanliggande biten av Rundels-gränd – det låg alltså utmed Ladugatan (nuvarande Skolgatan).

Där bodde universitetets och kyrkans olika lägre tjänstemän, hantverkare och änkor. I samma gård som Philanders bodde en "Borg Forman" Peter Ekenberg, född i Wattholma och troligen i 60-årsåldern eller däröver - hustrun anges vara 63. Möjligen är det genom honom som förmedlingen hit har skett. Det kan annars vara så att Anna Caisa var född i kvarteret: den enda tillgängliga adressuppgiften rörande Sven Ångström är just Ladu nr 4.

Här kallades Pehr åter 'trädgårdsdräng'. På äldre kartor finns en trädgårdsmarkering mitt i kvarteret. Kanske arbetade han helt enkelt där, men det finns andra möjligheter. Utanför staden, på andra sidan Ladugatan, låg t.ex. stora humlegårdar. Carl Gustaf Ekebergs vän Linne levde inte längre, och för övrigt låg Uppsala trädgård på andra sidan Fyriskan utan närmare broförbindelse än Dombbron mitt i staden. Uppe på Kungsgärdet, d.v.s. nuvarande kyrkogården, låg en tobaksplantage. Fredrik I hade 1724 utfärdat bestämmelser om tobaksodling i alla rikets städer, och trots det otjänliga klimatet gjorde man länge, om än motvilligt, så gott man kunde. En tobaksarbetare och en tobaksarbetaränka bodde i kvarteret Ladu.

Tobak odlades ju också inte bara i Amerika utan även i Sydostasien, och Pehr Philander kan möjligen ha sett tobaksplantager i sin barndom. Att både engelska och svenska tobakskarduser

sedan gammalt pryddes av bilden på en rökande morian kan ju ha betraktats som ett roligt skäl att ha en äkta mörkhyad tobaksarbetare - men därom vet vi ju inte något som helst.

Strängnäs

Vart Pehr Philander och hans lilla familj tog vägen 1784, Carl Gustaf Ekebergs dödsår, är som sagt en hittills olöst gåta. Men den 21 juni 1789 föddes i Strängnäs landsförsamling sonen Jan Fredric. Familjen bodde "på Ösby ägor" (mellan Malmby och Stallarholmen). Formuleringen är vanlig när det gäller bebyggelse som är så obetydlig att den inte kan räknas som torp. Dottern Anna Gustava och en ettårig son Carl Gustaf fanns med, däremot hade uppenbarligen Gustaf Ulric avlidit - och kanske ytterligare något barn. Några år senare, 1793, föddes Anna Caisas sista barn, dottern Sara Stina.

När Pehr kom till Strängnäs landsförsamling, utan synligt samband med någon Ekeberg och för att stanna där resten av livet, var han omkring 30 år — om något födelseår anges för honom, är det 1758. På papperet var han anpassad till det svenska samhället.

Han hade ett svenskt namn, var döpt i den svenska lutherska kyrkan och gick till nattvarden när det förväntades av honom. Han talade svenska, gissningsvis med föga eller ingen brytning. Efter den goda undervisningen på Altomta kunde han läsa och skriva, möjligen bättre än grannarna, men var inte så road av boklig bildning (läs: i kristendomsstyckena). Han hade en svensk hustru och barn med svenska namn, och det kan mycket väl ha varit han som lärde dem läsa.

Uppgiften om hans "tröga snille" får väl stå för den rörligt begåvade Anders Sparrmans räkning. Några andra ögonvitnesskildringar av honom har vi inte, om vi inte skall betrakta hans efternamn som ett sådant. Det är sannolikare att det är en karakteristik av bäraren än att det skulle anspela på Ekebergs filantropiska verksamhet.

Den rika floran av olika folkslag i Indonesien gör att vi inte riktigt vet vad han hade för hudfärg, men han var snarare brun än svart. På somrarna, när Sörmlands bönder och torpare blev solbrända i arbetet på fälten, stack han kanske inte av så mycket. Men han hade en bakgrund som pendlade mellan ytterligheter. Ingen i omgivningen delade eller kunde ens förstå hans erfarenheter och minnen.

Han var 8–9 år när han köptes loss från holländarna och inkvarterades på ett främmande fartyg med alla strapatser och faror det innebar på den långa resan till ett främmande kallt land. Hur gammal han var när han rövades bort från Nias vet vi inte. Hur han uthärdade alla ofrivilliga byten av levnadsomständigheter och miljö vet vi inte heller. Men utöver de vita ärren i örnsnibbarna bör han ha haft minnen, språkrester och inre bilder, i varje fall från slavtiden och från sjöresan. Ingen i Ösby hade väl heller som han froterats med fint folk som på Altomta eller i skuggan av hovet på kungens Drottningholm.

Javanen

Hur han försörjde sig i Strängnäs landsförsamling ger kyrkböckerna inget besked om. Han kallas "javanen", först de sista åren "torparen". Antagligen fortsatte han att ägna sig åt det han

kunde, trädgårdsarbete. Barnen växte upp. Anna Gustava blev 1795 piga i Länna, men kom tillbaka till hemmet 1802, möjligen för att modern var sjuk. Anna Caisa dog den 8 mars 1803, enligt dödboken av "vattusot". På hösten samma år flyttade Anna Gustava till herrgården Säby i Aspö för att arbeta som piga. Hennes bror Carl Gustaf försvinner ur källorna mellan 1805 och 1807, utan att vi får veta vad som hänt honom och därmed inte heller var han var född. Den yngre sonen Jan Fredric flyttade, men inte så långt: till granngården Lundby som dräng 1805.

Samma år kom Anna Gustava åter till fadern. Hennes flyttningsattest finns bevarad. Tack vare att en präst i Aspö har sparat på papper får vi veta att hon vid flyttningen från Strängnäs 1803 bedömdes läsa "uti Bok någorlunda", kunde Luthers katekes utantill likaså någorlunda men kunde och förstod Svebilii katekesförklaringar "svagt". Till levernet var hon ärlig och till äktenskap var hon ledig. När hon flyttade tillbaka till Strängnäs bedömdes hon, på baksidan av samma blankett, likadant, men nu var även hon uppenbarligen sjuk. Den 19 september 1806 dog hon, 26 år gammal, liksom modern av "vattusot". Vätskeansamling i kroppen förekommer av många olika skäl, t.ex. hjärt- och njursjukdomar, men också på grund av extrem proteinbrist. Man kan utan hopp om bevis gissa på någon sjukdom som dottern ärvt av sin mor.

När och hur yngsta dottern Sara Stina flög ur boet tiger källorna om, men hon tycks redan ha varit borta när Pehr den 3 maj 1807, nära 50-årig, ingick ett nytt äktenskap med den 28 år yngre Catharina Andersdotter, född 1786 i Aspö och medförande den 3 år gamla utomäktenskapliga dottern Stina Cajsas. Pehr fick tydligen också svärmodern på köpet, änkan Catharina Andersdotter. Hur det förhöll sig med änkeståndet är oklart; hennes dotters far anges vara okänd. I november 1807 födde den unga hustrun Pehrs sista barn, Johanna Lotta.

Avlider i lunginflammation

Den 27 februari 1811 dog Pehr Philander, omkring 53 år gammal, i sin stuga på Ösby ägor. Dödsorsaken var "håll och styng", d.v.s. lunginflammation. Han måste ha jordats på den bergiga och fullbelagda kyrkogården vid domkyrkan inne i Strängnäs, väl i en fattiggrav som aldrig fick någon gravvård. Trots lagstiftning om saken gjordes ingen bouppteckning efter honom, liksom inte heller efter Anna Caisa eller Anna Gustava. Husförhörslängden har en mycket svårläst kommentar som jag har tolkat som att den 25-åriga änkan drev omkring på bygden med barnen. Hon hamnade då på fattighuset, men återfinns senare vid nuvarande Anneberg strax utanför Strängnäs i en stuga som väl efter henne i några decennier kallades Cathrinelund. Efter 1825 har hon inte kunnat spåras i Strängnäs landsförsamling, vilket inte betyder att hon inte kan finnas kvar där, under sitt eget namn eller genom överhetens försorg bortgift med någon lämplig änklings. Hennes äldre dotter, dog i Fogdö 1824. Den yngre, Johanna Lotta, har kunnat följas under en rad pigjtjänster i grannsocknarna fram till 1830, men då tar spåret slut.

Av Sara Stina, den yngsta dottern i första giftet, får vi däremot en ögonblicksbild igen. Den 4 mars 1825 födde hon en dotter. Hon var då under namnet Sara Stina Persdotter inhyst hos den legendariske soldaten Matts Thor i Toresund (som hade varit med om flera fälttåg i Finland, blivit tillfångatagen av ryssarna och fått tapperhetsmedalj. Biskop A. Th. Strömberg i

Strängnäs skrev sedermera en lång dikt om honom). "Såsom barnets fader angavs drängen Pehr Pehrsson i Tuna korsgård i Ytterselö socken." Hon flyttades sedan mellan olika soldatboställen och antecknades ibland såsom varande "på socknen". Efter 1828 har hon inte kunnat återfinnas i kyrkböckerna.

Sara Stinas dotter hade ju som "oäkta" inget legalt farsnamn, men kunde med full rätt bruka morfaderns familjenamn. Som Dorothea Filander gifte hon sig i mitten av 1850-talet med den åtta år yngre drängen Carl Johan Malmström. Hon medförde i boet sonen Carl Eric, och fick med Carl Johan två döttrar, Maria Lovisa och Christina Charlotta. På 1870-talet var de som torpare bosatta vid Johannislund på Kvarnberga ägor i Åker, och då bodde den lille dottersonen Oskar Fredrik Lönngren hos dem.

Som synes är det ganska mycket "genealogiskt svinn" i kyrkböckerna. Om det beror på att överheten inte intresserade sig så mycket för småfolket, eller på att småfolket inte såg någon nytta med att kontrolleras, är inte gott att säga. Eftersom andra — till exempel litterära — källor saknas blir även de bäst belagda biografierna skäligen tunna.

Sonen Jan Fredric

Den av Pehr Philanders överlevande barn som går lättast att kartlägga är Jan Fredric. När han 18 år gammal flyttade till Stockholm som "tjenstgosse" fick han i flyttningsattesten betyget att han läste "uti Bok någorlunda", kunde Luthers katekes och Svebilii katekesförklaring "likaledes" samt förstod dessa "enfaldigt", vilket är så mycket man kunde begära i ett land där det ännu inte fanns någon allmän skolplikt. Han var till levernet ärlig och till äktenskap ännu underårig. Efter en sedvanlig nomadiserande drängtillvaro återvände han omkring 1816 till hembygden. Han gifte sig med Anna Caisa Ersdotter (eller Olsdotter, uppgifterna varierar) från Lilla Malma, och de bosatte sig i Åker. Jan Fredric Filander (som hans namn nu stavades) blev krutbruksarbetare och de bodde först vid Ådalsstugan och senare vid Råcksta. Familjen välsignades med tolv barn, av vilka minst fyra dog som små. 1850 flyttade "förre krutbruksarbetaren" Jan Fredric med hustrun till Västerlida i Länna. Han dog 1862, 73 år gammal, och hustrun först 1873, då hon var 87 år.

Flera av Jan Fredrics barn, Pehr Philanders barnbarn, går att följa en bit på väg. Äldsta dottern Anna Maria eller Anna Margareta gifte sig först med drängen Per Ersson i Valsberga och därefter med drängen Per Gustaf Gussander från Åker. Stina Lotta "kommer bort" i en flyttning mellan Ärja och Kärnbo 1843. Johan Eric flyttade till ett obestämt Norrland 1849. Lovisa dog ogift och barnlös 1846. Hedvig och Carolina försvinner tidigt ur arkivalierna; möjligen dog de unga i likhet med syskonen Johanna Sophia, Carl Fredrik, August och Eric. Den yngste, Wilhelm, flyttade till Dunker 1853 men kan inte återfinnas där.

Den näst yngste, Carl Gustaf Filander, flyttade med föräldrarna till Västerlida 1850. Han försörjde sig sedan som statdräng och gifte sig inte förrän 1871 i Länna med soldatdottern Augusta Sofia Engman i Länna. Hon hade då redan en son, Adolf Fredrik, och i äktenskapet föddes barnen Carolina Sofia, Gustaf Erik, Clara Wilhelmina, Carl Arvid och Frans Erlant.

Arvid Filander, som alltså var javanen Pehr Philanders sonson-son, bodde vid Hållkärr i Åker och hade med hustrun Lisa 11 barn. Han är den förste av Pehrs ättlingar som jag har funnit på bild: ett gruppfoto taget av "Callegrafen", bygdefotografen i Åker Carl A. Ericson, i samband med sonen Roberts bröllop pingstafton 1943. "Jag tror att alla som heter Filander är släkt", säger en av Roberts yngre bröder i telefon 1996. Det är säkert sant, om man till släkten räknar de kvinnor som har förvärvat namnet genom giftermål.

Till dem som ännu bär javanens familjenamn, omkring 60 personer enligt folkbokföringen, kommer rimligtvis mångdubbelt fler som i något led härstammar på kvinnolinjen från honom. Med mera intensiv släktforskning och med nu levande Philanderättlingars hjälp går det antagligen att nysta upp fler släktgrenar fram till nutiden, om man så skulle vilja.

I död- och begravningsboken vid Anna Caisa Philanders död 1803 förekommer för första gången bebyggelsenamnet Java för den stuga på Ösby ägor där familjen bodde. Det har levt kvar, väl anpassat till ett namnskick i socknen där torpen kan heta Jerusalem och Italien. Endast en dendrokronologisk datering av timmerstommen kan väl ge säkert besked om ifall stugan Java vid flygfältet i Malmby är Pehr Philanders hem eller en efterträdare. Tomtplatsen är i alla fall densamma, även om den numera hör till Åby och inte till Ösby.

Det lilla huset med stuga och kammare är naturligtvis förändrat. Men det går fortfarande att sitta på trappen, tänka bort rödfärgen, takplåten, den senare dörren och de senare fönstren, tänka en liten uthuslänga med torvtak, tänka ängar och åkrar, randiga av otäckta diken, i stället för flygfält, tänka en ko eller get som ger mjölk till de två små flickorna, en vit och en brun, och till snoken under trappen. Var det javanen Pehr som tog hit såpnejlikorna och visste han i så fall hur de kunde användas?

Vad såg han i feberdimmorna när sjukdomen inte vände på nionde dygnet utan den stingande smärtan i sidan fortsatte och lunginflammationen tog honom? Vände hans gamla språk tillbaka i honom och med det minnen av bergen på Nias, palmträden och "crocydylerna"? Mumlade han ett hövligt tuan, herre, och halvbugade matt där han låg, när bonden på Ösby tittade ner för att se hur det var med honom? Eller upptogs hans sista medvetna timmar av bekymren för den unga svenska hustrun och de små barnen som ännu inte kunde klara sig själva?

Källor och litteratur

Kyrkböcker från Giresta, Lena, Lovö, Tensta, Uppsala och Övergran i Uppland; Aspö, Dunker, Fogdö, Kärnbo, Lovö, Länna, Mariefred, Strängnäs, Toresund, Åker och Overselö i Södermanland. Landsarkivet, Uppsala.

Skeppsdagbok från Ostindiska Kompaniets skepp Stockholms Slott, resan till Kina 1765–67. Uppsala universitetsbibliotek.

Lars Hoffstedts karta över Uppsala 1702. Avritning i Upplandsmuseet.

Evert Wahlberg: Material om indelta soldater i Södermanland. Kopior i Strängnäs museum. Carl Michael Bellman: Fredmans handskrifter. Stockholm 1985.

Håkan Berggren: Malaykulturen och ASEAN-länderna. Helsingborg 1990.

Karin Blent: Altomtä gärd och Carl Wijnblads mönstertitningar. Årsboken Uppland 1994. Ylva Eggehorn: En av dessa timmar. Roman. Stockholm 1996.

Carl Gustaf Ekeberg: Capitaine Carl Gustaf Ekebergs Ostindiska Resa åren 1770 och 1771. Rediviva 1970 (Stockholm 1773).

Främlingen - dröm eller hot. Utställningskatalog, Nationalmuseum 1996.

Tore Frängsmyr: Ostindiska kompaniet. Bra Böcker 1976.

Dens.: Slaven Badin en gåva från landshövding von Reiser, artikel i SvD 24/10 1996.

Björn Hallerdt: Ostindiefarare och skeppsbroadel. S:t Eriks årsbok 1994: "Yppighet och armod i 1700-talets Stockholm".

Sven T. Kjellberg: Svenska Ostindiska Compagnierna 1731–1813. Kryddor, te porslin, siden. Allhem 1974.

Ola Larsmo: Maroonberget. Roman. Stockholm 1996. Walter Loewe: Petum optimum. Borås 1990.

Jan Mårtenson och Gunnar Brusewitz: Drottningholm, slottet vid vattnet. Bra Böcker 1985.

Eskil Olin: Ostindiska Compagniets Saga. 3 uppl. Göteborg 1923.

Susan Rodgers: Power and Gold Jewelry from Indonesia, Malaysia and the Philippines. Utställningskatalog. Geneva (1983) 1995.

Andreas Sparrman: Åminnelse-Tal Öfver Framledne Capitainen vid Kongl. Amiralitetet Samt Riddaren af Kongl. Wasa Orden Herr Carl Gust. Ekeberg, Hållet För Kungl. Vetenskaps Academien Den 1 December 1790. Stockholm 1791

Uppsala Stads historia, red. Herbert Lundh. Uppsala 1958.

Mats Wahlberg: Uppsalas gatunamn. (Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Uppsala län 5:1.) Uppsala 1994.

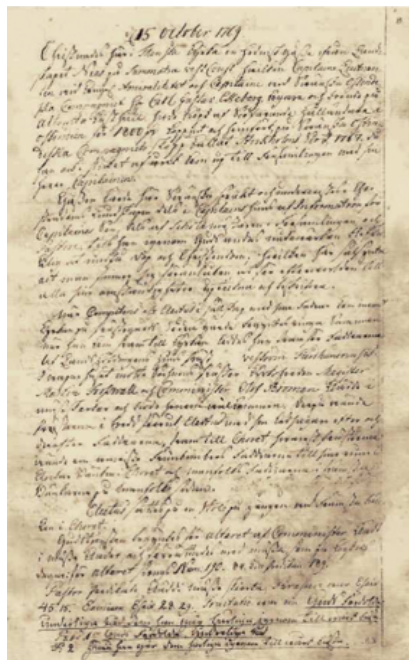
Jacob Wallenberg: Min son på galejan. Stockholm 1951 (1781).

Gångse uppslagsböcker och världskartor.

Artikeln har varit publicerad i Sörmlandsbygden 1998, årsbok för Södermanlands hembygdsförbund, www.hembygd.d.se.

Nätversionen saknar dock bilderna från ursprungsversionen.

Himlaporten – dopet av en hedning den 15 oktober 1769

Sommarens grönska är på väg att övergå i gult och brunt - och byvägarna är eländigt leriga efter allt regnande. Gårdsfolket hjälps åt att skörda både säd och köksväxter. Trädgårdslandet bakom huset är visserligen fortfarande fyllt av kål, och i drivhusbänkarna har Philandor odlat allehanda grönsaker. En del äpplen hänger ännu kvar i sina träd. De är av en sort som kan plockas sent i oktober och ibland ända till jul. På håll hörs Tenstas kyrkklockor ringa till Gudstjänst. "Till dig kommer alla människor för att bekänna sina synder", läser församlingen.

Philandor vill komma i god tid till Tensta prästgård. Solen står så lågt över horisonten att jordkokorna kastar långa skuggor och luften är klar. Han har provat vägen mellan Altomta och prästgården - och vidare till kyrkan. Gång på gång. Det öppna landskapet han följer från Altomta till kyrkan är vackrare än någonsin. Utsikten, när han just passerat, gör honom stundom andlös och kyrkan är snart inom synhåll. Väl inne i prästgården väntar föräldrar och faddrar och det är dags att dra en lång vit kåpa över honom.

Han har sovit oroligt hela natten eftersom alla tänkbara frågor kring kristendomskunskap och trosbekännelse snurrar runt i huvudet. Läser högt för sig själv, ideligen. Frukosten intar han under tystnad och fru Hedvig lägger sin hand på hans axel som för att lugna honom. Alla är på benen. Matsalen är redan dukad för att ta emot många gäster.

Herrskapet Ekeberg far snart iväg i den blå övertäckta vagnen – för att ta emot gäster och faddrar, som undan för undan kommer resande till prästgården. Själv går Philandor till fots.

Det är dagen D – som i dopdagen. Sedan ankomsten till Altomta herrgård, hösten 1767, har Philandor och system Hedvig Charlotta tillbringat mycken tid med familjens informator, tillika socknens skolmästare och kyrkoherde. Omsider är han skickad att få ta emot detta sakrament. Ekebergs barn är döpta som nyfödda och undslipper därmed att bli rannsakade om kristendomskunskaperna ...

I almanackan skrivs den 15 oktober 1769. Om en stund ska Philandor högtidligen vandra genom Himlaporten och som electus – ”den utvalde” – bli upptagen i den kristna församlingen. Nu skall han äntligen få tillträde till kyrkan som han hittills bara fått beskåda från utsidan. När han går ut kommer han inte längre vara en hedning. Enligt prästen föds alla barn som hedningar och är öppna rov för den onde. En osäker tillvaro alltså.

Klockan elva, vid tiden för högmässan, ska inträdet ske i kyrkan som ligger i förnäm avskildhet i den uppländska bygden. Precis som Altomta gård. Precis som Salsta slott, där en av hans faddrar bor, den drygt tjugoårige greven Per Brahe. Dopet är en avgörande händelse för hela familjen Ekeberg och alla sockenbor har kommit till kyrkan för att beskåda denna uppseendeväckande tilldragelse.

Föregående söndag kungjordes dopet och prästen talade särskilt om socken-gemenskapen som kommer att stärkas ytterligare, efter denna unika akt i deras kyrka. En storslagen tillställning som ska upptecknas och beskrivas i sockenstämmo-protokollet. För att visas upp för eftervärlden.

Oktobervinden tar tag i Philandors vita kåpa – alban - och som om han har vingar bärs han fram under sin vandring från prästgårdens södra gärde, samtidigt som kyrkklockorna börjar ringa samman. En mörk ängel i vita kläder. Väl framme vid kyrkporten leder landshövdingens huspräst fram honom till vapenhuset, där blir han stående inför alla faddrar. Han har knappt någon saliv kvar att få ner i sin strupe och söker oroligt ögonkontakt med system Anna Catharina, som långt om länge blinkar tröstande till honom.

I vapenhuset välkomnas alla faddrar av socknens präster; kyrkoherden magister Martin Forsswall och komminister Olof Broman. Därefter går prästerna i bredd framåt i altargången medan Philandor och de fjorton faddrarna följs åt ända fram till koret. Prästerna vänder sig om, anvisar de kvinnliga faddrarna till sina platser i klockarebänken och de manliga faddrarna i främsta bänken på manfolkssidan, medan ”den utvalde” placeras på en stol framme i koret. Mässan förrättas som alla andra högtidsdagar. Philandors fingrar dras ofrivilligt till ena örsnibben, som liksom resten av kroppen, är het av ångest.

Församlingen sjunger psalmerna;

”O Herre Gud av himmelrik! Giv oss nåd att prisa dig.” samt

”Hela världen fröjdes Herran Tidigt och av hjärtans grund.”

Kyrkoherde Forsswall bestiger därefter predikstolen och talar med utgångspunkt från profeten Jesaja om ”Guds fördolda underliga råd, dem han går härliga igenom till vårt bästa”.

Han tillägger att denna söndags predikan är särskilt tillägnad Philandor och ger församlingen den historiska berättelsen;

... en hedning ungefär 12 år gammal född i Landskapet Nias på Sumatra väst Coast, hemförd till Sverige tillika med 2ne [andra] hed[niske] gässar år 1767 på Swänska ostindiska kompaniets skepp kallat Stockholms Slott af Capitaine Leutnanten kongl. Amiralitetet i Carlskrona och Capitain wid ostindiska kompaniet Hr. Carl Gustaf Ekeberg Ägare och boende på Altomta Rusthåll.

Tacksägelsen till fosterföräldrarna avslutas med att den utvalde gossen förmanas att värda denna Guds nåd att frälsa honom från hedendom, vilket alltså har skett med hjälp av kapten Ekeberg och hans hustru Hedvig. De båda nickar instämmande till kyrkoherdens yttrande. Församlingen sjunger åter en psalm medan kyrkoherden skrider fram till koret och inleder förhöret om Philandors kunskaper i kristendom.

Pojken vill inte längre kallas en hedning, så med stadig röst svarar han på alla de etthundraåttiotre frågorna som prästen ställer. Han möter fosterföräldrarnas stolta blickar och kan äntligen njuta av svalkan innanför de metertjocka kyrkväggarna. Den vita kåpan klibbar runt kroppen.

Prästen hänger på sig mässhaken och tecknar han åt Philandor att resa sig och upp och tillsammans med faddrarna gå fram till dopfunten. Den änglklädde Philandor kliver upp på fotpallen och böjer sig över dopfunten av utsirad granit. Prästen öser vatten över det svarta håret – i den treeniga Gudens namn - Fadern, Sonen och den Helige Anden.

Rännilar av kallt vatten söker sig utmed ryggen när pojken reser sitt huvud. Hedningens tid är förbi och fram kliver den kristnade; *Johan Pehr Gustaf*

Han föräras namn efter de förnämsta faddrarna – landshövdingen i Uppsala, riddaren och baronen Johan Funck, löjtnanten greve Pehr Brahe på Salsta och sin fosterfar, kapten Carl Gustaf Ekeberg.

Akten avslutas med att några gossar i koret tonar upp i en psalm på den nydöptes vägnar; *”Nu love Herren all den hednaskara, och prise Gud allt folk. Som månd’ vara: Ty Herrans nåd och sanning vitt och brett Är väldig över oss i evighet. Halleluja!”*

Äntligen återgår de till sina bänkar. Den nyss namngivne Pehrs blick nuddar alla murala målningar på tak och väggar. Tittar de ner på just honom? Han hör inte längre kyrkoherdens tal eller församlingens psalmsång.

Han har fastnat vid målningen av ynglingen som sitter högt uppe i ett träd. Under ynglingen står döden och sågar av trädet med orden; *”Du spred pengar och guld och tänkte inte på dödens stund”*.

Vad mycket pengar har inte spridits i denna församling? tänker Pehr och låter blicken vandra vidare till det gyllene altarskåpet. Få barn i denna samling måtte väl veta så mycket om livets lidande som han?

Men nu är han Pehr, och han har förts genom Triumfbågen - mot det heliga koret - och lämnat svar på kyrkoherdens alla frågor.

Har han då inte förtjänat att få ta del av sakramentet som lovat honom att åter bli friköpt? Friköpt genom syndernas förlåtelse. Det som skall frälsa från döden och djävulen och ge evig salighet. Det lovade ju prästen. I gengäld lovade Pehr sin tro och gav sin bekännelse. Hela kyrkans församling är idag vittne till hans inträde i deras gemenskap. Kommer han att duga nu?

Och faddrarna. De fjorton faddrarna som ska ta hand om barnet utifall föräldrarna dör under uppfostringstiden. Vad tänker de på just i detta ögonblick? Smickrade över att ha blivit tillfrågade av kapten Ekeberg? Eller tänker de på den rikliga undfägnaden som väntar på Altomta?

Där bjuds det på kalvstek, kalkon, glaserad skinka, aladåb, kronärtskockor, gröna bönor. Plättar och pannkakor med vispad grädde och goda pajer.

Men Pehr känner ingen hunger. Vill bara andas ut, alldeles för sig själv. I vindsrummet på andra våningen. Ännu kan han höra prästen tacka församlingsborna för att de inte ställt till oväsen vid anblicken av honom! Att de skött sig väl.

Ur sitt gömme tar han fram det lilla läderbandet med amuletterna. Jag är friköpt, tänker han för vilken gång i ordningen?

Med lätta steg hade han vandrat från kyrkan – åter till Altomta gård. Pehrs trygga hem på jorden.

Slavhandel – Nias - Sumatra

Slavar från Nias köptes av holländarna för att användas på gårdar som ägdes av VOC i Sumatra. Redan år 1693 etablerade VOC sin första bas på Nias, i Gunung Sitoli, där de byggde en hamn och förrådshus. År 1740 lämnade VOC Nias för gott eftersom företagets inflytande i Sydostasien svängde.

Slavar hade alltid tagits och hållits av Nias stammar. När byar slogs mot varandra hölls fiender i fångenskap som slavar av segrarna. Acehnese raiders kom också till Nias för att fånga människor som såldes som slavar någon annanstans. Men det var först 1750 som Nias-folket själva blev aktivt involverade i slavhandeln. Hövdingarna i Nias började sälja fångade fiender i utbyte mot guld. Vid den tiden såldes många unga människor i Nias över havet till Aceh, Padang, Batavia (Jakarta), Malaysia, Seychellerna och Reunion.

Det var adelsmännen i Nias som drev handeln, och genom den samlade de stor rikedom. Denna rikedom användes för att skapa några av regionens finaste arkitektur, statyer och vapen. Hundra år senare noterades att Nias-kulturen var ett av de mest avancerade stamsamhällena i Asien. Vid denna tid kretsade Nias kring krig, och det mesta av ansträngningarna och resurserna gick mot att bekämpa andra eller försvara sig mot attacker.

Idag består Sumatra av över 12 etniska grupper som talar mer än 25 språk och hundratals dialekter. Stenhopparna från Nias är imponerade! Ju högre de hoppar, desto större chans har en ung man att få en fru. Nias är en liten ö med en historia av huvudjakt och krigföring, slavar och guld.

Nias skiljer sig från huvudströmmen i Sumatra-kulturen; dess folk har följt sin egen utvecklingslinje och är kända för sin stamkonst och arkitektur. Zegramresenärer kommer att underhållas av krigsdanser, stenhoppare och kungliga dansare. Nias samhälle är hieratiskt och adeln gifter sig inte med vanliga, inte ens idag. Nias royalty har vissa rättigheter och privilegier som bara kan födas in i. Hus visar rang och rikedom hos invånarna inom. Ett besök i Nias är verkligen ett steg tillbaka i tiden.

Idag är Batak känd för sin sång; tidigare fruktades de som huvudjägare som utövade offentlig kannibalism. Batak hade sitt eget system av kosmologi och magi och deras medicinska teori fokuserade mer på själens tillstånd än på kroppen. Från Acehnese färgglada föreställningar och de välkomnande matriarkerna i Minangkabau till stenhopparna i Nias och Bataks magiska röster är Sumatra en unik blandning av kulturer som inte finns någon annanstans på jorden.

De sista åren – Carl Gustaf Ekebergs sista resa

Gunnar Redelius

Ekeberg gör två resor, båda med Sophia Magdalena, 1774–75 och 1777–78. Under hans sista vistelse i Kanton skriver hans kollega i kompaniets tjänst James Maule om legendaren Ekeberg, att han är ”för gammal att fara på Ostindien”, men är å andra sidan tacksam, att ”old Ekeberg” har vågat åta sig det svåra värvet att föra skeppet den långa vägen från Sverige.

Den 12 januari 1778 lämnar Ekeberg för alltid Kanton. Han är då på sitt sextioandra år. Vid denna sista hemresa från Kina blir Ekeberg överraskad av en sällsynt ära. Den svenske konsuln i Cadiz kommer ombord och överlämnar ett brev som var tillslutet med rött sigill. Konungens sigill.

Han öppnar det och däri ligger något som blänker som guld. Konsuln trär det gröna bandet kring Ekebergs hals. På hans bröst hänger nu Vasaorden. Kunglig belöning för hans insatser för landet. Men adlad blev han aldrig.

Det är tidig vår i Uppland. Täkterna ligger våta och det forsar smältvatten ner mot Vendelsån. Ännu dröjer det innan koltrastens sång ska höras. Ekeberg är trött och märkt av sjukdom. Under dagar han mår bättre sänder han ett antal skrifter i olika ämnen till de lärde i Vetenskapsakademin.

Men det finns en skrift som aldrig blir insänd. Den som innehåller en noggrann beskrivning av den hjärtåkomma, angina pectoris, som han själv lider av.

"Flera år har jag vid häftigt gående eller rörelse känt et styng uti bröstet, såsom då man är andtruten [...] Men nu har jag blivit ansatt av ett dylikt styng, utan at blodet får någon ovanlig rörelse; [...] Detta stynget är oförlikneligen plågende, och drager sig småningom til vänstra armhålan med lika värk, til dess at armen ned til armbågen begynner domna, hvilket kännes ända ned til fingarne."

Den gamle läkaren och naturvetenskapsmannen talar. Den sjuke Ekeberg.

Efter många slitsamma år till sjöss och sextioåtta år gammal somnar han in den 4 april 1784.

Hur Pehrs liv gestaltat sig vet han ingenting om. Varje spår av den lille gossen från Nias är tillintetgjort. Endast Pehrs ärriga örsnibbar visar på förfluten tid.

De skulle aldrig utplånas från hans kropp, hans minne – deras minne.

Bouppteckning 1784

Vid Carl Gustaf Ekebergs död var stora huset fullt av vackra möbler och värdefulla prydnadsföremål men förmodligen var det inte väsentligt för husets herre. Hans stora livsinnehåll var de många resorna och upplevelsorna i fjärran länder, beräkningar av kompassens missvisning, arbetet med kartor, teckningar och observationer av kuster och annat som var stödpunkter i navigationen, författarskap till lärda avhandlingar osv. Den lilla världen på Altomta var en stilla hamn där han kunde finna vila en viss tid men förr eller senare blev han otålig. Han längtade till havet och det hårda livet på sjön, befälet över sjömän, fartyg, segel och rigg. Allt måste fungera. Det handlade ofta om liv eller död, att göra rätt och inte fel.

Så var det inte på Altomta. Där gick lantlivet sin stilla gång utan risk för livet. Mot slutet av förteckningen finns en redovisning av utestående fordringar, fast egendom och skuld till sterbhuset, vilket säger en del om gårdens relationer till omvärlden. En handelsman Schenbäck hade fått ett lån beviljat den 2 december 1780 och han hade gjort en mindre avbetalning genom att leverera en del varor. Lånesumman var 6.400 daler kopparmynt. Med sex procents ränta var han skyldig en summa motsvarande 10 tunnor råg à 150 liter. En bonde på Altomta och bonden på gården Sommaräng var skyldiga pengar. Kanske låg de efter med betalningen av arrendet.

Bouppteckningens stora värden var fastigheterna, Altomta på tre hemman, soldattorpet Nr 102, Norra Upplands kompani av Kungl. Livgardet till häst, en del jord i Järsta, Åsbo, Holvarbo och Ånge. Denna gård var rusthåll på ett mantal. Sommaräng var ett mantal frälsejord. Alltsammans värderat till 90.000 daler kopparmynt, dvs. drygt 1.000 dagsverken, eller 115 tunnor råg.

Gården hade skulder till vissa personer och det säger en del om relationerna till de närmaste. En dotter på gården kallas helt formellt för Fru Kapitänskan Rückerskiöld. Hon var skyldig ett värde på 150 dagsverken och Fru Amiralinnan Jerlström var skyldig en tredjedel av den summan. Hon hette Elisabeth, f Widlund (1720–1811), var andra hustru till chefen för Amiralitetet i Göteborg, Elias Samuel Arent Jerlström, f 1689, adlad med samma namn. Man kan anta att Carl Gustaf Ekeberg var välkommen i det hemmet när han befann sig i Göteborg. Amiralen hade sina yngre dagar gjort tjänst på olika handelsfartyg och vid ett tillfälle blivit skjuten i bröstet av turkarna under en sjöstrid. De två sjöfararna Ekeberg och Jerlström hade många historier att berätta för varandra, kan man tänka.

En dam bland fordringsägarna var Mademoiselle Nora (Eleonora) Erlant, sannolikt en brorsdotter till fru Hedvig Ekeberg. Hon kom till Altomta från Göteborg 1778 vid 17 års ålder. Det franska ordet för Fröken används för ogifta ståndspersoner av det kvinnliga könet. Dödsboet var skyldigt henne pengar sedan lång tid tillbaka och skulden var helt oreglerad. Ingen ränta hade beräknats och ingen summa avdragits för de tre år hon befann sig i Uppsala. Inget avdrag hade gjorts för kost och logi på Altomta och det tyder på att hon var anställd på

något sätt. Tydligen var hennes tjänst uppskattad eftersom Kapitänskan Ekeberg utan vidare ökade gårdens skuld till 6.000 daler kopparmynt.

Anders Sparrman (1748--1820) – till åminnelse av Ekeberg

Ur bl a Svenskt biografiskt lexikon

Någon gång i början av 1760-talet fick Anders Sparrmans iver för utforskning och upptäckter ytterligare näring genom bekantskapen med Carl Gustaf Ekeberg, kaptен vid Ostindiska kompaniet, vars egendom Altomta låg nära den sparrmanska prästgården. I det åminnelsetal över Ekeberg som Sparrman höll i Kungliga Vetenskapsakademien 1790 berättar han att dennes historier om alla sina resor uppväckt en önskan hos honom själv att få ge sig ut och upptäcka världen. På gott och ont skulle förverkligandet av de drömmarna prägla hela hans fortsatta liv, där resandet kom att få en central betydelse.

Sparrman inskrevs som student vid medicinska fakulteten i Uppsala 1762 och fick senare Carl von Linné som lärare. Denne eldade säkerligen på den reslust som Sparrman kände genom att berätta om det dussintal av hans tidigare studenter som gjort långväga forskningsresor till olika delar av världen. Snart fick han sin chans att följa i deras spår; Ekeberg erbjöd honom 1765 att följa med ett av Svenska Ostindiska Kompaniets fartyg, Stockholms Slott, till Kanton i Kina. De närmare omständigheterna kring denna resa är inte kända, och det är oklart vilken roll Sparrman, då 17 år gammal, hade ombord. Det har ofta sagts att han trots sin ungdom var skeppsläkare. Själv skrev han i sitt åminnelsetal över Ekeberg att han medföljde som dennes "cadet". I den samtida besättningsrullan finns dock Sparrman varken med som fältskär eller kadett utan står upptagen som matros. Det är alltså tydligt att hans roll har vuxit med åren, och även om han troligen inte arbetade som vanlig matros utan snarare medföljde som assistent och lärling till den vetenskapligt aktive Ekeberg, har Sparrman åtminstone inte i formell mening varit skeppsläkare ombord.

Efter återkomsten till Sverige fortsatte Sparrman sina studier i Uppsala, och det var troligen först under dessa år som han blev en del av den närmare kretsen av Linnélärjungar. Han blev elev i kirurgi och genomgick 1770 de teoretiska förhören i medicin, en första examination som tillsammans med en disputation pro gradu skulle ha lett honom fram till en medicine doktorsgrad. Så blev det dock inte, eftersom han snart erbjöds att göra en ny långresa, ännu mer löftesbringande än den förra. Det var återigen kaptен Ekeberg som skapade möjligheter för honom, och detta genom att lyckas där Linné trots decennier av försök hade misslyckats: att få tillstånd för en svensk naturforskare att resa runt i den holländska Kap-kolonin i södra Afrika. Myndigheterna var mycket ovilliga till detta eftersom de var rädda för spionage som kunde skada det holländska ostindiska kompaniets affärsintressen i området, men Ekeberg lyckades vid ett besök i Kap 1770 övertala dem att göra ett undantag för en svensk studerande. För att undvika onödig uppmärksamhet skulle denne student fungera som informator hos den holländske residenten i Bay Falso (nuvarande Simonstown några mil från Kapstaden) och på lediga stunder ägna sig åt sina vetenskapliga sysslor.

Enligt Sparrman var det just honom som Ekeberg hade i åtanke när avtalet med holländarna gjordes upp. Först tillfrågades dock Linné om vem han tyckte var lämpligast att skicka, och

valet föll då på Sparrman som genast tackade ja till erbjudandet. Ekeberg och Linné fick sedan med gemensamma krafter Ostindiska kompaniets direktörer att bevilja honom fri resa från Göteborg till Kap. I övrigt tycks han inte ha fått något mera betydande understöd för sin resa, och exempelvis var Kungliga Vetenskapsakademien inte direkt inblandad i projektet i detta skede.

Anders Sparrman kom så småningom också att bli följeslagare till James Cook. Även Sparrman kom att med tiden bli invald i Kungliga Vetenskapsakademien och det är från hans minnestal över Carl Gustav Ekeberg som vi får veta vad som tilldrog sig på resan till Kanton. ”Ett ytterligare och märkeligare exempel därpå (på Ekebergs människokärlek), bevittnade vi under den sistomtalte resan med Stockholms slott, då jag hade tillfälle lära känna Ekeberg för en med lärdom underbyggd erfaren käck officer; ty med sin ehuru kända kostnad befriade Ekeberg en olycklig träl från sina bojor, och uppmuntrade 2:ne av Super cargeurerna på sitt skepp att följa samma exempel, så att de köpte sig den ovärderliga förnöjelsen, att lösa kedjorne av vardera sin slav.

Dessa slavar voro 3:ne Malej-gossar från stranden av ön Neaz, på västra kusten av Sumatra; de hade där under fredens lugn och palmträdens skugga i sin barndoms oskyldiga joller och lekar glätt sig och sina föräldrar, tills det olycklige ögnablick, då några försåtliga Holländare rusat fram, fjättrat och släpat dem med sig, så att i stället för det nejden av samma strand förut gav ett glättigt eko av de oskyldigas lek och dans, förbyttes detta snart till ett bedrövligt återskall från tröstlösa föräldrars suck och skrån, som kanske räcker än i denna stund! Moders- hjärtat åtminstone, vilket har rörelse och känsla till sista andefläkten, lär visserligen lika länge blöda vid erinran av sina käraste Barn i de holländskas kedjor, och hur mycket mer skulle de icke tycka sig vara tröstade, om de sett sin livsfrukt försvinna i crocodylens gap eller sönder- slitats av tigers klor!”

Så långt Sparrmans målande redogörelse för hur de tre pojkarna från Nias räddas ur holländsk fångenskap och på så sätt hamnar i Sverige.

Den djupt humanistiskt sinnade Carl Gustav Ekeberg förde med sig sin pojke från de avlägsna indiska öarna till sitt gods Altomta där han tillsammans med Ekebergs egen son får en vårdad uppfostran och i närvaro av traktens honoratiores kristnas och får namnet Johan Pehr Gustav med tilltalsnamnet Pehr, allt prydligt antecknat i kyrkböckerna för år 1769.

Föreläsningar vid Altomta akademi

Altomta akademi bildades i augusti 2000 för att hedra gårdens skapare, Carl Gustaf Ekeberg, kapten i Ostindiska kompaniet. Akademien har vid sammanträde hedrat kaptenens minne med en föreläsning ägnad hans liv, hans tid och hans miljö.

[Föreläsning år 2000](#)

Kerstin Pettersson: "Javanen" Pehr Philander

[Föreläsning år 2001](#)

Emil Sandström: Carl Gustav Ekeberg som botaniker

[Föreläsning år 2002](#)

Kenneth Nyberg: Den mångsidige Carl Gustav Ekeberg

[Föreläsning år 2007](#)

Torvard C Laurent: Carl-Erik Bergstrand och Linné-manuskripten

[Föreläsning år 2008](#)

Leos Müller: Svenska Ostindiska kompaniet - Sveriges framgångsrikaste företag - i tesmuggling

[Föreläsning år 2009](#)

Björn Lindeke: Funderingar kring C. G. Ekeberg och Farmacin samt hans vistelse i Finland 1736-1740

[Föreläsning år 2010](#)

Rut Boström: Anders Sparrman och kärleken till naturvetenskapen

[Föreläsning år 2013](#)

Kerstin Pettersson: Javanen

[Föreläsning år 2014](#)

Bengt Jonsell: Linné och Ostindiska kompaniet

[Föreläsning år 2015](#)

Lisa Hellman: Navigating the foreign quarters

[Föreläsning år 2017](#)

Professor emeritus S Bertil Olsson: Carl Fredrik Adlers journal - En källa till kunskap om sjukdomar och sjukvård på de gamla ostindiefararna

[Föreläsning år 2018](#)

fil. d:r Peter Liljenstolpe: Lindblom & Wallenberg - Om vänskapsrelationer i två 1700-talsfamiljer

[Föreläsning år 2021](#)

Professor Lars Karlsson: Istanbul-Bysantion

[Föreläsning år 2022](#)

1:e intendenten vid Göteborgs stadsmuseum LarsOlof Lööf: Tillkomsten och arbetet med boken "Sjöfarare och Superkargörer. Människor i och omkring Svenska Ostindiska Compagnierna 1731-1813" (Mölnadal 2021)

Ett urval av författarens skildringar av Carl Gustaf Ekeberg

Det stora äventyret. Pengarna, kulturen och Ostindiska kompaniet

Tore Frängsmyr

En känd skildring av resa med Ostindiska kompaniet är Jakob Wallenbergs berättelse med skeppet Finland till Kanton 1769–1771. Carl Gustaf Ekeberg är kapten på denna resa och låtit eftervärlden ta del av kunskap från sina många resor.

Det svenska 1700-talet känns modernt och aktuellt i vår tid. Det kungliga enväldet hade avskaffats, under frihetstiden skulle man bygga upp det som förstörts.

Det svenska 1700-talet känns modernt och aktuellt i vår tid. Det kungliga enväldet hade avskaffats, under frihetstiden skulle man bygga upp det som förstörts under Karl XII:s krig. Handel och vetenskap uppmuntrades, nya fönster öppnades ut mot världen. Med den gustavianska perioden kom operan, baletten, den nya teatern. Konst, litteratur och musik blev officiellt upphöjda konstarter genom att de fick var sin akademi.

Ostindiska kompaniet symboliserade mycket av det nya 1700-talet. All dess handel innebar inte bara en ekonomisk verksamhet, med den följde så mycket annat. Nya livsmönster började utveckla sig genom de varor som hemfördes. Kläder, möbler, porslin, ja även mat och dryck, gav upphov till nya vanor. Man började dricka te och inrättade därför tehus. Porslinet blev vanligare i hushållen och kom i bruk allt längre ned i samhällsklasserna.

Kulturella förändringar

Med handeln följde också kulturella förändringar. Vetenskapen fick ett kraftigt uppsving under frihetstiden, och Ostindiska kompaniet gjorde en viktig insats. Linnés lärjungar följde med på de långa resorna, svenska naturalhistoriker grundlade sin kunskap om världens flora och fauna.

Den kinesiska trädgårdskonsten kom till Europa och till Sverige. William Chambers, som skapade Kew Garden, hade växt upp i Göteborg. På svenska herresäten anlades kinesiska, eller som de också kallades ”engelska”, trädgårdar.

Politiskt framhölls ofta det stabila kinesiska samhället som ett mönster för VästErlantet, och man kombinerade gärna i tankarna den kinesiske kejsaren med upplysningens upplyste despot; även i Sverige såg man positivt på den kinesiska politiken. Vidare började filosoferna upptäcka konfucianismen, den kinesiska vishetsläran som omfattar både en filosofisk och en religiös åskådning.

Ostindiska kompaniet bidrog till att Sverige blev en del av den stora världen. Men när 1700-talet tog slut, var också kompaniets saga slut.

Det svenska Ostindiska kompaniet har kallats Sveriges framgångsrikaste handelsföretag. Antagligen är detta ingen överdrift. Ändå var det från början ganska litet svenskt. När Karl XII äntligen gått till sina fäder, var landet genom de ödesdigra krigen ruinerat. Det gällde att få ekonomin på fötter igen, och det var naturligt att man kastade sina blickar på den ostasiatiska handel som gjort de stora sjöfarande nationerna rika. Men det fanns inga pengar att starta med, kapitalet fick sökas utomlands.

Då som nu fanns det många penningmagnater i utlandet som ville satsa sina resurser i ett litet land som Sverige. De stora handelsbolagen i England, Holland och Frankrike hade monopol på Asien, s k privilegium, och de kapitalägare som stod utanför ville komma in i branschen genom andra länders kompanier. Initiativtagare i Sverige var skotten Colin Campbell, och efter honom följde en lång rad av engelsmän och skottar.

År 1731 grundades kompaniet, och två år senare avgick från Göteborg det första fartyget. Men därmed var inte saken klar. Engelsmän och fransmän såg konkurrensen med oblidla ögon och anföll helt enkelt de första svenska fartygen. Efter långdragna diplomatiska förhandlingar fick svenskarna så småningom vara i fred, och då började också framgångarna komma.

Hemliga vinster

Förutsättningarna var ovanligt gynnsamma. Genom sitt privilegium hade kompaniet ensamrätt på en stor grupp begärliga varor, tullfrihet och en mängd ekonomiska förmåner – och allt detta mot att en blygsam skatt erlades till kronan. Avgifterna höjdes visserligen efterhand, men då gick affärerna som mest lysande, så det var inga problem. I stället kunde kompaniet ge staten ett lån på inte mindre än 20 tunnor guld, d v s omkring två miljoner daler silvermynt. De ekonomiska förhållandena förefaller ha varit sagolika. Frågan var väl egentligen bara hur stora vinsterna skulle bli.

Kompaniets privilegiebrev utgjorde ett märkligt dokument. Där förbjöds varje som helst insyn i kompaniets affärer. Det var rent av straffbart att avslöja något om aktieägarna eller vinsternas storlek. Denna omtanke från statens sida berodde på att man ville skydda de utländska kapitalägarna, både gentemot deras hemländer och mot den kungliga svenska avundsjukan. Efter varje revision brändes kassaböckerna, till obotlig sorg för sena tiders historiker.

Storhetstid för Göteborg

Göteborg förvandlades till en betydande handelsstad. Redan tidigare hade den varit Sveriges port ut mot världshaven, nu blev den centrum för den livaktiga handeln med Kina. Med denna storhetstid följde både en materiell och kulturell blomstring, särskilt hos den uppstigande borgarklassen. Här samlades också internationella köpmän till kompaniets stora auktioner, det blev fart och fläkt över staden.

I dess mitt byggde kompaniet ett eget hus, som fortfarande finns kvar. När budet gick att en hemvändande ostindiefarare siktats ute vid Vinga, blev det liv och rörelse i staden. Alla skyndade mot hamnen, för att möta anhöriga, bevaka sina beställda varor, eller bara för att delta i festligheterna och insupa de exotiska dofterna.

Sammanlagt blev det 74 aktiva år som Ostindiska kompaniet verkade, år som var fyllda av äventyr och pengar. Under den tiden utsändes 132 expeditioner, en avsevärd siffra med tanke på vår blygsamma position i den internationella handeln. Tyvärr kom inte alla tillbaka. Åtta förlisningar inträffade; många människor miste livet, dyra fartyg och laster gick till botten.

Den svåraste förlusten skedde i januari 1745, då två fartyg samma dag gick under vid Shetlandsöarna på sin utresa. I september samma år sjönk ostindiefararen Götheborg i själva infarten, alldeles nedanför Älvsborgs fästning. Det är lasten från detta fartyg som man just i våra dagar håller på att plocka upp från havsbotten.

Trots kompaniets namn seglade ostindiefararna nästan enbart på Kina. Centrum för handeln låg i hamnstaden Kanton, där européerna byggde egna faktorier, dvs lokaler i vilka man lade upp förråd mellan lastningarna.

En normal färd till Kanton tog ett och ett halvt år. Utresan varade ungefär ett halvår, lastningen tog lika lång tid, och hemresan ytterligare ett halvår. Det var viktigt att man höll tiderna, framför allt för att kunna fånga upp passadvindarna.

Gigantisk gårdfarihandel

Affärerna på båten och i fjärran land sköttes av en sk superkargör, och han hade ingen lätt uppgift. Turerna var ganska invecklade. Varor lastades och lossades, varor byttes mot pengar och för pengarna köpte man andra varor.

Från Göteborg tog fartygen laster av järn och trä, med synnerligen blandat sortiment. Här ingick råvaror men också en otrolig mängd småartiklar, yxor och spik, bössor och fiskkrokar, pennknivar, knappar och mycket annat.

Förste superkargören uppträdde som en gårdfarihandlare i gigantiskt format, när han öppnade lagret i utländska hamnar. På utresan gjorde man alltid affärer i Cadiz i Spanien.

Kineserna ville ha silver för sina varor, och det skaffade svenskarna i Cadiz som byte mot sina svenska varor.

Inga skrivna kontrakt

Verksamheten att köpa och sälja var alltså mycket mera komplicerad än man kunde tro. Det fanns inga uppgjorda beställningar, inga ordersedlar, inga skrivna kontrakt. Superkargören måste använda sin fantasi. Direktörerna, som bestämde lastens innehåll, fick anpassa sig efter tillgång och efterfrågan. Som exempel kan nämnas att skeppet Riksens Ständer vid ett tillfälle medförde 4 500 skeppund järn, 800 skeppund koppar, 250 skeppund spik, 150 skeppund stål, 60 skeppsankare, 100 musköter samt 100 tolfter bräder. (1 skeppund var 194,5 kg, och en tolfte betydde 12 st.) Dessutom handlade man med diverse varor, t ex importerade viner, vetemjöl, torkad fisk och liknande. Vetenskapliga instrument, såsom kompasser, kikare och luftpumpar, kunde också ingå.

Största delen av lasten hem till Sverige bestod av porslin och te, men viktiga varor utgjorde också råsilke, siden och andra tyger, olika örter och kryddor. Till sådant som kallades ”utländskt kram” hörde pärlemor, pappersblommor, lackerade möbler och toalettdosor. Den ursprungliga handeln med kryddor hade alltså överflyglats av vad som kallades lyxartiklar.

Många ekonomer var starkt kritiska mot kompaniet och menade att det var galet att byta råvaror och ädla metaller mot detta kinesiska skräp. När alla pengar försvunnit ur landet, så finns det bara urdrucket te och sönderslaget porslin kvar, hävdade en kritiker.

Omoraliskt att dricka te

Till detta kom moraliska aspekter. I Göteborg inrättades tehus, ett slags motsvarighet till våra kaféer, och dessa ansågs uppmuntra till skvaller och dåliga vanor, för att inte tala om att de kunde dra folk från arbetet. ”Här dricka hvar dräng och piga te”, utropade en göteborgstidning indignerat!

En annan dryck som introducerades genom kompaniet var punschen, eller arrak som den kallades efter sin viktigaste ingrediens. Första gången som punsch dracks i Sverige lär ha varit 1733 i Göteborg, efter skeppet Friedericus Rex återkomst, hemma hos Niclas Sahlgren.

Punschen serverades alltid ur en stor bål, och eftersom den dracks varm använde man små koppar med grepar. Sådana bålar och koppar blev i sin tur vanliga importvaror. Punschen kunde nog ha en livgivande verkan. När det blåste upp till storm krävdes två åtgärder: prästen läste stormbön och manskapet utfodrades med varm punsch.

Den svenska punschen är unik eftersom den fortfarande görs på arrak. Under 1800-talet uppstod vanan att dricka punschen kall, möjligen bland studenterna i Uppsala. Fortfarande har man på vissa håll behållit seden att dricka varm punsch till ärtsoppa. Först i slutet av 1800-talet började man sälja punsch på buteljer; tidigare tillreddes den alltid i restaurangköket och då blev förstas kvalitén skiftande.

Mäktiga direktörer

Men Ostindiska kompaniet var inte bara te, siden och porslin. Dess unika historia utgör också en del av den svenska kulturens historia; kompaniet är en del av det svenska samhället under 1700-talet.

Inte minst direktörerna spelade en mäktig roll. I den mån de inte kom från utlandet hämtades de från de stora köpmanshusen, men det hände också att någon duktig superkargör arbetade sig upp till en direktörspost.

En del blev rika som troll, köpte sig slott och herresäten och skaffade sig dyrbara samlingar av porslin. De adlades, tilldelades fina ordnar och hederstitlar, och de donerade pengar till fattigstugor och andra inrättningar. Sahlgrens pengar utgjorde stommen till sjukhuset med hans namn, William Chalmers lade grundplåten till den tekniska högskolan. Direktörernas makt var nästan oinskränkt.

När kompaniets varor skulle försäljas i Göteborg, kunde judiska köpmän från Holland inte komma in i landet på grund av de hårda religionslagarna. Även en sådan känslig sak kunde dock ordnas. Från högre ort, med biskopars goda minne, bestämdes att religionslagarna skulle upphävas för dessa personer under de veckor som auktionerna varade.

Med fara för livet

Och hur var det för manskapet, dessa grovarbetare som visste att varje resa innebar livsfara? Man har beräknat att omkring 2 000 människor fick sätta livet till på kompaniets samtliga expeditioner.

Arbetet för den enskilde matrosen var hårt och maten enahanda. Tre dagar i veckan utspisades manskapet med salt kött, tre dagar med stockfisk och en dag med fläsk. Innan fartyget kom till varmare länder, fick var och en till frukost en halv sill och en klunk brännvin. Denna portion kunde ökas vid dåligt väder.

Den vanliga drycken var annars svagdricka eller vatten. Men färskvattnet höll sig inte länge. Redan före avfärden från Cadiz kunde man, skriver skeppsprästen Pehr Osbeck, se flugor och gråsugor i vattnet då det silades genom ett vadmalssäll. Ibland gick det ett halvår, innan man kände fast mark under fötterna. Någon förströelse – utom den extra supen och pastorns söndagsbön – var det knappast fråga om.

Men det är klart, de som klarade sig med livet i behåll hade en sparad slant när de kom tillbaka till Göteborg. Det var mer än man kunde skrapa ihop som dräng på landbacken, och efter några resor räckte det kanske till ett litet torp.

Kineseriet som kulturmode

Ovanför både direktörer och matrosar spred sig en anda av den kinesiska kulturen. Porslinet blev en modesak, siden var en lyxvara som vandrade nedåt i samhällsklasserna, trädgårdarna gjordes om och berikades med små pagoder och konstgjorda dammar.

Den gamla idén om den ädle vilden, som tidigare tillämpats på indianer och negrer, sattes nu i samband med kinesen: han var ett naturbarn, som levde vist och fogade sig i naturens egen ordning. Kina uppfattades som ett idealland, och Linnés skrivande lärjungar kunde i beundrande ordalag berätta om såväl folkets seder som kejsarens politik. När Gustaf III skulle förklara sin statskupp 1772, lät han riksrådet Carl Fredrik Scheffer hålla ett pompöst tal, där det sades att kungen velat införa ett ”kinesiskt” statsskick.

En av de tongivande för den nya trädgårdsstilen var engelsmannen William Chambers, uppvuxen i Göteborg där fadern var framgångsrik affärsman med intressen i kompaniet. Unge William gjorde tre resor till Kina, den sista med Hoppet 1748–49 som superkargör. Därefter studerade han arkitektur i Frankrike och Italien, varefter han återvände till sitt ursprungliga hemland England.

Han blev hovarkitekt hos George III och fick i uppdrag att restaurera och utveckla Kew Garden. Den fick en ståtlig pagod av kinesisk modell men också broar och paviljonger. Själva tanken var att på artificiell väg skapa något som såg naturligt ut.

Lustslottet China

Något av en kulmen nådde kineseriet i Sverige med det lilla lustslottet China på Drottningholm. Adolf Fredrik ville uppvakta sin drottning Lovisa Ulrika på hennes namnsdag 1753 med denna unika skapelse. Slottet fick byggas i hemlighet och sedan föras ut till sin plats. Invigningsfesten varade i åtta dagar och inblandade personer bar kinesiska kostymer. Den lille kronprinsen var utklädd till mandarin. Det första träslottet angreps emellertid av röta,

och kungen lät då bygga ett nytt kinaslott i sten, och det är denna byggnad som fortfarande finns att beskåda ute på Drottningholm.

Nära slottet anlades dessutom en liten by med det tidstypiska namnet Canton. Förutom handaslöjder experimenterade man med silkesmaskavel i det tiotal hus som utgjorde byn.

Slottsherrarna ute i landet ville hänga med i det nya kulturmodet. Arkitekten Fredrik Magnus Piper hörde till dem som försökte omsätta de kinesiska idéerna i den svenska verkligheten. Vid sidan av sitt arbete som hovintendent hjälpte han grevarna med parkanläggningar. På Godegård i Östergötland fick han inreda en kinesisk miljö åt Johan Abraham Grill, som återvänt hem efter många år som superkargör i Kanton. Han hade hemfört en mängd möbler och porslin från Kina. Piper fick skapa den yttre miljön, med oregelbundna små gångstigar och arkitektoniska monument i kinesisk stil.

Vid Forsmarks bruk anlades en engelsk trädgård, troligen av Piper. Bruksdammen reglerades och indelades i mindre sjöar, små kinesiska träbroar uppsattes. Ett spegeltempel uppfördes i terrängen, och t o m en eremitgrotta skapades. Så vild var denna anlagda trädgård att en eremit kunde tänkas framleva sina dagar där. Vad greven och riksrådet Samuel af Ugglas själv tyckte om saken framgår inte, men tydligen godkände han arrangemanget. Vid festliga tillfällen kunde man anställa en eremit som fick sitta där och se tankfull ut. Mindre lyckat var när man placerade en vaxdocka i denna lilla skräckkammare.

Så långt gick det ”kineseri” som utgjorde ett väsentligt inslag i den svenska 1700-talskulturen. Det är därför som Ostindiska kompaniet handlar om något mer än bara ett framgångsrikt affärsföretag.

Torkel Stålmärck, Ostindiefararen Carl Gustaf Ekeberg 1716–1784,

Kenneth Nyberg

Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis, Humaniora 44 (Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, 2012). 94 s.

Carl Gustaf Ekeberg tillhör kanske inte de 1700-talsgestalter som är mest kända för en bredare allmänhet, men den som fördjupar sig i periodens kulturella, vetenskapliga eller ekonomiska historia lär förr eller senare stöta på hans namn. Under några årtionden i mitten av seklet byggde han upp ett rykte som Ostindiska kompaniets mest erfarne befälhavare med sammanlagt tio Kinaresor på meritlistan, varav sex som kapten (ytterligare en färd i början av karriären slutade med skeppsbrott utanför Shetlandsöarna). Innan han gick till sjöss hade Ekeberg, vars far var inspektör och frälsekamrer för familjen Banér på Djursholm, studerat vid Uppsala universitet och arbetat på apotek i Åbo.

Det som väckt intresse i eftervärlden är kanske främst Ekebergs mångsidiga begåvning: han var en skicklig navigatör, kartritare och tecknare och ägnade med åren ett alltmer livligt intresse åt sitt jordbruk på Altomta i Uppland där han ständigt experimenterade med nya grödor och metoder. Och så var han givetvis den förste att hemföra levande teplantor till Carl von Linné som – på sedvanligt sätt, frestas man tillägga – förklarade honom odödlig på kuppen. Genom åren bidrog Ekeberg dessutom med ett antal uppsatser till Kungl. Vetenskapsakademiens Handlingar om kinesiska oljefrön, havsströmmar med mera; så småningom valdes han in som ledamot av akademien och under en period var han dess preses.

Ekeberg tycks ha varit nästan universellt omtyckt och respekterad, och även många sentida forskare (inklusive undertecknad) har inte kunnat låta bli att känna både intresse och sympati för honom. Han har sålunda figurerat i en mängd vetenskapliga studier och populära arbeten om olika aspekter av det svenska 1700-talet, men för det mesta bara som hastigast eller i en biroll vid sidan av andra, större namn. Därför är vi nog många som välkomnar att litteratur- och kulturhistorikern Torkel Stålmärck nyligen gett ut en levnadsteckning där Carl Gustaf Ekeberg själv står i centrum, en vackert illustrerad liten bok på knappt hundra innehållsrika sidor. Stålmärck lär för övrigt vara bekant för många av denna årsskrifts läsare, då han både publicerat en rad textkritiska utgåvor – bland annat Jakob Wallenbergs samlade verk – och mer eller mindre biografiska arbeten om författare som Carl Gustaf af Leopold och Anna Maria Lenngren.

Stålmärck utgår från den modellen för livsberättelser som Gunnar Eriksson har kallat livsverks-/yrkesbiografi, det vill säga att personer som gjort någon form av samhällsinsats i första hand skildras genom sin yrkesverksamhet eller motsvarande. Följaktligen behandlas Ekebergs tidiga år mycket kortfattat, på ett par sidor, vilket möjligen också har att göra med att källmaterialet för denna period är ganska magert. Som antyds i bokens titel, Ostindiefararen Carl Gustaf Ekeberg 1716–1784, ligger tyngdpunkten framför allt på

Kinaresorna och de olika journaler, dagböcker och reseskildringar som Ekeberg och andra i hans omgivning skrev från 1740-talet och framåt.

Författaren följer detta material ganska nära i en strikt kronologiskt ordnad framställning där de tio ostindiska färderna bildar grundstommen. Stålmarck är generös med referat och citat ur källtexterna, och gör då och då mindre eller större utvikningar kring de personer och företeelser som efterhand aktualiseras. Texten är illustrerad med ett ganska rikligt urval kopparstick, teckningar och kartor varav flertalet kommer ur Ekebergs egna skrifter, otryckta som otryckta, eller på annat sätt har direkt samband med honom och hans verksamhet.

Fördelen med tillvägagångssättet är att det skapar en närhet till huvudpersonen och den värld han rörde sig i. Många detaljer som tidigare varit obekanta eller spridda på olika håll i tidigare forskning kan därmed användas till att fördjupa den hittills rätt fragmentariska kunskapen om Ekeberg. Till detta bidrar Stålmarcks djupa kännedom om perioden, liksom att han genomgående förhåller sig kritiskt till källorna på ett sätt som tidigare forskare inte alltid gjort. Sålunda punkterar han myten om att den tonårige Anders Sparrman under sin Kinareisa på 1760-talet skulle ha varit skeppsläkare, och han kan också avskriva ett antal tveksamma uppgifter i Sparrmans åminnelsetal över sin välgörare Ekeberg i Vetenskapsakademien 1790.

Närheten till källorna innebär samtidigt en viss brist på dynamik och spänst i framställningen; kanske hade den vunnit på att de ansatser till tematisering som nu finns hade utvecklats ytterligare, eller att mer utrymme hade ägnats åt att diskutera Ekebergs betydelse i ett större historiskt perspektiv. Sådana resonemang förekommer visserligen men är relativt kortfattade, samtidigt som det inte finns några mer uttalade teoretiska eller analytiska ambitioner med arbetet. Förtjänsten med boken blir alltså i första hand att den ger en helhetsbild av Ekebergs liv och verk, baserad på grundliga studier i tryckta skrifter och material från en lång rad arkiv. Arbetet är överlag väl förankrat i befintlig litteratur, särskilt både äldre och mer moderna standardverk om Ostindiska kompaniet, även om hänvisningarna till nyare forskning kring kompaniets handelsverksamhet är relativt sparsamma.

Den bild av Ekeberg som efterhand tonar fram är, trots Stålmarcks uppenbara sympatier för honom och hans ”goda hjärta” (82), en smula överraskande genom att vara så färglös och opersonlig. Detta kan man knappast lasta författaren för, då (som han själv påpekar) det har att göra med det tillgängliga materialets karaktär. Trots att det är relativt omfattande är innehållet genomgående mycket sakligt och praktiskt med få reflektioner eller känslouttryck av mer personligt slag, särskilt i politiska eller religiösa frågor. Stålmarck kan sålunda bekräfta det intryck många haft, nämligen att Carl Gustaf Ekeberg överlag var omtyckt av sina samtida (även om exempel på konflikter inte saknas), och att han var noggrann, ansvarstagande, omdömesgill, kunnig och omtänksam för att bara nämna några goda egenskaper. Genom skildringen av hans liv och verk lär vi oss också mycket om den värld som var ostindiefararnas, vilket i sig är av stort värde och ett huvudsyfte med boken. Likväl går det inte att värja sig för intrycket att mycket av människan bakom den välputsade ytan ännu undflyr oss – vilket givetvis bara gör honom ännu mer intressant.

Sparrmans resa

Per Wästerberg

Tensta kyrka ligger där slätten möter norra upplands skogar. Nyckeln till 1200-talskyrkan är ett mäktigt smide från 1600-talet och används ännu.

Kapten Ekeberg, vars uppskattning av min far är hög, visade mig sina böcker, naturalia i sköna kopparstick och hanseigna anteckningar om magnetism och meteorologiska fenomen. Han beundrade min fäderneärvda kista men fann den bra tung. Den måste tåla stötarna när havet samlar kraft och går till angrepp, sade jag. Han rådde mig att vänja mig vid oförutsedda omständigheter, inte värja mig för dem. Han tillade att jag hade att vänta mig ansträngningar, oländighet och ett starkt ljus. Han bad mig bistå med att dra en svartnad läderrem kring hans hårt snodda hårpiska, varunder han gycklade med de bonvivanter som slet åt sig de eftertraktade varorna så snart de noterats hos Kompaniet. Vår vittre kapten skrev parodier på Rudbecks spekulationer om hur allting har sitt upphov i Norden, och vi förfärdiga dryckesvisor och avskedspsalmer till döda sjömän och hyllningar till de kor och grisar som fick sätta livet till. Det var gott om tid i stiltjebältena.

Carl Gustaf Ekeberg var den första som följde kommerserådet Magnus Lagerströms uppmaning att insamla växter och andra naturalier varhelst skeppen lade till. Han hade håg för naturvetenskapliga studier och förde dagbok över sina elva resor. Han tog med sig en friköpt slavgossetill gården Altomta i Tensta socken helt nära det Sparrmanska prästbostället och hyste där de samlingar han inte redan skänkt Linné. I Tensta kyrka döptes slavpojken av Sparrmans far och lärde sig svenska och det senaste i lantbrukskunnande.

En berättelse män emellan Maskulinitetskonstruktion i Jacob Wallenbergs Min son på galejan

Lilly Torkelsdotter

Finlands resa 1769–1771 har även dokumenterats av skeppets kapten, Carl Gustaf Ekeberg, som skrev en traditionell reseberättelse om färden till och från Kanton. Denna dagboksliknande skrift är mycket detaljerad, dock avskalad och opersonlig.

Att ställa Ekebergs och Wallenbergs skildringar av samma resa bredvid varandra är därför mycket intressant.

Levertin förklarar skillnaden mellan de båda verken som ”skillnaden mellan ett protokolls själlösa uppradning och en levande bilds friska åskådighet”.

Wallenbergs språk har vidare beskrivits som ”respektlös prosa” med en blandning av konstlat salongspråk och vulgära bondkomik; något som framhävs än tydligare i jämförelse med Ekebergs mer sakliga skildring. Wallenberg var poet och humorist, och hans reseberättelse fick agera skådeplats för hela hans litterära arsenal – dikter, oden, rimbrev, visor och epigram blandas i boken – och tar därmed ett tydligt avstånd från den traditionella reseberättelsens mer avskalade form.

Kapten Ekeberg hade exempelvis fått läsa manuskriptet ombord på skeppet, och när han tio år senare såg texten igen i tryckt form sade han: ”jag hade under Resan läst sielfva Conceptet, författaren var präst den Resan vid namn Wallenberg, hon hade då tittel af röda Mössan eller Finska Kårståget. en hoper saknar iag som gjorde henne vidlyftigare och bestod i skämtsamma æqvivocer.”

Prästen Andreas Theodorus Ödman 1722–1771

Den 19 april ”om morgonen bebådades Herr Magisterns lille son wara född, döptes den 22 ok kallades Andreas Teodorus”. Detta skriver Peter Elfström i sin almanacka från 1722.

Andreas var Johan Oedman och Anna Maria Trogelias andra barn. Liksom sin bror Petter gick han först i skola i Strömstad och sedan på gymnasium i Göteborg. Där blev han student 1742. Efter studier i Rostock prästvigdes han 1747 på riksråd von Höpkens kallelse, sedan adjunkt bland annat i Tegneby.

1751 hittar vi honom som nådeårspräst i Ölmevalla i Halland. Nådeår var den tid prästens änka och barn fick bo kvar efter prästens död. Ofta blev den nya prästen tvungen att gifta sig med (conservera) änkan för att få tjänsten. I det här fallet gifte han sig med kyrkoherdedottern Anna Christina Mellander och de flyttar så småningom till Göteborg. Andreas gör tre resor som skeppspräst med Ostindiska kompaniet till Kina, 1759, 1762 och den 28 december 1765 åker han iväg med skeppet Stockholms Slott. Denna resa kom att bli mycket omtalad av olika anledningar. Resan är noggrant dokumenterad i en skeppsdagbok som finns digitaliserad och Frängsmyrs bok om Ostindiska kompaniet ger oss flera uppgifter om vad som hände ombord på skeppet. Mest uppmärksamhet fick händelsen då den humanistiske kaptenen Carl Gustaf Ekeberg tillsammans med två superkargörer upprördes av

holländarnas behandling av tre slavpojkar och friköpte dessa och tog dem med till Sverige. Om detta har Anders

Sparrman berättat i en minnesskrift. Sparrman, som är mest känd för sin världsomsegling tillsammans med Cook, var med på samma resa som Linnélärjunge. Dessa skulle samla information och växter i främmande länder och ha med hem till sin läromästare. I juli 1767 kommer Kinarenenärerna hem och Andreas söker tjänst i land. I födelseorten Tanum har komministertjänsten blivit ledig efter Andreas Elfströms död 1767. Samma tjänst söktes också av Peter Gedda, men de flesta rösterna gick till Andreas, som 1768 flyttar in på komministerbostället Lilla Ulvesked tillsammans med sin fru och de tre (ev fyra) barnen. Den 3 juli 1771 dör Andreas endast 49 år gammal av lungshot och han begravs den 14 juli i Tanum.

Min son på Galejan

Jacob Wallenberg

Jacob Wallenberg gjorde tre resor till Kina. En av dem var med skeppet Finland. Resan startade i december 1769 från Göteborg. De mötte hårt väder ute på Nordsjön. När de lyckats passera Skottland och trodde att det värsta var över drabbades de av en vinterorkan som varade i 24 timmar där fartyget var ömsom ovan och under vatten. Nästan alla ombord klarade sig. Bara en matros försvann i havet. Men fartyget och dess besättning fick ta sig upp mot Norge för att reparera skadorna innan de kunde segla vidare.

Alla har vi gjort olika resor någon gång. Ibland är den kort, som den med tunnel- banan till en kompis. Ibland är den lång, som resenärernas på de svenska ostindiska kompaniets fartyg. Men om vi inte berättar om dem får ingen reda på att vi gjort en resa eller vad vi sett och vem vi mött! Att vi vet att fartyget Finland råkade ut för en stor våg och har en bild beror på att Jacob Wallenberg och skeppet Finlands kapten, Gustaf Ekeberg skrev var sin reseberättelse om denna resa.

I Ekebergs dagbok "Ostindisk resa" finns bilden som pryder fram- och baksidan.
"– Ur vägen, ur vägen! En störtsjö! En dödsförskräckelig buse, så hög ungefär som Otrillan, och så bred som Hisingen, rusade i detsamma in från förn, slungade ett ofantligt ankare in på däck, krossade reling och röst, släpade överbord med sig spillrorna, jollen och slupen, oaktat deras dubbla surringar..."

En ostindisk resa

Små episoder ur boken "MIN SON PÅ GALEJAN"

Av Jacob Wallenberg skriven 1771

I december 1769 avseglade Svenska Ostindiska Kompaniets skepp, Finland och Prins Gustav, från Göteborg med distinktion Kanton.

Skeppen låg för ankar vid Älvsborg. Finland låg segelfärdig för Kanton, under kapten herr Gustaf Ekeberg. Efter mönstring fick besättning ännu en veckas andrum att öka sina gamla skulder i land. Före avfärden fann besättningen överallt goda värdar och glada ansikte, ty de visste om man bjöd en Ostindienfarare två rus vid bortresan, kunde man få femton igen vid hemkomsten.

Efter festande på krogen vid Masthuggen, begav sig herrarna ut till skeppet Finland. Här blev skeppen liggande under Älvsborgs fästning i hela fjorton dygn, i väntan på god vind. Beträffande vädret skriver Jacob W. Var det hett om öronen 1720, när Tordenskiöldska flottan tordönade här utanför med 48-pundare, så var det nu så mycket kallare. Utan pälsar och brännvinskaggar kunde det ha varit ute med oss.

På juldagens afton begynte den efterlängttade vinden att blåsa upp. Enligt befäl beordrades jakt på skeppsråttor, i anledning att ett missbruk ibland besättning att undansticka en hop skeppsråttor i skeppet, vilka på sjön ligga kompaniet till last. Här handlar alltså inte om fyrfotade råttor, ty de höra under kattens lagsago, utan om tvåbenta. Man fann tre eller fyra, men till vår stora förundran hade de vita strumpor och kjortlar. De likna alldeles fruntimmer, ända från hjässan ner till fotabjället, ha ögon, öron och gå på två ben, äro mycket tama, sova gärna på ryggen, som andra människor.

Vår kapten fann dem icke nödvändiga till kompaniets tjänst, lät därför strax bringa dem i land med jollen, mången till en hjärtlig avsaknad.

Morgonen härpå, innan hönsen vaknade under däck, börjades den vanliga sjömusiken i vindspelen. Matroserna löpa runt ankarspelet liksom hästar omkring en kvarn, och ankaren lyftes. Dagen syntes, seglen sattes till, farväl fader lots!

Den gynnsamma vind som blåste skeppen ut på Kattegatt varade inte så länge. Knappt hade dom sett skymten av Hettland, förrän stormen jagade dom halva vägen tillbaka, varefter man åter arbetade sig upp, under ständiga urväder, in mot Färöarna. "Vi hade all möda att skotta snön ifrån oss, kölden var bister".

I mitten av januari månad 1770, hade skeppet hunnit förbi toppen av Skottland och sjögången hade börjat minska lite. Men ånyo drabbades Finland av en ny storm som varade i 24 timmar. Den var så mycket vådligare eftersom den blåste skeppet mot Skottlands klippor.

"Stormbönen lästes om aftonen på våra knän och order utdelades, att intet öga skulle slutas den natten". Timmermännen stod redo att lyfta yxan mot masterna.

Efter sex veckors storm råkade man ut för en fruktansvärd orkan den 24 januari, där skeppet ibland var under vattnet och utkiken påstod att vattnet nådde ända upp till honom på förtoppen. Orkanen mojnade efterhand och söndagen därpå hölls en tacksägelsepredikan över texten: Jesus sov i skeppet då det stormade, Matt. 8. Därefter gjordes ett hederligt sammanskott över en änka med trenne små barn, efter en matros, som blivit kastad ifrån fockmasten neder i sjön. Den 7 februari häpnade man över att se Shetlands klippor om babord.

Dessa stormar och orkanen lämnade djupa intryck i skeppet och besättningens själar. Risk för brist på proviant och för att utföra nödvändiga reparationer beslöt man för att söka någon säker hamn, och Norge befanns i det hänseendet allra bekvämligast. Med fortsatt västliga stormvindar satte man kurs på Norge. Med hjälp av lots tog man sig den tionde februari in i en naturhamn vid Svinörsund, och ankrade upp. Trenne veckor blev skeppet liggande i hamn, för reparation och proviantering.

Den 6 mars 1770 satte man segel, och med god vind flögo man Norska näset förbi. Emellertid hade den föregående långsamma seglingen planterat döden i skeppet. En rötfeber hade innästlat sig under däck, och trots väl använda skicklighet, dog sju personer på mindre än tjugo dygn. En dag stöttes tre lik över relingen. Denna bedrövelse bragte besättningen om Finlands förra resa, då en sorts sjöpest borttryckte nästan halva besättningen.

Den fortsatta färden mot Kap var relativt angenäm. Den 22 mars siktade man Maderia, och den 25 öarna Palma, Gomera, Teneriffa och Picos himmelshöga spets.

Den 24 maj om morgonen siktades Taffelberget. Denne årstiden, som börjar vintermånaderna i Kap, utsätter den vanlige, så kallade Taffelbayen för de allra våldsammaste väderilar. Okunnigheten därom kostade portugiserna snart sagt en hel flotta år 1500, och gav anledning till deras tillbakadragning, ty dessa var de första européer, som slog ner bopålarne här.

För att undvika oväder i Taffel Bay vid Kap, ställde man kosan öster om udden till Bay Falso, belägen 5 mil öster från själva staden, ehuru svensk köl aldrig varit där förr. Vid rundningen av Cape Point blåste vinden från fören, så att man måste lovera mellan bergen, långt in på natten och beslöt därför att stanna utanför viken, till följande morron, när man åter kunde bruka ögon och segel.

Det var förenat med stora risker att segla in Bay Falso, och utan lotsar måste man vägleda sig mellan klipporna efter oriktiga holländska kort, vilka, liksom allmogens lyktgubbar i land, synas visa rätta stråten, men föra i själva verket på villostigar. "Bedragna av dem, styrde vi och högre upp i Simon's Bay än ske borde", till dess man upptäckte husen och ett därstädes liggande vaktskepp, då man strax genom en vänstersväng kom på stället och lät ankaret dundra i botten, medan konstapeln avlade vår hälsning med fyra skott, vilka besvarades med elva utav förenämnda vaktskepp.

Tvenne dagar efter ankomsten till Falso Bay, begav sig delar av besättning till Kap, de satt inpackade i en stor vagn, som var betäckt med ett stycke rödtjärad segelduk, drogos av fem par ståtliga hornkampar (oxar), ty så svår var vägen, att hästar ej kunde brukas. Och kuskar hade de hyrt från blåkulla, de vore tvenne slavar från Madagaskar. Beträffande vägen skriver JW att det var mycket branta stup vid sidan av vägen, och att det var tur att dom hade tagit prästen med sig, ty i händelse av kullerbyttan från dessa branter, hade inte blivit frågan om att förbinda, utan att begrava.

Invånarna i staden var mycket hövliga mot främlingar, svenskar tala de hjärtans väl om, men fransmän äro likväl illaluktande hos dem, för deras självsvåldiga kapriolers skull med kvinnofolk, liksom man ock efter danskarna har en hop smutsiga historier.

En främmande, som litet förstår prata med dem, kan eljest klappa på var dörr och är välkommen överallt. Okänd och utan anvisning blev man väl bemött allestädes. Följer man dem till deras lanthus, utanför staden, slipper man inte undan utan att ha genomvandrat deras vinkällare, tunna från tunna, och druckit ett glas av vart sort. Ni gör dom uppriktigt sorg, om ni inte hälsar på dem en gång om dagen.

Finland stannade nästan en månad i Falso Bay, för översyn av skepp, manskap och proviant. Med Java som nästa mål, sattes segel torsdag morgonen den 21 juni. Vindarna var gynnsamma och den 3 augusti, sex veckor efter man skilts från Goda Hoppsudden, fick man ön Java i sikte, och sedan längs kusten i tre dagar rundade det så kallade Javahuvudet och anlände den 8 till Anjer som ligger i sundet Sunda Strait, där de ostindiska skeppen vanligen ankra för att hämta vatten och förfriskningar. Javanska pråmar lade till på sidan av skeppet, lastade med höns, apor, sköldpaddor, papegojor samt allehanda frukter, kokosnötter, pisang med mera

Farvattnen är härkring de krångligaste på hela resan. "När vi skulle ut ur sundet Sunda Strait, gick vi på lodet ända igenom, då djupet på somliga ställen inte är mer än fyra famnar, vadan många skepp fastna på grund."

Den 22 augusti, sexton dygn efter ankomsten till Java, passerades ön Banca. Den 27 sågs Pulo-Sapata eller Lästen på svenska, en liten klippa mitt i stora havet, som var vitmålad med oräknliga fågellägg. Pulo-Condor passerades om babord, en ö där tvenne svenska skepp blivit överliggande, nämligen Kalmar år 1746, och Finland 1764, då båten med några och tjugo man förlorades utan att man visste hur. Såsom inbyggarna äro föga annat än en svärm sjörövare, misstänkte man dem i början. Men en tilltagsen andre styrman, som tillika med en konstapel gick i land för att utforska med tvenne laddade muskidundrar på axeln, fann ingen anledning därtill, alltså trodde man, att de blivit borta i någon häftig kastby.

I Kinesiska sjön blåser tvenne ständiga vindar om året, nästan sex månader vardera. Den ena hjälper oss till Kanton, den andre därifrån. De förfärliga stormar, som här kallas taifuner, vankas när den förenämnda kantrar. Den som efter september kommer in i Kinesiska sjön är osäker om att hinna fram till Kanton det året. Finland seglade nu med hurtig sydväst och vore till ankars vid Macao i kinesiska skären den 5 september, fick lotsar ombord och kastade kroken i Vampo den 7 följande. Vampo, européernas ankarplats, ligger ungefär halv annan svensk mil från Kanton. Här låg skeppet Prins Gustav som anlant hit nio veckor före Finland. Här låg också tretton andra skepp, och efter oss kom ytterligare nio stycken, så att europeiska skeppen voro inalles detta år, nämligen 13 engelska, 5 holländska, 2 franska, 2 danska, och våra 2 utom ett portugisiskt, som låg i Macao. Skeppet Finland återvände till Sverige i juni 1771 med sedvanlig last av te, siden och porslin.

Red. Anm.: Från Sverige utfördes främst järnvaror som såldes i Spanien för silver, varmed man i sin tur betalade lasterna man hämtade i Kanton. Under den tid Ostindiska Kompaniet existerade gjordes 132 resor med i allt 40 skepp av vilka åtta förliste. Resan tog normalt 18 månader, och inbringade tiden före 1786 stora vinster, men 1809 tvingades företaget i konkurs upplöstes 1813.

Per Philander - Prologen till en roman

Kerstin Pettersson

Det är slutet av februari 1811. Den lilla grå stugan hukar fortfarande under snön, som fäster bra på torvtak. Där inne ligger en man sjuk. Det syns inte, En förbifarande kan möjligen förstå det av att den sista snön inte är ordentligt undanskottad — det är bara smala upptrampade gångar till uthus och vedbod och ut till vägen. En get bräker. Det har varit lite oregelbundet med tillsyn och mjölkning de senaste dagarna. Hon känner att hon behöver påminna om sin existens.

Mannen heter Per. Det är åtminstone vad han har kallats de senaste fyrtio åren. Nu kommer han inte ihåg det. Nu är han någon annan. Han har hög feber, han andas flämtande och ytligt eftersom han har två ormar i sängen som annars hugger honom i sidorna, och han hostar nästan utan ansträngning upp ett tjockt slem som luktar och smakar vedervärdigt. Han sväljer det, eftersom han inte orkar sätta sig upp och spotta på golvet.

Hans tankar irrar runt, vrider och vänder sig och glider i varandra utan att han kan hålla fast dem någon längre stund. Den svenska som han lärde sig en gång och som han har talat, läst och skrivit sedan dess utan större svårighet, den finns inte längre kvar. Istället har hans första språk vänt tillbaka i honom, ett stamspråk från ön Nias utanför Sumatra, barnsligt eftersom han inte har talat det som vuxen. Han har trott att han hade glömt det. Men det tycks ha funnits där hela tiden, redo att användas. Det är bara det att människorna omkring honom inte förstår vad han säger: hans mycket unga andra hustru, hans mera jämnåriga svärmor och de två små flickorna. (Den större hade hustrun med sig i boet, men treåringen är hans. Vem som helst kan se det.)

Han har inte kunnat äta och dricka annat än lite vatten på flera dagar, men ändå besväras han av att blåsan blir full. Han kan inte längre ta sig upp ur sängen, ännu mindre ut till dasset. Han försöker signalera till hustrun att han behöver hjälp. Hon märker det inte. Hon står vid spisen och kokar välling: lite rågmjöl, lite getmjölk, lite svagdricka. Barnen behöver mat.

Det blir svärmodern som kommer. Hon drar av honom täcket, drar upp skjortan och blottar honom. Han tycker inte om sättet hon gör det på. Kvinnor har aldrig varit rädda för att ta i honom, när de väl har förstått att han inte färgar av sig. Med sitt bruna skinn har han väl aldrig sett riktigt avklädd ut. Ibland har det varit honom till stor glädje, men för det mesta har han försiktigt dragit sig undan.

Nu kommer han ingenstans. Hon håller fram en skål som ett bäcken. Han känner igen den, och protesterar med en hetta som hon inte förstår. Hon envisas, han behövde ju, varför krånglar han? Till slut ger han upp. Han låter det komma.

Hon drar ner hans skjorta igen, stoppar om honom så att han om möjligt ska börja svettas och går så ut och tömmer skålen i snön utanför dörren.

Ett tidigt minne målar alldeles tydligt upp sig i honom. Han är liten, kanske sexsju år. Det är varmt, och det finns palmer omkring honom. Han sitter i skuggan och äter. I handen har han en skål med ris och lite grönsaker. Den är gjord av ett kokosnötskal, med den skäggiga

utsidan avputsad och fint polerad och försedd med ett inristat mönster. Han har fatt i sig ungefär hälften av maten när några stora vita män dyker upp från två håll och utan vidare fångar honom. Vita män är det fulaste och hemskaste som finns. Han är varnad, andra barn har försvunnit, men för en liten pojke hjälper det inte att vara på sin vakt. De är snabbare och starkare än han. Han håller hårt i sin matskål när de bär iväg honom. Märkligt nog låter de honom behålla den, kanske bara för att han måste ha något att äta ur även i fortsättningen.

Han har sedan lyckats få den med sig under livets alla skiften, till och med från Altomta, där hans beskyddare kaptenen gärna hade velat ha den till sina samlingar däruppe i hörnrummet på vinden men inte hade hjärta att ta den ifrån honom. Han har noga vårdat den, inte på länge ätit ur den, och alltid lyckats värja den för klåfingriga barn och städande kvinnor. Nu har han själv besudlat den. Det finns bara en slutsats. I sammelsuriet av osammanhängande bilder som rör sig hit och dit i hans huvud, utkristalliseras en visshet som en fast, starkt lysande ljusblå punkt: det här är döden. Nu finns det inget annat att vänta på.

Kantons hamn Wampoa är en stad på vattnet. På redde ligger de stora skeppen tätt och mindre båtar ros mellan dem och mellan fartygen och land. Ordergivning på olika språk ljungar genom luften. Det skjuts med krut. Det skulle vara ett äventyr att älska om inte holländarna vore så grymma och han vore deras slav. Men det finns fler barn här i samma belägenhet. De ser ingen början och inget slut. De bär alla fotbojor och de blir straffade för minsta förseelse, kanske bara för att de inte förstår vad de vita männen säger. Då spikas de fast genom öronen vid närmaste lämpliga föremål, ofta skeppskistorna. De sitter tre stycken i rad, orörliga som småfåglar undan höken när en ny vit man kommer på besök på fartyget. Han ser nästan ännu farligare ut, han är stor och lite blå om läpparna och han har tjockt vitt hår samlat i en hårt tuktad fläta i nacken. Han stannar till och granskar dem noga med små svarta pupiller i de ljusaste ögon de har sett, blå. De hör hans ansträngda andning. De sitter blick stilla och försöke vara osynliga.

Några dagar senare rycks han tillsammans med samma två olycksbröder hårdhänt loss från en ny omgång vid skeppskistorna. De får stryk för att de gråter. De motas ner i en av skeppets småbåtar och ros hastigt över till ett annat fartyg, där de tas ombord. På däck står den vithåriga och två andra skräckinjagande vita män i fina kläder. Pojkarna förstår ingenting. De märker att pengar byter ägare. Holländarna ger sig av.

De är lämnade på ett ställe där det talas ett nytt språk som de inte har hört förut. Möjligen låter det lite vänligare, inte så fullt av hotfulla harklingsljud. Märkliga saker börjar hända. Deras bojor tas bort. De tvättas nödtorftigt med en svamp i en spann sjövattnen. De får kläder, byxor och blusar av styvt skrynkligt linne, alldeles för stora så att ärmar och byxben måste vikas upp flera varv. De får mat, och han använder sin gamla matskål för första gången i sitt nya liv; den här gången får han också en träsked. De tilldelas varsin manskapskoj nära varandra. Senare förstår de att de har fått ärva sovplatser efter sjömän som har dött under resan, men att de levande har flyttat om en smula så att de ska få vara tillsammans.

En ung matros kommer och undersöker deras öron. Ett par örsnibbar har slitits itu den här sista gången och de har variga sår efter tidigare bestraffningar. Han tvättar med brännvin på en ulltött och så syr han, med den tunnaste nål han har hittat i segelsömmarnas förråd, och fint segelgarn som luktar tjära. Det gör ont, men de inser att han egentligen inte vill dem illa. Långt senare har den här matrosen som en fin, vuxen karl i helt andra kläder kommit på besök till den vithåriga kaptenen på Altomta. Han har då fått veta hans namn: Anders Sparrman.

Bonden på Ösby stampar av sig snön på sin egen trapp och kommer in i den varma stugan där verksamheten nyfiket avstannar.

— Jag har varit nere till Java. Det är allt riktigt illa med honom nu. Jag kan aldrig tro att han kommer på fötter igen.

— Ska vi inte försöka få bud efter en präst ändå? undrar hustrun.

— Kvinnfolken säger ingenting om det. Och jag vet inte om det är någon idé. Han yrar. Han är i någon annan värld. Det går inte att förstå det lilla han säger, och han verkar inte höra när man försöker tala med honom.

— Och hustrun hans?

— Det är inte mycket reda med henne, och inte med mor hennes heller. Vi får nog försöka hjälpa till med det som måste göras. Så vänder han sig till drängarna:

— Kan ni ta och leta rätt på några bräder och se om ni kan slå ihop en kista åt honom. Om det inte sker något underverk så kommer den snart att behövas.

Varje någorlunda händig karl kan bygga en likkista. Drängarna tar sig an uppgiften med något som liknar entusiasm. De känner mannen väl och tycker om honom. Den tjänsten vill de gärna göra honom, även om de ju inte kan räkna på hans tacksamhet. De kan inte med att gå ner och ta mått på honom medan han ännu lever, men det löser sig ändå:

— Han är lite kortare än du, och rätt mycket smalare.

De väljer virke, inte för grovt för då blir det onödigt tungt, och sätter igång. När bonden kommer ut i snickarstugan för att inspektera är det bara svärtingen som återstår, men de har hittat en kardus svart bets som torkar fortare än tjära eller någon kimröksfärg. De är stolta över sitt verk, de har till och med satt på sex små utsågade fötter, och de har lagt hyvelspån inuti som det ska vara. Nu kan han få dö när han vill.

Han vaknar, eller blir åtminstone medveten om en omvärld, vare sig den är drömd eller verklig. Det är alldeles mörkt och tyst, och först tror han att han har förlorat både synen och hörseln. Sedan förstår han. Det är natt, kvinnorna har i vanlig ordning rakat aska över glöden i spisen och så har de gått och lagt sig allihop i den lilla kammaren där svärmodern annars huserar ensam. Sedan han blev sjuk har hustrun sovit på stuggolvet med flickorna. Nu har de alla lämnat honom. Varför är det ingen som vakar, tänker han med ett styng av besvikelse. Har de inte begripit att han ska dö? Så fattar han i en plötslig klarsyn: hustrun har råkat bli varse det hotande benranglet innanför hans levande mjuka skinn och hon vågar inte längre vara ensam med honom. Han känner en viss ömsint förståelse för det. Han hostar en stund, så blundar han och försöker somna om.

Han känner ändå tyngden av att någon sitter på hans sängkant. Han öppnar ögonen och skärper blicken och så ser han henne, trots mörkret, tydligt som på dagen. Det är Anna Gustava, hans vackra dotter. Hon är klädd i mörka kläder, randig kjol, livstykke och förkläde, i halsen har hon sin mors kläde av kinesiskt siden. Från början har han fått det av den vithårige kaptenen för att en gång kunna ge till en kvinna. Hennes vita särkärmar skiner i dunklet. Det svarta håret ligger i en tjock fläta över axeln. Hon är så fin som när hon var herrgårdspiga på Säby. Innan sjukdomen vanställde henne. Innan hon dog. Hon ler varmt mot honom.

— Far, säger hon.

— Anna Gustava. Är du här?

— Ja. Vi väntar på dig. Mor och jag och alla de små.

— Alla de små. Jag hann aldrig lära dem läsa.

— De behöver inte kunna läsa nu.

Glädjen stiger i honom som bubblorna när vatten börjar koka. Han vill tala med henne länge, om allt som de har upplevt tillsammans. Hon har alltid stått honom närmast av barnen.

— Anna Gustava. Kommer du ihåg att kungen klappade dig på huvudet? På Drottningholm? Gustav. Han som du är namnad efter.

— Nej. Jag var alldeles för liten. Men du har berättat det. Nu har jag kommit för att hämta dig. Är du färdig?

— Jag har haft feber. Jag skulle behöva tvätta mig. Kan du hjälpa mig? Hon nickar.

— Blommar såpnejlikorna?

— Jadå, de blommar.

— Du vet hur man gör?

— Det har du ju lärt mig. Men det finns ett annat sätt...

Hon tar hans hand. Hennes är varm och nästan lika brun som hans, och han blir alldeles lugn. Han tror att de har talat hans språk med varandra. Han har inte vetat att hon också kunde det. Han märker att han kan resa sig ur sängen utan svårighet. Det kan möjligen bero på att hans sjuka och otvättade kropp ligger kvar, tänker han när han ser sig om. Så enkelt var det. Han bryr sig inte om att försöka begripa. Han leds varsamt av sin äldsta dotter. Tillsammans går de in i det blå ljuset som vidgas och omsluter dem.

Svärmodern vaknar innan det ljusnar av att hon fryser om ryggen. Försiktigt tar hon sig över sin hårt sovande dotter ur sängen och får på sig kläder utan att tända ljus. Hon rundar barnens madrass på golvet och trevar sig ut i stugan. Hon tar sig till spisen, konstaterar nöjt att det finns glöd kvar och börjar göra upp eld. Lite näver att blåsa på, stickor, pinnar, vedträn. Först när det har tagit sig och hon har rätat upp sig blir hon medveten om att något har blivit annorlunda. Tystnaden. Mannen hostar inte. Hon tänder en torrvedssticka i brasan, lyser sig bort till sängen och tittar på honom. Han andas inte. Han är inte stel men tillräckligt kall för att det inte ska vara något tvivel: han är död.

Hon blir tvärtorr i munnen. Hon går till vattentunnan och dricker ur skopan för att lugna sig. Så tänder hon ett talgljus och tar med sig in i kammaren och skakar liv i den nyblivna änkan. Barnen vaknar av gråt och höga röster och tar omedelbart också till lipen. Fumligt får alla på sig kläder, somligt avigvänt men det betyder otur att vända det samma dag. De hör getens

klagan ute i fähuset. Svärmodern bereder sig att gå och mjölka som hon brukar, men hennes dotter snappar åt sig en stäva och störtar ut. Hellre det än att bli lämnad ensam med en död. — Du får gå till Ösby med detsamma och säga att far är död, säger svärmodern till sitt äldsta barnbarn, som förskräckt vägrar. Döden har hon ännu ingen erfarenhet av, men mörker är hemskt och farligt. Till slut ger hon efter för hot och krav på att hon ska vara stor och duktig flicka, och det blir lite lättare när den lilla kräver att få följa med. Båda utrustas med schalar och skodon och får för formens skull riktningen utpekad för sig. Visst hittar de till Ösby.

Barnen halkar snorande iväg i det första gråljuset. De behöver inte bulta på, eftersom den stora hunden högljutt meddelar att de kommer. De behöver inte förklara sitt ärende, eftersom alla förstår vad som har hänt. Bondens hustru är beredd. Hon skickar en av pigorna med bud till gumman som brukar tvätta och svepa lik. Hon sätter barnen nära spisen, ger dem varsin mugg spenvarm mjölk och en brödbit med flott på. Det är så underbart att de nästan glömmer varför de har kommit.

Själv byter hon till ett stort vitt förkläde, letar reda på ett par tunnslitna men rena lakan, packar en korg med bröd, smör, rökt fläsk och lite brännvin eftersom svepgumman måste trakteras och det är osäkert vad som finns i sorgehuset. Slutligen stoppar hon ett par småslantar i kolväskan. Hon vet vad som ska göras så fort som möjligt. Hon överväger att låta flickorna stanna kvar, men pigorna har inte tid att ta hand om dem så hon tar dem med sig tillbaka till Java. De kommer att få se en del som de gärna kunde få slippa så tidigt i livet, men det kan inte hjälpas.

Hon tar svärmodern till hjälp för att vända den döde på rygg innan han blir så stel att det inte går att räta ut honom. Hon sluter hans ögon och lägger mynten på ögonlocken för att de ska förbli stängda. Hon ser sig om efter något lämpligt att lägga under hakan på honom. I den lilla hyllan ovanför husfaderns plats vid bordet står det hon söker. Hon tar för givet att det är en psalmbok.

(I själva verket är det ett ganska slitet skinnbundet exemplar i samma lilla format av Strängnäselektorn Johan Palmbergs flora från 1684. Den har den döde fått en gång som mycket ung av själve Carl von Linné. Den vithårige kaptenen hade låtit honom följa med till den berömde professors gård inne i Uppsala. Linné var gammal, grinig, hade ont av gikt och gick med käpp. Han blev glad att se kaptenen, påminde om att han en gång fått tebuskar från Kina med hans hjälp men var inte intresserad av att få någon lärling i trädgården, hur exotisk ynglingen än var. Men han klappade honom ändå rätt välvilligt på axeln, plockade en bok ur bokhyllan och gav honom med kommentaren att den ju var gammal, inte enligt senaste rön men skulle han bli trädgårdsmästare kunde han nog ha nytta av den ändå. Och det har han verkligen haft.)

Så småningom kommer svepgumman, och hon tar befälet i kraft av sin långa erfarenhet. Bonden och drängarna anländer med kistan som visar sig vara alldeles lagom. De nötta lakanen kommer till användning. Den dödes unkna sänghalm bränns i snön ute på åkern och ny hämtas från Ösby. Till sist bärs han ut och kistan ställs på bockar i en bod med trädgårdsredskap som drängarna har hunnit städa under dagen.

De har skickat bud om dödsfallet med en granne som skulle till staden, och i skymningen hör de faktiskt avlägset själaringningen över honom från domkyrkan. Det är en sådan kall, blank och stilla kväll när ljud når långt. Kvinnorna kommer ut och står tysta och lyssnar. När den unga änkan går in igen, upptäcker hon den gamla skålen som står på golvet innanför ytterdörren. Hon tar upp den, luktar äcklad på den och slänger den i elden. Den brinner oväntat häftigt, med nästan blå låga.

Efter ett dygn inser bonden att det inte går att låta mannen stå lik vid Java så länge som är brukligt. Änkan törs knappast ens gå in till geten i dörren bredvid och det värsta är att hon jagar upp både barnen och sin mor. Han börjar undra om hon har varit elak mot honom i livstiden, men han har aldrig sett några tecken till det. Han spanner för en arbetssläde, tar med sig drängarna och far dit och lastar på kistan. De har skurit lite enris som de stoppar omkring. Han lyfter på locket och konstaterar att den döde ser lugn och tillfreds ut. Han har en egendomlig grå färg, men tack vare kylan har han inte förändrats för övrigt. Kvinnorna och flickorna står på trappen och ser på.

— Ska barna komma ut och säga adjö till far sin? frågar han, och alla fyra skakar tyst på huvudena.

— Ska du ha rätt på psalmboken? fortsätter han. Hustrun skakar åter på huvudet, men så tittar hon till lite noggrannare och far faktiskt mål i mun:

— Det där är inte psalmboken. Det är den där växtboken som han var så rädd om och jämt läste i. Det är bilder i den. Ibland fick flickorna titta. Den kan han väl lika bra få med sig.

De sjunger en psalm; det blir Si, Jesus är ett tröstvikt namn som egentligen inte passar i sammanhanget, men drängarna har bäriga och bra röster och kan den utantill och det blir ganska fint ändå. Så spikar de fast locket. Bonden sätter sig på kuskbocken, smackar på hästen och styr mot Strängnäs. Ute på landsvägen är slädföret sämre, bitvis skär medarna i grus men hästen är väl broddad och lasset är inte tyngre än att det får gå. Det betyder säkert olycka om han skulle behöva byta till hjuldon. Långsamt och värdigt och under visst gnissel tar sig det minimala sorgetåget till staden och domprostgården.

Det kanske är att börja för högt i hierarkin med domprosten, men han är ju ändå både stadens och landsförsamlingens kyrkoherde och den döde är inte riktigt vem som helst. Ärendet är dessutom lite ovanligt — det gäller att få förvara kistan i domkyrkans likbod tills det kan bli begravning, och den är det inte bondens sak att göra upp om.

— Jahaja, javanen har gått ur tiden, säger domprosten. Ja, jag talade aldrig med honom utöver något husförhör, men jag har ju känt till honom. Han var tydligen en märklig man.

Bonden är nära att säga att den döde var alldeles vanlig, men hejdar sig. Märkvärdig var han inte, men han var ovanlig på alla sätt.

— Han var ju en studerad karl, på sätt och vis. Han hjälpte mig när det behövde skrivas något. Och ändå levde han lägre än en torpare. Han kunde väldigt mycket om växter. När han ympade frukträd så tog det alltid. Jag kommer att sakna honom.

— Vi ringde ju över honom häromdagen. Men fick han nattvarden innan han dog?

— Nej. Och det var nog för sent när vi insåg att han inte skulle gå igenom. Han var inte klar. Han yrade och ingen begrep vad han sade. Det lät inte som svenska ens. Men han såg inte ut

som om han hade dött osalig. Han var kanske inte så kyrksam av sig men han var nog en from man på sitt vis.

— Vad var det han dog av?

— Håll och styng, svarar bonden prompt. Det vände inte på nionde dygnet.

— Philander, säger domprosten som kan både latin och grekiska; namnet är helt genomskinligt för honom. — Människovän. Det är nog så sant.

Han har fått in tummen på rätt ställe i husförhörslängden, slår upp den stora volymen och begrundar uppgifterna.

— Hustrun är ju mycket yngre. Inte hälften så gammal som han. Hur klarar hon det?

— Hon klarar det inte alls. Hon är vettskrämd. Det är därför jag kommer in med honom.

Kistan står på släden härutanför.

— Det går ju inte att gräva nu, inte förrän tjälen går ur. Han blir inte den enda vi måste förvara. Här i staden kan långtifrån alla ha sina döda kvar hemma ens några dagar när det inte är vinter och fruset. Likboden är full. Vi får ställa honom i benhuset. Sådant har hänt förr. Så får någon av adjunkterna rida ut och tala med änkan. Försöka trösta och lugna och så komma överens om begravning. Så hade han ju barn i första giftet. Vet ni var de finns?

— En av sönerna lär vara i Stockholm, och där blir det väl inte gott att hitta honom i en hast. För övrigt vet vi inte.

— Nåja, det går som sagt inte att gräva än, så det är ingen tid förliden. Ta och kör runt och in genom Lejonporten och så till höger. Benhuset ligger i muren, det vet han ju. Jag tar med mig ett par starka karlar och kommer dit.

I benhuset har man röjt golvet och där står två kistor redan förut. Javanen, som nog aldrig har varit på Java, lastas in och får en namnlapp fastnubbad vid fotänden. Domprostgårdens drängar verkar vana vid förfarandet. Domprosten läser ett par böner och alla fyra sjunger en psalm, den här gången en som prästen har valt. Men bonden konstaterar tyst för sig själv att hans egna drängar faktiskt sjunger bättre.

— Bisättning kallas det här, säger domprosten. Hälsa änkan det, och att han står bra här tills det är dags.

Och så småningom begravs Per Philander, född på andra sidan jordklotet, i en ganska grund grav på norrsidan av Strängnäs domkyrka, grund eftersom kyrkan dessvärre är byggd på berget och jordmånen runtomkring är som den är. Han ligger en bit från sin första hustru och en bit från sin dotter Anna Gustava. Den namnsticka som först markerar graven murknar efter ett par år och städas bort. Ingen reser någon sten över honom. Kyrkogården är trång och mer överbefolkad än staden. Platsen behövs till nya döda och grävs om så snart det går. Hans barn och barnbarn för inte vidare berättelsen om honom. Och han faller i glömska.

Ekebergs monogram

På Altomtas vind hittades det ena av de två inventarier, som med säkerhet kunnat knytas till Carl Gustaf Ekeberg, (det andra är en målning) - en kopp med fat och ett fat med uppvikt vågformat brätte.

I mitten på alla tre föremålen finns Ekebergs och hustruns monogram inflätade i varandra. (Carl Gustaf Ekeberg och Hedvig Erlant). Runt föremålen löper en ranka med deviserna "lycksamt och wäl" samt "förnöjligt och godt".

Porslinet har troligen lagts undan på vinden, när det gått sönder och limmats ihop på 40–50-talet när man återfann det och på så sätt blivit kvar på gården.

Som framgår av bouppteckningen (se dokument) ingick en hel del "äckta porcellain" i bohaget.

Tidningsartiklar - inrikes & utrikes

UNT Fredagen den 1 augusti 1958

Ben T.

Ostindiefararen K.G Ekeberg gjorde sortförsök på Altomta

Altomta i Tensta tillkom i mitten av 1700-talet som herrgård genom att fyra bondgårdar slogs samman. Annars var utvecklingen den tiden rakt motsatt – arvskiten splittrade ägorna alltmera för var varje generation. Banbrytande för ostindiefärderna, sjökaptenen Karl Gustaf Ekeberg, hade anknytningar i trakten och när det inte fanns någon herrgård ledig till överlåtelse skapade han själv en ståndsmässig gård genom att köpa upp de fyra hemmanen och bygga upp en tvåvånings mangårdsbyggnad med tillhörande fyra flyglar. Såväl mangårdsbyggnaden som flyglarna med sina mansardtak finns kvar med det i närmaste oförändrad exteriör. En veranda med balkong har tillkommit under senare skede.

Det var fru Ekeberg som skapade trädgården och parken under makens långfärder. Enligt en sägen skall tidigare ett kloster ha funnits på platsen och från det skall en mindre gråstensmurad källare under den normala källarvåningen vara en återstående rest. Många ägare har gården haft sedan den Ekebergska tiden, men samtliga har varit aktsamma om minnen från ostindiefararens tid. Ett av rummen i nedre våningen kallas för Ekebergska rummet och pryds av tavlor med motiv från kaptén Ekebergs färder. Den största av dem har han målat själv och signerat 1772. Man antar att tavlan föreställer hamnen i Kanton, där skepp från Holland, England och andra sjöfararnationer omger ett svenskt fartyg.

Ekeberg kom att betyda en hel del för bygden. Under de korta perioder han vistades på Altomta mellan resorna ägnade han sig med liv och lust åt jordbruket, närmast som en föregångare till hushållningssällskapen genom olika slags försöksverksamhet. Han lät dränera ett vattensjukt område med gott resultat, röjde sten ur åkrarna i stor skala och provade framför allt nya utsäden som egyptisk råg och sicilianskt vete.

Nuvarande ägare är fru Julia Gustafsson. Hon har tillsammans med maken, Arvid Gustafsson, vilken gick ur tiden för tio år sedan, sett till att minnena från Ekebergs tids tagits tillvara. Patron Gustafsson var själv en färgstark personlighet med utpräglat teknisk inriktning. Han konstruerade lantbruksmaskiner och utförde förbättringar på redan befintliga konstruktioner. Bland annat gjorde han en höpress som ett finländskt företag förvärvade tillverkningsrätten till.

Jordbruket har lämnats i händerna på mågen Erik Svensson och dottern Vidan. På gården finns ytterligare två generationer, dotterdöttrarna Kristina och Ulla och den förras dotter Susanne.

Gården är på 160 tunnland åker och 200 tunnland skog. – Mest är det styva leror som lämpar sig utmärkt för veteodling, säger Erik Svensson. Ägofiguren är ganska gynnsam med endast

en utjord på ungefär 8 tunnland som dock ligger ganska nära ägorna i övrigt. Kreaturslöst har gården drivits sedan 1955, men det åttaåriga växelbruket har hr Svensson inte frångått. Växtföljdsordningen är dock en annan än tidigare. Insådden av vall avslutas som regel med fröodling, en sak som dock föregående år slog slint.

I år har Altomta inget höstvetete att skörda och de 12 tunnlanden höstoljeväxter tvingades man harva upp i våras. Årets skörd blir följaktligen vårvete, havre och korn samt ärter – en odling som jorden på Altomta är synnerligen gynnsam för. Om vetets mognad får ske under gynnsam väderlek tror hr Svensson på en ganska bra skörd, men det behövs inte mycket regn till för att även årets skörd skall bli långt under medelgod.

Två av de gamla flygelbyggnaderna är bebodda och dessutom finns två nybyggda lägenheter i en byggnad något hundratal meter från gården. Där bor familjen Svenssons äldsta dotter och måg, Bertil Eklund. Jordbruket drivs som ett stort familjejordbruk och för närvarande har man en lantarbetare helårsanställd. Altomta är på hela 3 mantal och hade under indelningsverkets dagar både dragon- och soldattorp på ägorna. Numera är torpstugorna uthyrda till sommargäster som kommer tillbaka varje år och trivs utmärkt i de små stugorna i skogskanten, där slätten öppnar sig mot den västra grenen av Fyrisån.

Det är inte bara de återkommande sommargästerna som tycker att landskapet just här bjuder en ovanligt vänlig anblick. För någon vecka sedan gästades man på Altoma av författaren Sven Lidman som tagit en del av sin stora familj med sig på en liten tur till gamla bekanta nejder. Strax efter sekelskiftet ägde Lidman Tuna gård några kilometer från Altomta. Sedan dess har det inte varit så tätt mellan besöken, men han tycker om den här bygden både för dess väna natur och för dess många minnen och lämningar från forna tider.

Ekebergssrummet

UPSALA NYA TIDNING

- 12 -

JULNUMMER 1915

Ekebergssrummet på Altomta.

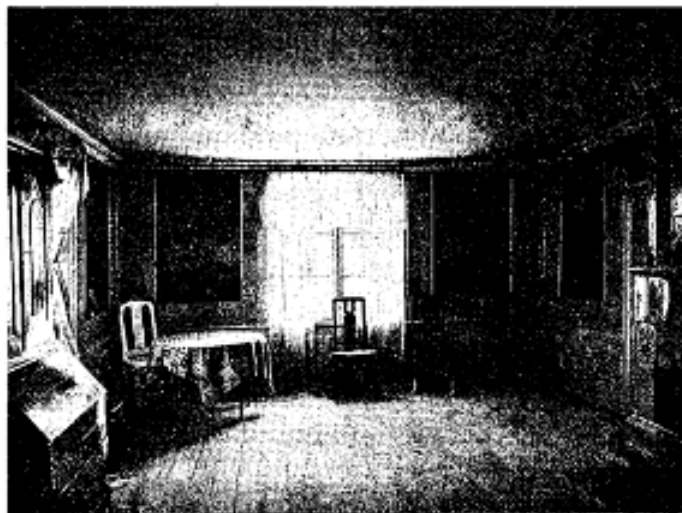
Ett minne av den svenske ostindiefararen Karl Gustaf Ekeberg.

I mangårdsbyggnaden till gården Altomta i Tensta socken, Norunda härad, finnes ett rum som genom sin utsmyckning påminner om en av gårdens forna ägare, som bär det i vår kulturhistoria ingalunda obekanta namnet Karl Gustaf Ekeberg.

Denne man har gjort sig mest bekant som handelsresare för de ostindiska handelsfärderna. Han föddes 1736, ägnade sig i unga år åt studier, men måste för sin utkomsts skull laga plats i ett apotek. Vid sidan av denna sysselsättning äskade han medicinska studier och kom i anledning härav ut som skeppsläkare på en spanskefarare. Han följade lust för sjömanslivet och tack vare sina tidigare förvärfvade astronomiska och matematiska insikter, förenade med en skilleynt praktisk duglighet, blev han synnerligen framstående i allt som hörde till navigationen. Efter att i svenska ostindiska kompaniets tjänst ha gjort ett flertal resor till de avlägsna östasiatiska farvattnen förvärfvade han rykte om sig att vara sin samtids kanske skickligaste ostindiefarare. Han lämnade viktiga bidrag till kända domer om dessa då mycket ofullständigt bekanta farvatten, författade seglingsbeskrifningar och ritade sjökort. Livligt naturvetenskapligt intresserad begagnade han alla tillfällen att samla naturhistoriska föremål och naturforskare. Åt Linné hemförde han den dittills i Europa okända tebusken. Han framställde i tryck en mängd nya ekonomiska rön och var en praktisk föregångsman på många områden.

Som ostindisk skeppare kom Ekeberg snart till ekonomiskt välstånd. Han köpte då gården Altomta i Tensta socken. Hans verksamhet som lantbrukare skiftades av Anders Sparman i dennes ämbetsbetäl över Ekeberg i Vetenskapsakademien på följande akademiskt sirliga sätt:

"Sveriges sirlinder, i Ekebergs tid välägnade med fred, hindrade vår sjö-hjälte Ekeberg att på stridens hans skörda lagrar av de arorika Hoglund-ska och Svensksundska stagen; men den ehuru kortare tid han hade tillfälle att vistas på sin gård Altomta i Uppland gjorde honom av sin fosterbygd förtjänt av ärtotoder, såsom en nyttig inkräktare av flera bärige åkrar och åsar, medelst ett stort kärns utdikande till äng, 20 tunnland östsidig starka uppodling till åkrar samt den förut uppträdade förbättring genom flera hushållsgrepp, och ibland annat

1. Ekebergssrummet.

med ångstuvornas avskrämda och förrande på åkern, såsom ock medelst en äspånga uppblående till åker och dess sedermera igenläggande och besående med utländske häfrön.

Dessutom lät Ekeberg röja 8 tunnland skog till beteshagar, upptog en mängd lodor i gårdet, byggde väderkvarn, uppförde slottsgårdsgårdar, gravde anseelige nödige avloppsdiken, bröt sten, nedgravde och därmed jämnade och stenslade hela gårdstomten, som förut var ofärdad av stora stenar och ohyggeliga stenrösor.

Han anlade trädgårdar och efterhand nybyggde och inrättade både hela man- och ladugården; tjocke lodorna på det varaktiga Rapska sättet med rör, som han hämtat ifrån saltsjöbotten; han skaffade bättre utsäden för säg och sina grannar av på nöjden förr okända skidslag, såsom egyptisk råg och sicilianskt vete m. m."

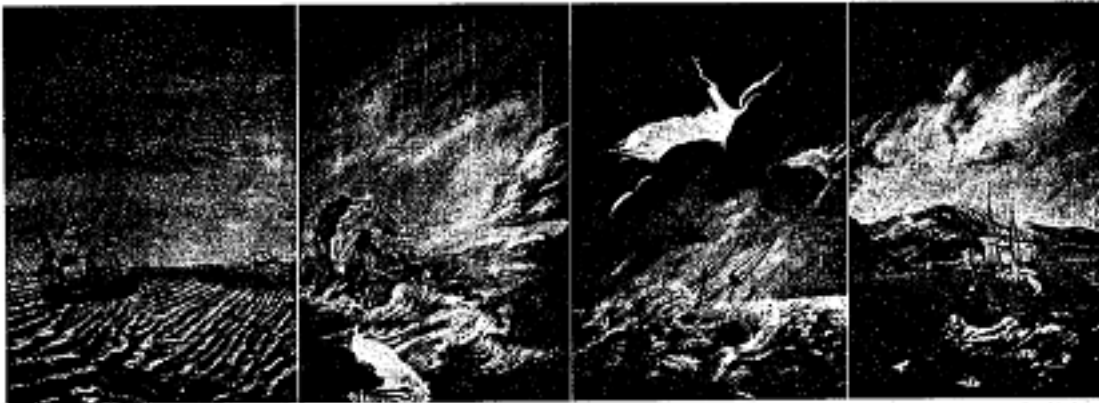
Mangårdsbyggnaden med fyra flygelbyggnader står ännu kvar och inrymmer det ovanstående Ekebergssrummet, till vars beskrifning vi nu övergå.

Traditionen på gården vet berättis att fru Ekeberg lätt inreda rummet, medan kapteenen var borta på en av sina resor. Är detta riktigt torde målningarna ha tillkommit under hans sista resa, som anträdde 1777.

Från rummets inre långvägg framskjuter en nisch med vita lister i rococo-stil. Denna rymler en präktig kakelugn av gammal svensk tillverkning. De hvita väggarna prydas av målningar, alla föreställande sjöbetycken (fig. 1). Den största väggynan uppluges av en målning som är signerad: "Carl Gustaf Ekeberg fecit 1772". Hans ovanstående minnestecknare berättar "såsom bevis av Ekebergs rika naturgåva, att en och annan gång, då han reade sig med porträttmålning, lyckades detta övermåtan".

Den intressanta målningens motiv är kinesiskt, vilket framgår av vissa detaljer (en kines, kinesiska småbåtar i förgrunden m. m.). I den väl skyddade hånne ligger talrika skepp med olika nationers flaggor, bl. a. den svenska. Ett svenskt fartyg kommer landsande in i hamnen strax till höger. Upp till på den i mitten belägna ön synes en rad av hus, sannolikt magasin. I bakgrunden höjer sig ett kinesiskt tempeltorn. Med all sannolikhet är det Kantonens hamn, slutmålet för ostindie-

* Även med skulptur sysslade denne tuskenkonnstnär. Till Tensta kyrka skänkta han bl. a. en "ny pryddelig skräp framfö luktaren, på vilken bilduggert, målning och förgyllning, likasom på den nya sidan av prädikatolen, med Ekebergs egen hand fullbedades."

2-5. Bildningar i Ekobergsrummet.

färderna, som tavlan föreställer. År 1772, då tavlan målades, var Ekoberg tydligen hemkommen från en av sina ostindiska resor.

De övriga målningarna, av vilka några äro skadade, härstamma sannolikt av annan hand än Ekobergs. De ha väl målats av någon av tidens konstförfarna dekorationsmålare, osagt vilken, ty de äro alla tecknande. Deras upphovsman visar föredrag för stora molnhöjda himlar. De äro mindre färgrika än Ekobergs tavla och de förelä mest mörkblåa nyanser med tillräcklig oförmedlat vitt i skyar och vågskum. Man bör ej fränkänna den obekanta målaren att ha nått ganska god effekt. Sannolikt härstamma öfverstyckena av samma hand, ehuru de äro hållna ljusare.

Deesa målningar synas alla föredrälliga märkligare tilldragelser under Ekobergs sjöresor. Om de speciella motiven måste naturligen ganska stor öfverbet råda. Här är endast möjligt att komma med mer eller mindre sannolika förslag.

Fig. 2 visar tvänne laster, i vilkas sögel stormen sliter. Lutna de fall av stö-

slask. Det närmaste skeppet är "Stockholm", på vilket Ekoberg var tredje styrman. Det härtra är "Drottningen", som i sanna stann förolyckades. Har det slett med "Stockholm" se vi i fig. 3. I mitten förtrode lasten med en klippa vid Skutlandsfarna, slaga av stormen i tvänne delar. En del av besättningen lyktades rädda livet, bland dem Ekoberg, som fick utstå svåra lidanden. Detta var Ekobergs första stora öfverstyr. — Fig. 4 återger i bild det sista, då skeppet "Finland" under en den svåraste storm träffades av en väldig stormvind. Detta öfverstyr kända vid de senare Jans Wallenberg's följande skildring i "Min sen på guldåren": "Jens genom Ekobergs egen av trycket utgivaan parol öfver rasat. I den senare berättar det: "Omkring kl. 10 om efternatten röstas stormen en förmannevald hög sjögång, av vilken en våg, ej som minsta, översköljde skeppet, som föto västföret vare styv i den besättning att genom stormen". Han skildrar därefter detaljerat stormens framfart ombord. Valfast stod högen upp till ströarna, drog kansen ostakt och födo högen liggande på rygg fram och åter, till dess han föto fött i ett tag, vilket räddade honom från att skickas öfverbord. Fig. 5 visar möjligen hur "Finland" efter stormen föll i sögel hanna. Kansuporterna äro som synes upplagda. Wallenberg berättar ännu ett öfverstyr som skedde sig med en dansande hälsning vid ankomsten till Norge. Det är sålunda lasten som vilken W. talar, som slogs ut med lasten för ett vågslut det i hanna.

De bägge lasterna å ömse sidor om förtroet i fig. 1 visa den ena en explosion utlösd, den andra ett skepp, från vars för en grov kabel är utslaget ett stort stycke, till den vid tvänna kant står vattenstäm, för det hårt spända lägel i söglingen som riva upp skara. Det får tänkas fortsatt till ett på botten liggande ankare. Denna målning avbildar en händelse, som Sparreus berättar. Under en ostindisk resa, heter det, "strände skeppet oförmodat och fastnade på en till den dagen således skändt målning: ett till händelsen, som genom Ekobergs hastigt och kiskt taga, samt dristigt utförda mött, och otog blev skeppet varpat tillbaka på djupare vatten; och öfver till lasten ej föto att den sanna så tillhö och följande Ekoberg sålunda duktiga slag av en stor stoppsvare eller kopparbitr drog högen uter förtroet sålunda föto till lasten sålunda av kommande."

Rummet har blivit rätt mycket varit utsatt för vanvård. Allt nu ej mera så skall bli fallat, därför äger man en högen i det infressa, med vilket den nuvarande ägaren, patron J. A. Gustafsson, och hans fru omfatta detta vackra minne av gårdens tidigare öden.

Oskar Lundberg.

②

I UNT:s Julbilaga 1996

Maria Ripenberg

... år 1915 kunde man läsa Ett minne av den svenska ostindiefararen Karl Gustaf Ekeberg. Skribenten Oskar Lundberg berättade om det Ekebergska rummet på kaptenens 1700-talsgård Altomta i Tensta norr om Uppsala och om dess målningar med motiv från Ekebergs Kinareisor. Altomta har nyligen bytt ägare och ska återställas, tavlorna konserveras. Julbilagan stiftade därför åter bekantskap med den målade kaptenen, som blev ledamot av Vetenskapsakademien och riddare av Vasaorden. Men vem gjorde egentligen målningarna?

Hans äventyr förevigades

Tenstabon Carl Gustaf Ekeberg var en av Ostindiska kompaniets skickligaste och mest ansedda skeppskaptener. Han var en ovanlig man med livlig håg, praktisk och konstnärlig, läkare, naturvetenskapare och jordbrukare, som på sina resor tecknade, målade, författade och samlade naturalier åt Linné.

Det berättas att han efter en av sina Kinareisor skänkte några teplantor till den överlycklige blomsterkungen. Glädjen lär dock ha förbytts i sorg, då plantorna, som klarat sig levande ända till Uppsala, småningom dog, undan för undan.

Den unge apotekaren Carl Gustaf Ekeberg gick till sjöss som skeppsläkare på några spanienfarare.

Ekeberg, som studerat astronomi och matematik, visade sig snart som en framstående navigatör.

Han blev rekommenderad till Ostindiska kompaniet, anställdes som styrman och gjorde sedan spikrak karriär. Redan på första Kinareisan fick han tjänstgöra som sekond, sedan kaptenen avlidit, sekonden avvikit och första- och andrestyrman insjuknat.

Andra resan, med fartyget Stockholm, slutade i skeppsbrott på Shetlandsöarna. Många omkom och de överlevande fick lida svåra umbäranden.

Tiden efter förlisningen ger en god karaktärsbild av tredje styrman Ekeberg.

Förutom att han utnyttjade tillfället till att noga undersöka och vetenskapligt beskriva ön, förvärvade han ”genom sitt behagliga väsen allmän aktning, och dess läkarekunskap gjorde honom särdeles nyttig för invånarna”, enligt minnesteckningarna av Anders Sparrman. Carl Gustaf Ekeberg sade sig själv att han aldrig höll mödan sparad. Även om det under upplysningstiden inte var ovanligt med vidsynta och mångsidigt bildade fartygsbefäl och handelhusdirektörer, tycks Ekeberg ha varit en ovanligt mångsidig man med stark men mild och fredlig personlighet. Han var sträng och fordrande som fartygschef. Men rättvis. Och han införde på ostindiefararna en human behandling av besättningen som hädanefter slapp prygelstraff, svordomar och andra kränkningar.

I en artikel av Carl Forsstrand kan vi läsa att Ekeberg på sina tio Kinaresor sysslade med magnetiska och meteorologiska observationer, ritade utmärkta kartor, studera botanik och zoologi, hopbragte rika samlingar samt förde dagböcker och gjorde anteckningar. Dagböckerna illustrerade han med vackra teckningar i blyerts och tusch. Han målade akvareller och tillverkade kolorerade zoologiska planscher med vetenskapliga beskrivningar, som lär vara förträffliga för sin tid.

Ett brev från Kapkolonin till P J Bergius beskriver en lärd botanisk exkursion i det vackra sydafrikanska landskapet:

”Det lockade mig många gånger ur vagnen att till herrar von Linnés och Bergii nöje göra en liten samling.” Det långa brevet ägnar även liten tanke åt hustrun, som ensam hade ansvaret för barn och gård i årtal: ”var gunstlig och fråga efter min Gummas Hemigrain om möjligt tjäna henne med goda råd för den samma och gikten.”

Måste haft järnhälsa

Man förundras över kaptenens egen fysiska styrka och hälsa. Han överlevde förlisningar och klarade sig uppenbarligen från sjukdomar.

Men inte heller då Ekeberg var hemma på Altomta lär familjen ha sett mycket av kaptenen, som på fastlandet fick utlopp för sin experimentlusta som driftig jordbrukare.

Han hann bland annat dika ut 20 tunnland oländig mark, göra jordförbättringar, röja skog till beteshagar, gräva avloppsdiken, bryta och lägga sten, anlägga väderkvarn, ny mangårdsbyggnad och ny ladugård, samt införa nya, bättre sädesslag såsom egyptisk råg, sicilianskt vete och utländska höfrön. Under sin sex sista år lär Ekeberg ha varit livligt verksam på Altomta.

Men vem har målat?

Kapten Ekebergs historia är väldokumenterad, både av honom själv och av samtida minnestecknare. De osignerade skeppstavlorna i Ekebergska rummet skildrar dessutom hans stolta äventyr. Men några frågetecken kittlar ännu fantasin: Vem målade dem? När och var? Och vem lät inreda rummet?

Traditionen bjuder att Carl Gustaf Ekebergs hustru Hedvig inredde rummet under sin man sista resa 1776–77. Som en surpris formidable. Färska omdömen gör den uppgiften osäker.

Den största tavlan i rummet är signerad ”CG Ekeberg fecit 1772”, och den skiljer sig tydligt från de övriga i lyster och kvalitet. Där finns hisnande djup, detaljrikedom och skimrande färg. Motivet är Kantons hamnstad Wampua, någon gång på 1700-talet. Ett par svenska skepp ligger ankrade, sida vid sida med brittisk-, holländsk- och danskflaggade fartyg.

I hamnen syns rader av magasin. Ett är under uppförande. Luppen avslöjar en man i regelverket, som har svensk flagg i topp. Här byggs en liten koloni.

Kineser och européer utför allehanda vardagssysslor vid vattnet. I högra hörnet går några officerare och läser på gravstenar. Genom att förstora detaljfoton lyckades vi tyda mycket av inskriptionerna, som är på engelska, tyska och danska.

Fartyg och natur påminner om Ekebergs teckningar.

– Det måste vara han – eller?

Det är underligt, men det ser faktiskt ut som någon först målat med en brun färg, och sedan skrivit hans signatur, säger konservator Luciano Escanilla, som under november och december lagat och konserverat målningarna i Ekebergsska rummet. Kanske finns det en enkel förklaring?

I många år tycks man ha utgått ifrån att Carl Gustaf Ekeberg målat samtliga sju tavlor i rummet. Han älskade havet. Han hade upplevt äventyren. Och han målade.

Men Luciano Escanilla är osäker. Han anser att tavlorna målats av tre olika temperament:

– Men med den stora med ett, de signerade äventyrstavlorna med ett annat och de olikaledes osignerade allegoriska dörröverstycken med ett tredje. Färgskalorna skiljer sig också.

– Men de har målats med säker hand och stort tålamod av någon med stor kärlek till havet, resonerar Luciano Escanilla.

Antikvarie Karin Blent på Uppsalamuseet, som skrivit om Altomta gård, menar att de sannolikt är beställningsarbeten, gjorda med gravyrerna i Ekebergs ”Ostindiska resa” som förebild.

Osignerade gjorda senare?

En konservator från Carolina och antikvarie från Riksantikvarieämbetet besökte nyligen Altomta och ansåg båda att de osignerade er ut att vara gjorda i början på 1800-talet. Motiv, färgskala och teknik skvallrar om det. De är ”typiska”.

Det finns dock mycket annat att ta ställning till för Luciano Escanilla.

På vilket material är tavlorna målade och med vilken teknik? När har det skett? Vad bör – och törs – han göra med dem?

Luciano Escanilla berättar metodiskt och pedagogiskt.

Tavlorna är gjorda på papper, som verkar orientaliskt, och som preparerats med animaliskt lim och sedan målats med tempera. De är monterade på duk, som slutligen monterats på väggarna och ramats in. De verkar vara avpassade för just detta rum.

De ska bevaras och lagas men ändå ha kvar sina naturliga tecken på ålder och slitage. Sitt liv. Luciano Escanilla rengör först tavlorna, tar bort allt ruttet, desinficerar, fäster det som hänger löst och fäster krackeleringar med hjälp av rispapper och lim.

Lagningarna ska göras (annars får mikroorganismerna fästa igen) utan att de stör betraktaren. Luciano ”väver” revan i duken.

– Antagligen lägger jag en bit papper av liknande sort och exakt samma storlek och form som revan. Slutligen målar jag med en närliggande färg.

De tavlor som blivit vågiga av husets sättningar bör få vara det, anser Luciano Escanilla. Det ger dem på något sätt ännu mera liv och dramatik.

Gåtor kvarstår att lösa.

Om nu tavlorna är från 1800-talet måste rummet ha inretts efter kaptenens död. Kanske av hans fru.

”CG Ekeberg fecit 1772”. Heureka! Den latinska böjningen fecit är lösningen” Utropar Julbilagans utsända.

”Fecit” betyder gjorda. Men varför skulle han själv signera tavlan i imperfektum? Det är knappast vanligt att poängtera att man ”gjorde” tavlan då och då. Naturligtvis har någon fyllt i det senare, någon som velat skilja kaptenens egenhändigt målade verk från de övriga tavlorna. Två konservatorer, Luciano Escanilla och Lars Björndahl från Carolina, nickar instämmande. Javisst kan det vara så. Kanske. Eller kanske har han själv signerat den, på ålderns höst, funderar Luciano.

Kan ni då säkert säga att de övriga tavlorna inte är från 1700-talet?

– Nej, svarar Lars Björndahl efter en stunds tvekan. Inte utan analys.

Salstabladet nr 2 juni 1998

Claes-Henric Siven

Altomta gård

När man kör stora landsvägen från Björklinge till Wattholma och just har passerat Forsa dyker det på avstånd upp en stor grågrön byggnad som skymtar bakom en ridå av höga träd. Byggnadens storlek och det faktum att den delvis är dold av träden ger den ett litet hemlighetsfullt skimmer. Huset är för stort för att tillhöra en vanlig gård. Kanske är det en herrgård? Just när man passerat avtagsvägen till Tensta har man gården på vänster hand på mindre än hundra meters avstånd. En kort allé leder upp till en gårdsplan och man ser nu förutom själva huvudbyggnaden fyra vackra flyglar med brutet tak. Gården ligger inbäddad i en liten park av åldriga lövträd. Efter mangårdsbyggnaderna skymtar man hastigt några ekonomibygnader. Men sedan fångas intresset av slätten till höger. Det är en av de stora dalgångarna som Vendelån flyter igenom. En gång i tiden var det en fjärd i den skärgård som nu är Uppland. Detta är det första hastiga mötet med Altomta gård.

Ekonomiskt uppsving

Altomta är verkligen en herrgård. Den är ett resultat av det ekonomiska uppsving och den snabba samhällsomvandling som skedde i Sverige från 1740-talet och framåt. Landet hade hämtat sig någorlunda efter den stora ofreden under Karl XII och en driftig klass av industriidkare och köpmän stod bakom den snabba ekonomiska omvandlingen. Framåtskridandet var nära förknippat med upplysningen och det stora naturvetenskapliga intresset under frihetstiden.

Vetenskapsakademien som bildats 1739 är kanske den främsta exponenten för detta. Den hade sin främsta uppgift i att låta de vetenskapliga upptäckterna lägga grunden för landets ekonomiska välstånd.

Sjökaptenen Ekeberg

Gården bildades på 1760-talet genom sammanslagning av ett antal mindre gårdar i Altomta by. Det var läkaren och sjökaptenen Carl Gustaf Ekeberg som genom sina framgångsrika resor för Ostindiska kompaniet skapat sig en stor förmögenhet och som därigenom kunde finansiera både uppköpen av gårdarna och uppförandet av det nya Altomta gård. Ekeberg hade tidigare studerat naturvetenskapliga ämnen och medicin. Han var en framstående kartograf och sedan 1761 ledamot av Vetenskapsakademien. Han var mycket intresserad av nya jordbruksmetoder och under hans tid på Altomta utvecklades gården till ett mönsterjordbruk.

Huvudbyggnad med unik interiör

Den nuvarande huvudbyggnaden har två våningar. Övervåningen byggdes sannolikt till på 1800-talet. Huvudbyggnaden och flyglarna har i dag brutna och valmade tegeltak (med antydning till säteritak, en takform av 1600-talstyp). Ursprungligen bestod taktäckningen antagligen av bräder eller spån. Ytterväggarna var ursprungligen i rödfärgat timmer med gråmålade fönster med tio rutor per båge.

Bortsett från huvudbyggnadens övervåning är gårdens 1700-talskaraktär välbevarad. Både huvudbyggnaden och flyglarna har nyligen renoverats med beaktande av de särskilda villkor som byggnadsminnesförklaringen 1993 inne- bär. Salen i bottenvåningen innehåller förutom en kakelugn från 1770-talet väggmålningar med motiv från byggherrens, Carl Gustaf Ekebergs, resor på Ostindien. En av tavlorna skildrar en dramatisk förlisning med skeppet Stockholm året 1745, en annan Kantons hamnstad Wampo. Gårdsförteckningen från 1775

I en förteckning över gårdarna i Tensta socken år 1775 finns följande uppgifter om Altomta. Gårdens storlek motsvarade 3 mantal, d v s den skulle kunna försörja en befolkning inklusive tjänstefolk motsvarande den på tre normalstora gårdar.

De två första mantalen var rusthåll (de svarade för ryttare med häst och utrustning) med tillhörande torp för nr 102 vid norra Upplands kompani och till det tredje hörde ett torp under indelningsverket för nr 95 under samma kompani.

Ekeberg hade ansenligen förbättrat den sammanslagna egendomen, mangården var flyttad och återuppbyggd. En fruktträdgård hade anlagts. Så även en väderkvarn som nyttjades för gården eget behov. Uppgiften om att mangården var flyttad och återuppbyggd kan innebära att hela eller delar av första våningen av huvudbyggnaden är äldre än från 1760-talet. Detsamma gäller flyglarna.

Lantmäterikartan från 1863

På lantmäterikartan från 1863 kan man se att gården med ekonomibygnaderna hade en plan som nära överensstämmer med en av de mönsterplaner som Carl Wijnblad gav ut 1756. Mangårds- och ekonomibygnaderna bildade ett symmetriskt helt. Idag finns bara den nordligaste ladugården kvar, men bevarande grunder antyder den en gång mycket imponerande anläggningen. Ekonomibygnaderna hade ursprungligen samma typ av tak som flyglarna.

Lekstuga, damm och smedja

Av de fyra flygelbyggnaderna användes sannolikt två ursprungligen som bostäder, en hyste brygghus och bagarstuga och en fungerade som magasin. I parken norr om mangården ligger en liten lekstuga med samma typ av tak som på flyglarna. Lekstugan är sannolikt byggd för cirka 80 år sedan. Nedanför lekstugan finns en källa med damm. Här kunde gårdens barn tidigare åka skridskor på vintrarna. Huvudbyggnaden och de fyra flyglarna omsluter en gårdsplan. Från denna utgår två alléer. Den ena leder söderut ner till landsvägen, den andra leder österut fram till området med ekonomibygnaderna. Fortsätter man i samma riktning bortom ekonomibygnaderna kommer man efter några hundra meter fram till en liten smedja och därefter till två av de torp som låg på Altomtas ägor, varav ett soldattorp.

Beteslandskapet

Smedjan är idag en ruin med infallet tak och ruttnande stockar. För några år sedan fanns fortfarande städet kvar och en del andra redskap som vittnar om den forna användningen. Skogen - och vår tids kalhyggen - håller alltmer på att ta över det forna beteslandskapet på norra sidan om landsvägen, men ett stort antal enar vittnar om det tidigare öppna landskapet. Kreaturen försvann från gården i mitten av 1950-talet. Söder om landsvägen ligger åkermark

tillhörande Altomta, ett öppet landskap ner mot Vendelån. Här har man också utsikt över Lena kyrka. Gården ligger emellertid inom Tensta socken.

Det forntida Altomta

Det finns ett stort antal fornlämningar på gårdens ägor. Främst märks några enstaka bronsåldersrösen samt flera gravfält från äldre järnålder (mellan ca 400 f Kr och 550 e Kr). Detta innebär att det sannolikt har bott människor här i åtminstone 3500 år. Inte långt från Altomta, i Lena-Ekeby, finns fornåkrar (lämningar av åkrar från bronsålder och framåt; åkrarna har brukats med årder). Som åkrar brukade man de lättare jordarna medan de nuvarande åkrarna med sina tyngre jordar utgjorde ängs- och betesmark i den mån de inte var täckta av vatten. De som bodde på Altomtas marker har sannolikt bedrivit både jordbruk och boskapsskötsel vid sidan av jakt och fiske. De har vidare med all sannolikhet sysslat med metallhantering. Huruvida man utvann järn i trakten redan under forntiden är emellertid svårt att veta.

De karaktäristiska gravfälten från yngre järnålder (ca 550 e Kr till 1050 e Kr) med sina utpräglade gravhögar finner man närmare Vendelån och Fyrisån (bland annat vid Lena kyrka). Det finns vidare bebyggelselämningar i Årstahagen som ligger i sydöstra delen av det stora skogsområde som tillhör Altomta. Altomta gårds ägor har alltså varit bebyggda under lång tid, men det är bebyggelsen från 1700-talet som vi har en någotsånär klar uppfattning om.

Läs mer i Karin Blent, "Altomta gård och Carl Wijnblads mönsterritningar", Upplands Fornminnesförenings årsskrift, Uppland, 1994 samt Kerstin Pettersson, "en främmande fågel i Strängnäs socken", Sörmland

Kapten Carl Gustaf Ekeberg

Claes-Henric Siven

Den 1 december 1790 hölls i Kungliga Vetenskaps Akademien som sed var ett högtidligt minnestal över en av akademiens avlidna ledamöter. Talet hölls av Linné lärjungen Anders Sparrman. Det var ett långt tal. När det senare trycktes kom det att omfatta 44 sidor. Det måste ha tagit flera timmar att hålla. Man höll långa åminnelsetal på 1700-talet men den här gången gällde det en ovanligt färgstark och intressant person, Carl Gustaf Ekeberg. Ekeberg var ledamot av akademien sedan 1761 och hade en kort tid varit dess preses. Han hade lämnat flera viktiga bidrag till akademiens handlingar, bland annat en beskrivning av den kinesiska lanthushållningen. Men talet kom i betydande utsträckning att handla om hans intressanta liv.

Apoteks- och läkarstudier

Ekeberg föddes på Djursholms säteri 1716, äldsta barnet till förvaltaren över flera frälsegods. Eftersom föräldrarna hade det relativt gott ställt kunde Ekeberg vid 11 års ålder påbörja studier i bland annat kemi i Uppsala för att tre år senare gå i apotekslära i Västerås. Där stannade han i 6 år och kom sedan till Åbo där han dels var verksam vid akademi- apoteket, dels studerade medicin och naturvetenskapliga ämnen vid Åbo Akademi. Intresset för medicin hade väckts redan i Västerås. Som apotekselev fick han ofta skriva ut mediciner till den sjuka allmogen, läkare fanns inte alltid tillstädes. Mediciner förskrevs på den tiden mer eller mindre på en slump. Det var närmast fråga om ett lotteri om medicinen botade eller förvärrade.

Skeppsläkare

Ekeberg blev erbjuden att följa med såsom skeppsläkare på en resa till Spanien. Hans goda kunskaper i matematik gjorde det lätt för honom att under resan lära sig både navigation och artillerikonst. Detta gjorde att han på två efterföljande resor till Spanien fick följa med som kombinerad styrman och styckjunkare, något som inte bara var intressant utan också mer inkomstinbringande än att fungera som läkare. De verkligt goda inkomsterna kunde man emellertid få genom längre färder, genom anställning i Ostindiska kompaniet.

Ostindiska kompaniet

Ostindiska kompaniet grundades i Göteborg 1731 och hade verksamhet fram till 1806. Kompaniet handlade främst på Kina. Man exporterade järn- och trävaror från Sverige. Det mesta såldes i Spanien och man fick silver i utbyte som sedan fraktades till Kina. Från Kina importerades sedan lyxprodukter till exempel te, porslin och sidentyger. Adelsfamiljerna beställde ofta hela porslinsuppsättningar från Kina. Man kunde då specificera utformningen på servisen, till exempel med släktvapnet som mönster. När ett skepp skulle avgå från Göteborg gällde det att lägga in sin beställning. Det berättas om en adelsfamilj som när de lämnade sin beställning med en ritning av släktvapnet inte observerade att ett barn hade gjort en anteckning på baksidan med lydelsen: "Idag har Mamma varit dum". Eftersom kineserna inte förstod vad som var dekor och vad som inte hörde dit fick familjen efter ett och ett halvt år (så lång tid tog resan i allmänhet) tillbaka sin beställning med texten noggrant återgiven på varje tallrik.

Styrman på stormig seglats

En amiral Ankarkrona, som också var direktör i Ostindiska kompaniet, hade fått kännedom om en skrift i artillerikonst som Ekeberg hade författat. Kompaniets fartyg var i allmänhet bestyckade för att kunna försvara sig mot sjörövare, kapare och inte minst konkurrenter, så dessa kunskaper var värdefulla. Amiralen såg till att Ekeberg 1742 blev fjärde styrman på kompaniets skepp Drottningen.

På hemresan från Kanton dog kaptenen, seconden avvek och förste samt andre styrman blev allvarligt sjuka. Ekeberg fick därför fungera som second under tredje styrman. Ekebergs visade skicklighet under hemresan ledde till befordran till tredje styrman på skeppet Stockholm, som 1745 seglade ut från Göteborg på en ny resa till Kanton. Den 12 januari råkade man ut för en orkan på Nordsjön. Skeppet bröts så småningom i två halvor och förliste vid Shetlandsöarna, men Ekeberg och några få ur besättningen överlevde. Den stormnatten blev den 28-åriga Ekebergs hår vitt.

Sjökaptenen

Efter ytterligare några resor som styrman blev han 1758 kapten. Under de kommande resorna gjorde han upp sjökort över de ostindiska farvattnen och delade med sig av dessa både till andra sjöfarare och till Vetenskapsakademien i Stockholm.

Linnés tebuskar

På en av resorna lyckades Ekeberg hemföra levande tebuskar. Ekebergs fru, Hedvig Erlant, mötte honom i Göteborg och for sedan i förväg till Uppsala. På skumpiga västgötavägar bar nu resan av i vagn. Fru Ekeberg hade den tunga lådan med teplantor på knäna. I Uppsala mottogs teplantorna av en överlycklig Linné. Ekeberg hade vid denna tid, i början på 1760-talet, köpt Altomta gård och blev godsägare i Uppland. Både genom närheten till Uppsala och genom sitt inval i Vetenskapsakademien 1761 kom han i kontakt med och blev vän till Linné.

Linnélärjungen Sparrman

Två av Ekebergs resor är särskilt kända eftersom han då hade med sig personer som kunde skildra vad som hände. På resan med skeppet Stockholms Slott som startade i december 1764 medföljde Ekebergs levnadstecknare Anders Sparrman. Sparrman som var lärjunge till Linné kan ha kommit i kontakt med Ekeberg genom Linnés förmedling. Men troligen kände de varandra innan, Sparrman kom från Tensta socken och var därmed nära nog granne med Ekeberg. Sparrman kunde på denna resa bevittna hur Ekeberg skilde sig fördelaktigt från de flesta sjöbefäl på den tiden genom att behandla sin besättning på ett anständigt sätt.

Hvilken nåd, dyrbar skänk och sällhet

Vid denna resa friköpte Ekeberg en ung slav från Sumatra. Den friköpte slaven lärde sig svenska och fick följa samma undervisning som Ekebergs egen son som medföljde på resan. Vid hemkomsten förhöordes den förre detta slaven om kristendomens grunder inför hela Tensta församling och blev införlivad med församlingen. Sparrmans kommentar till detta lyder: "Hvilken nåd, dyrbar skänk och sällhet för en Hedning! Hvilken förnöjelse, ny styrka och uppmuntran för de Rätt-trogne!" Ekebergs kristna sinnelag kan fortfarande beskådas i Tensta kyrka. Ekeberg snidade, målade och förgyllde med egen hand ena sidan av kyrkans predikstol.

Morianen Badin

Vad som sedan hände med malajpojken vet vi inte. Det har spekulerats om att han senare skänktes till kungaparet och fick namnet Badin. Morianen Badin figurerar i flera sammanhang, bland annat i Crusenstolpes historiska roman med samma namn. I så fall kan man beskåda en replik av den friköpte i Ulriksdals slottspark. Den verkliga Badin, som var neger och inte malaj, kom emellertid med all sannolikhet från Västindien.

Min son på Galejan

Den andra resan som givit upphov till en välkänd skildring ägde rum 1769–1771 på skeppet Finland. Då medföljde Jacob Wallenberg som skeppspräst. Resan finns skildrad i hans roman "Min son på galejan". Boken är fortfarande läsvärd. En av höjdpunkterna i den är skildringen av en svår storm där Ekeberg genom att han lyckades få tag på en tågstump räddades. Utan denna hade "både vårt Finland och fru Ekeberg varit ett par bedrövade änkor".

Stormen finns också skildrad i Sparrmans åminnelsetal där han bland annat nämner att "Ekeberg, hvilken, jämte flere andre, på halfdäcket uthärdade en där inrusande sjö, samt, under nämnde och mycken annan förstörelse, sköljdes av och an på däck, de blefvo detta oagadt av den milda Försynen alla förundransvärdt bevarade."

Altomta förbättras

Innan Ekeberg blev gammal och sjuk kunde han ändå mellan resorna vistas en del på sin gård Altomta. Där gjorde han sig med Sparrmans ord nyttig genom "et stort kärns utdikande til äng, 20 tunnlands oländig marks upodling til åkrar [...] dessutom lät Ekeberg röja 8 tunland skog til beteshagar, [...] bygde väderqvarn, upförde sten- gärdesgårdar, grafde ansenlige aflopps-diken, bröt sten, nedgrafte och därmed jämnade och stenlade hela gårdstomten, som förut var ostädad av stora stenar och ohyggeliga stenrösor. Han anlade trädgårdar, och efterhand nybygde samt inrättade både hela man- och ladugården [...] han skaffade bättre utsäden för sig och sina grannar, af på nejden förr okände sädesslag, såsom Ægyptisk råg och Sicilianskt vete m. m."

Inspektorn i Wattholma

Hur kom det sig att Ekeberg köpte Altomta? Han hade visserligen i unga år studerat i Uppsala, men sedan vistades han på annat håll, bland annat i Västerås, Åbo och i Göteborg. En av Ekebergs bröder, Johan Fredrik, följde emellertid i faderns fotspår och blev inspektor vid Vattholma bruk. Det kan möjligen ha varit genom denne som Ekeberg fick kontakt med Tensta- och Lenatrakten och därigenom fick möjlighet att förvärva Altomta.

Avhandling om Tensta och Lena

Ekeberg hade ytterligare en bror, Joseph Erik som var skeppsbyggmästare. Han hade i sin tur en son, Anders Gustaf, som blev docent i kemi vid Uppsala universitet. Det ur vår synpunkt märkliga med honom är att han under en studietid i Greifswald författade en avhandling om Tensta och Lena socknar.

Gammal och sjuk

Ekeberg sände in ett stort antal skrifter i olika ämnen till Vetenskapsakademien, bland annat om navigation, lanthushållning och geografi. En av de märkligare skrifterna blev dock inte insänd.

Den innehåller en noggrann beskrivning av den hjärtåkomma, angina pectoris, som Ekeberg slutligen avled av 1784: "Flera år har jag vid häftigt gående eller rörelse känt et styng uti bröstet, såsom då man är antruten [...] Men nu har jag blivit ansatt av ett dylikt styng, utan at blodet får någon ovanlig rörelse; [...] Detta stynget är oförlikneligen plågende, och drager sig småningom til vänstra armhålan med lika värk, til dess at armen ned til armbågen begynner domna, hvilket kännes ända ned til fingrarne.."

Det är läkaren och naturvetenskapsmannen som talar till oss genom dessa ord. Men också den gamle och sjuke Ekeberg. Plötsligt kommer vi honom mycket nära.

Friköpt slav

Gunnar Redelius

I Södermanlands hembygdsförbunds årsbok Sörmlandsbygden 1998 finns en uppsats av Kerstin Pettersson, om varit verksam vid Strängnäs Museum. Uppsatsen handlar om ”En främmande fågel i Strängnäs socken” - en gosse från Indonesien, som kapten Carl Gustaf Ekeberg tog med sig hem till Sverige 1767.

”Javanen” Pehr Philander

När skeppet Stockholms Slott låg i Kanton 1766 fick kapten Ekeberg tillfälle att friköpa en cirka nio år gammal slavgosse, som senare hamnade på Altomt. Ekebergs minnestecknare var prästsonen Anders Sparman från Tensta, och han berättar åtskilligt om den främmande gossen. På tre år lärde sig gossen att tala svenska och han blev också undervisad i kristendomens huvudstycken.

Den 15 oktober 1769 döptes han i Tensta kyrka i en stor församlings närvaro. Som dopvittnen finns antecknade högt uppsatta personer (vissa namn är omöjliga att läsa enligt Kerstin Pettersson): Landshövdingen baron Johan Funck, majoren Axel Didrik von Rosen, löjtnanten greve Per (Brahe?), kapten Ekeberg med hustru Hedvig Erlant, kaptenens bror Johan Fredrik Ekeberg (brukspatron på Vattholma) med hustru, löjtnanten Dalheim, C M de la Chapelle, Kapten Ekebergs dotter, fru Hard (?) på Salsta, född Lejel, änkeborgmästarinnan Printz och kyrkoherde Forsvalls fru född Strömbeck.

Enligt dopbokens anteckning:

”Christnades en hedning ungefär tolv år gammal född i landskapet Nias på Sumatra väst Coast”, och det var naturligtvis en märkvärdig händelse i det uppländska bondesamhället. Man kan föreställa sig att allmogen begapade de höga gästerna på kyrkbacken, och att man hade mycket att prata om på vägarna hem från kyrkan.

I dopet fick den främmande gossen namnet Johan Pehr Gustav och tilltalsnamnet blev Pehr. Han försvinner från Altomta och Kerstin Pettersson har med stor energi försökt följa hans vidare öden.

1779 är Pehr 22 år gammal och finns då som trädgårdsdräng vid Drottningholm. Han har fått efternamnet Philander och enligt Kerstin Pettersson den falska ursprungsbeteckningen javanes. Senare kallas han javan. Ingenting talar för att någonsin satt sin fot på den stora ön Java. Nias är en mindre ö väster om Sumatra.

Den 7 november 1779 vigdes javanen Pehr Philander med en kvinna vid namn Anna Caisa Svendsdotter, född i Uppsala 1753 eller 1758. Efter tre månaders äktenskap födde hon en dotter som fick namnet Anna Gustava.

Familjen flyttade 1781 till Giresta i Uppland och vidare till Övergran. Där bodde kapten Ekebergs dotter Anna Catharina (f 1745), som antagligen kände ett visst ansvar för den unge främlingen och hans familj. På torpet Lugnet i Övergran föddes sonen Gustav Ulric. I kyrkböckerna kallas fadern trädgårdsmästare Filander med beteckningen ”javan”.

Pehr Philander hade då flyttat till Uppsala och där bodde familjen fram till 1784. 1789 finns familjen på Ösby ägor i Strängnäs landsförsamling. Där finns fortfarande en stuga som kallas Java.

Javanen Pehr Philander dog den 27 februari 1811. Han var då 52 eller 53 år gammal. Enligt Kerstin Pettersson fick den 25-åriga änkan troligen driva omkring på bygden med barnen. Hon hamnade senare på fattighuset och efter 1825 har hon inte kunnat spåras i Strängnäs landsförsamling. Kerstin Pettersson har spårat många ättlingar till de fem barnen. Stamfadern är javanen på Altomta.

Tidningen Kultur i Uppland - Altomta i Tensta socken

Gunnar Redelius 2014 - 2017

Altomta i äldre tider

Under krigsåren på Karl XII:s tid uppslukades Sveriges manliga befolkning av krigsmakten, armén och flottan. Vem skulle odla markerna och föda upp boskapen när det inte fanns vare sig bönder eller drängar? Många gårdar lades öde. Den 30 september 1710 upprättades en förteckning på hemman som är öde i Tensta socken. Det var Fasma frälsehemman under Sätuna 4 mantal, Fasma under stora skattehemmanet 1/2 mtl, Sommaräng frälsehemman under Sätuna 1 1/2 mtl, Gryta skattehemman 1 mtl, Forsa 2 1/2 mtl, Altomta skattehemman 1 mtl och Källmyra 1/2 mtl. Det dystra budskapet lästes upp på tinget den 7 januari 1711.

Husförhörslängder för Tensta finns inte före 1766 och därför är vi hänvisade till andra källor. Den 6 maj 1753 förrättades val av komminister i Tensta, och genom röstlängden finner man ägarna till de olika gårdarna vid den tiden. Altomta bestod av tre gårdar om vardera 1 mantal. Ägare var räntmästarhustrun Maria Yckenberg, bonden Erik Andersson och bonden Mats Persson. Den sistnämnde var kyrkvärd och dessutom sexman, dvs. ordningsman som rapporterade till sockenstämman. Alla tre gårdarna röstade på Olof Broman och han var den som blev vald. Namnet Yckenberg finns i ett annat sammanhang. Magdalena Catharina Yckenberg (1767–1842) var hustru till Per Gustaf Ekeberg, f 1763, som var brorson till kapten Carl Gustaf Ekeberg.

Sexmannen, också kallad rotemästaren, ansvarade för en del av socknen, kallad rote. Järsta, Altomta, Tuna och Råsta bildade Järsta rote. När bogårdsmuren vid kyrkan skulle underhållas på 1760-talet inräknades också ett mantal Gropen som låg mellan Altomta och Järsta. Ägare var mjölnaren Nils Jonsson. Tre mantal Altomta ägdes av Mats Persson, Erik Andersson och kapten Ekeberg.

Bygdens kraftcentrum, Vattholma bruk

Alltsedan medeltiden var forsarna vid Vattholma en tillgång. Här byggdes kvarnar och sågar, senare hammare och ugnar för järnframställning. Under andra hälften av 1600-talet var bruket utarrenderat till brukspatronen Isak Mackey på Löfsta bondebruk. Verksamheten drevs av hans måg, Nils Bielkes bokhållare på Salsta, Anders Larsson Höök, död den 8 december 1687. Hans änka Anna Mackey (1648–1704) var en kraftfull personlighet som drev verksamheten vidare fram till 1695 då hon ingick äktenskap med biskopen i Strängnäs, Eric Benzelius d.ä., senare ärkebiskop. Ganska märkvärdigt att en kvinnlig industriföretagare från Vattholma blev biskopinna. Hur gick det till? Han var 63, en aning krasslig och hade stora problem med den aktuella bibelöversättningen, hon var 52, förmodligen handlingskraftig och energisk. Det var i vanlig ordning ett resonemangsparti.

Arrendet av Vattholma bruk övertogs av Annas måg Henrik Insen, adlad Insenstierna. Bruket tillhörde hela tiden Salsta. Omkring år 1725 var Jakob Feif arrendator och Anders Säman bokhållare, i praktiken bruksförvaltare. Han var född i Tensta 1674. Som arbetsledare för ett stort antal människor var han bygdens främste, näst efter herren till Salsta, Carl Gustaf Bielke.

Mot slutet av sin levnad kallades bruksförvaltaren Säman för direktör. Detta franska ord som betyder ledare var en förnäm titel som låg rätt i en tid då överklassen talade franska. Direktör Säman bodde på Trollbo säteriliknande gård. Han var gift med Anna Wahlström f 1701, dotter till befallningsmannen vid Dannemora gruvor Hans Wahlström och hans hustru Margareta Hagel. Makarna dog kort tid efter varandra, Anders den 10 oktober 1750 och Anna den 25. De begravdes tillsammans i Tensta kyrka den 10 november 1750.

I kyrkans golv finns en gravsten med inskrift Här under vilar fordom Bruks Directueren vid Wattholma bruk herr Anders Säman med sin hustru och 1 barn. Barnet var en dotter Magdalena som dog vid två års ålder 1736. Dottern Eva Maria f 1731 blev gift med Johan Fredrik Ekeberg som efterträdde sin svärfar som direktör för Vattholma bruk.

Johan Fredrik Ekeberg

Den nye bruksinspektoren Johan Fredrik Ekeberg, f i Nyköping 1720, blev en ledande gestalt i bygden, delvis i kraft av sin svärfars aktade ställning. Tidigare var han inspektor på Salsta och där lär han ha bott i tjänstebostaden Spångbo. Äktenskapet med Eva Maria Säman ingicks i Lena kyrka 1747 när bruden var 16. Makarna fick tolv barn varav flera dog i unga år. Johan Fredrik avled på Trollbo av vattusot den 17 oktober 1792, Eva Maria den 10 april 1793 av gikt och hosta. Johan Fredrik var ägare till 1 1/2 mantal Tuna och 1/4 mantal Gryta i Tensta socken. När brodern Carl Gustaf Ekeberg var ute på världshaven bevakade han dennes intressen på Altomta.

Följande barn finns redovisade i en arkivhandling 1936:

Carl Gustaf Ekeberg f 1748 i Spångbo vid Salsta, död av kopper i Spångbo 1750, begravd i Lena kyrka 2) Karin Sophia f 1749 vigd i Lena kyrka den 9 april 1771 med kyrkoherden i Tuna-Stavby, magister Eric Berg 3) Charlotta Christina Ekeberg f 1751, d 1837 på Strömsbergs bruk, vigd i Lena kyrka den 4 januari 1778 med bruksbokhållaren, senare inspektoren på Strömsbergs bruk, Georg Psilander 4) Eric Gustaf Ekeberg f 1753, död 1757 på Trollbo, begravd i Lena kyrka 5) Eva Ulrika f 1755, vigd i Lena kyrka den 2 januari 1780 med bokhållaren, senare inspektoren vid Vattholma, Anders Lindgren 6) Brita Maria Ekeberg f 1757 på Trollbo, d 1811, vigd i Lena kyrka 1784 med magister Johan Sundelius f 1755 i Långtora där fadern var kyrkoherde, bataljonspredikant från 1780, kyrkoherde i Tensta 1788, prost 1806, död i vattusot 1821. 7) Per Gustaf Ekeberg f 1763, promoverad i Greifsvald 1786, magisteravhandling på latin om Tensta socken, senare prästvigd, amanuens vid Uppsala Domkapitel och Director Cantus (körledare) 1792.

Stämning vid Tinget 1752

Den 8 maj 1752 var socknens kyrkoherde, prosten Thomas Kihlmark, instämnd till tinget. Målsägare var inspektoren vid Vattholma bruk Johan Fredrik Ekeberg och räntmästarhustrun Maria Yckenberg på Altomta. Den gamle brukspatronen Anders Säman på Vattholma bruk hade donerat en ny predikstol och det var en storslagen gåva. Hösten 1750 hade den kommit på plats och samtidigt hade man tagit bort ett par bänkar som tillhörde Altomta och Tuna på kvinnfolkssidan.

Det här var allvarliga saker eftersom det låg mycket prestige i folkets placering i kyrkan. Stora gårdar med fint folk satt längst fram och längst bak satt de fattiga. Rangordningen av församlingsborna kunde alla avläsa. Bänken längst fram till vänster hade blivit borttagen utan att ägarna hade blivit tillfrågade. Den sociala ordningen var rubbad och gårdsfolkets plats i kyrkorummet uttraderad. Ekeberg var mycket upprörd över prostens agerande. Domstolsprotokollet kan refereras i form av dialog.

Ekeberg – Prosten har tagit bort en bänk som av ålder tillhört Altomta och Tuna. Vi ska ha bänken tillbaka och vi ska ersättas för den olägenhet vi lidit. Prosten ska plikta för ett egensinnigt förfarande.

Prosten – Den här anklagelsen angår inte mig på något sätt. Alla har varit ense om att bänken ska tas bort och predikstolen sättas upp där den nu står. Jag har erbjudit hustrurna i Altomta och Tuna plats i prästgårdsbänken och övriga kvinnor annat bänkrum. Hustru Yckenberg och Herr Inspektor Ekeberg har begynt en obefogad rättegång.

Ekeberg – Herr Prosten borde visa att alla är ense genom att utlysa en sockenstämma och låta folk säga vad dom tycker, men prosten gitter inte göra det. Gamle Anders Säman skulle aldrig ha samtyckt till att ställa predikstolen där den nu står. Sen är vi inte nöjda med de anvisade platserna. De ligger för långt upp i kyrkan, Man hör inte vad prästen säger. Sen finns det ingen plats för tjänstefolket och pigorna. Vi vill ha den gamla bänken tillbaka.

Rättens ordförande – När blev Herr prosten ense med församlingen. Finns det en tidigare utlyst sockenstämma med ett protokoll?

Prosten – Predikstolen kom till socknen en lördag hösten 1750. Bildhuggaren var med och han ville genast sätta upp den. Han kunde inte vänta på en utlyst sockenstämma. På söndagen kungjorde jag det hela från predikstolen och begärde att sockenmännen skulle stiga fram i koret efter avslutad gudstjänst och så skedde. Alla var överens om att predikstolen skulle sättas upp där den nu står varav underdånigt följde att Altomta-Tunabänken måste bort. Sockenmännen var inte alls emot detta och bildhuggaren var med på det hela.

Ekeberg blev ännu mera upprörd – Prosten har alltså hållit en olaglig sammankomst utan pålysning åtta dagar tidigare. Min principal Carl Gustaf Bielke kunde alltså inte skicka något ombud för att säga sin mening.

Prosten – Jag skickade adjunkt Myrenius till Herr Greven och meddelade att den nya predikstolen kommit. Jag ville veta var Herr Greven ville ha den men han svarade inte något särskilt. Bildhuggaren kunde dock inte vänta. Jag har gjort som jag har sagt tidigare. Arbetet måste påbörjas. Ekeberg inkallade adjunkt Myrenius som vittne. Han meddelade att prosten var på lagmansting i Uppsala när predikstolen kom tillsammans med bildhuggaren och direktör Sämans sons informator. Bildhuggaren ville börja arbetet omedelbart.

Myrenius – Jag sa till bildhuggaren, inte så bråttom, vi måste först tala med donator, direktör Anders Säman på Vattholma. Tyvärr kunde han inte säga så mycket eftersom han låg på sitt yttersta. Han hänvisade till president Bielke på Salsta, och han svarade. -- Ja, min käre gubbe, ni vet att jag efter prostens vanliga utsaga icke är mer än en [vanlig människa] i församlingen, men om prosten icke utlyst en sockenstämma så är han ansvarig. -- Prosten kom hem lördagsaftonen och jag förklarade hur det låg till.

Söndagen därefter ställde prosten sockenborna tillhopa i koret och förklarade vad han ämnade göra. Landsfiskalen konstaterade att Carl Gustaf Bielke inte gjort något medgivande till uppsättande av ny predikstol. Prosten borde alltså ha utlyst en sockenstämma.

Myrenius – Prosten lät hämta predikstolen från Uppsala med egna dragare trots att direktör Säman i samma ärende låtit skicka fyra par kärrehästar

Prosten – Jag måste handla snabbt. Jag fruktade att direktör Säman skulle skicka predikstolen till Lena kyrka i stället, och så hade säkerligen skett om han icke hade dött strax därefter.

Kyrkvärden Anders Ersson i Altomta inkallades tillsammans med Per Larsson i Forsa. De förklarade att efter skedd pålysning hade sockenmännen stigit fram i koret och alla hade blivit ense med prosten om uppsättande av predikstolen på den plats där den nu står. De hade hört sägas att direktör Säman ville ha det så. Det sade också klockaren.

Prosten – Direktör Säman skulle aldrig gå ifrån sitt i ungdomen givna löfte att – om han skulle komma till välmåga – giva till kyrkan i sin födelesort en ny predikstol. Det löftet skulle jag aldrig kunna rygga ifrån. Kyrkvärdarna instämde.

Rätten beslutade att kärandena Ekeberg och Yckenberg har skälig orsak att besvara sig över prostens agerande. Det åligger prosten och församlingen att ofördröjligen förse Altomta och Tuna med bänkrum. Sockenstämma skall utlysas och församlingen skall höras. Prosten skall betala 2 daler silvermynt till vardera. Det motsvarar kostnaden för stämning och lösen av domen.

Tidigare bråk om bänkrum

Två dagar tidigare, den 6 maj 1752, hade ting hållits i Brunna by och därvid hände följande. Ekeberg anklagade prosten Kihlmark för att ha byggt igen en bänk på läktaren för två år sedan och ett år senare vid jultiden låtit prostinnan med pigor uttränga det folk som satt där förut. Det hade vållat mycken förargelse under pågående gudstjänst. Protokollet kan refereras som en dialog.

Ekeberg – Bänken tillhör Östanskogs hemman [den rote som låg österut i socknen] under Salsta. Deras söner och drängar har sin plats i den stängda bänken. Varför svarar inte Herr Prosten på det här?

Prosten – För det första, inspektor Ekeberg borde ha sin principals fullmakt för att tilltala mig i det här ärendet. För det andra, den här saken var uppe på senaste vintertinget. Jag blev anklagad av inspektor Ekeberg och jag har ingivit besvär till Hovrätten. Ärendet är oavgjort.

Ekeberg – Vad då, här har jag min fullmakt. Den är daterad den första april 1746. Det åligger mig att bevaka min herres intressen.

Prosten – Den där fullmakten är inte tillräcklig i den här saken.

Ekeberg – Enligt senaste tinget åligger det prosten att på en behörigen utlyst sockenstämma bedöma vad församlingen är sinnad att göra med den igenbyggda bänken på läktaren. Tänk om vi skulle falla på tanken att begära hos Domkapitlet att få en annan ordförande på sockenstämman. Hoppas att det icke skulle vara dem förunnat [det skulle inte bli roligt].

Senare uppgifter antyder att Ekeberg klagade hos stiftsledningen och där var man beredd att skicka en ordförande från Uppsala till Tensta. Prosten fick reda på detta och blev ursinnig. Prosten 74 och inspektor Ekeberg 32 var bittra fiender.

Prosten Thomas Kihlmark

Thomas Kihlmark blev kyrkoherde i Tensta 1732. I sina yngre dagar hade han varit pastor vid Västmanlands regemente. Han deltog i åtta fälttåg och två belägringar. Danska ryttare förde honom bort från regementet med våld. Han begav sig till Lübeck och blev Magister i Rostock 1713. Återkommen till Sverige och regementet blev han anklagad för diverse oegentligheter mot Kronan. Pastor Kihlmark blev dömd till uppenbar kyrkoplikt i Västerås domkyrka, fängelse på Bohus fästning och beständig landsflykt, men i högre instans blev han frikänd från alla anklagelser.

Som kyrkoherde i Tensta blev han invecklad i ett antal trätor och processer med inspektor Ekeberg på Vattholma. Enligt herdaminnet måste konsistoriet i Uppsala skicka ut en professor för att hålla sockenstämma 1752. En av domkapitlets ledamöter Gabriel Mathesius fick i uppdrag att skriva till prosten i Tensta. Ett brev avsändes den 17 april och ankom den 19 april klockan 8 3/4 på morgonen enligt Kihlmarks svar på brevet, avsänt den 24 april. Han konstaterade att Herr Mathesius skulle komma och hålla förhör och rannsaking över mig på en sockenstämma den 26 april. Så blev det också. Upprörd över denna kränkande behandling talade prosten från predikstolen med knutna nävar och hotade dem satt i en viss bänk att de aldrig skulle bli saliga. Omständigheterna tyder på att de hårda orden var riktade mot inspektor Ekeberg och hans närmaste.

Efter 1756 års riksdag yttrade Kihlmark tacksamma ord över att en konspiration mot kungamakten blivit avvärjd. Det var politiska uttalanden som gjorde att han blev åtalad. Hattpartiet ville minska kungens makt och mössorna ville stärka den. Hattarna segrade, och som ivrig mössa hamnade Kihlmark på de anklagades sida. Åklagaren krävde att han skulle avsättas från prästämbetet och sättas i fängelse, vilket häradsrätten ogillade med hänsyn till hans höga ålder. Enligt Hovrättens dom blev prosten Kihlmark förd till Stockholm och satt i arrest. Där dog han den 19 oktober 1758, 81 år gammal. Han begravdes i S:t Jakobs kyrka.

Tidningen Kultur i Uppland - Skolorna i Tensta socken

Kristina Berglund

Vid Tensta kyrka ligger en vacker vit byggnad, Vitskolan, som idag ägs av hembygdsföreningen. Denna skola ersatte en tidigare skola, en av de första skolorna i Sverige, som inrättades av Nils Bielke mer än 150 år innan den lagstadgade allmänna folkskolan infördes. Framväxten av skolorna i Tensta socken illustrerar väl skolväsendets utveckling i Sverige.

Skolorna vid Tensta kyrka

Vid Tensta kyrka uppfördes Kyrkskolan 1674 på prästgårdens mark. Kyrkskolan var en av de första skolorna i Sverige. Skolan inrättades av Nils Bielke, ägare till Salsta slott, för socknens barn i synnerhet för barn till godsets underlydande. Nils Bielke var således en mycket framsynt storgodsägare som förstod vikten av skolundervisning. Förutom denna stora donation underhöll Nils Bielke ett sjuk- och ålderdomshem vid Tensta kyrka genom årligt anslag på 6–9 tunnor råg. Vidare utdelade han årligen minst tio tunnor spannmål samt penninggåvor vid jularna till den fattiga i Tensta och Lena socknar.

Kyrkskolan var av trä och innehöll fyra rum och kök för skola och lärarbostad. Trots ekonomiska svårigheter stadfästes och tryggades skolan ekonomiskt 1723 av Nils Bielkes efterlämnade maka, Eva Horn.

På sockenstämman 1750 togs frågan om skolhusets dåliga skick upp. Detta ledde så småningom till att Per Brahe, Nils Bielkes son-dotter-dotter-son uppförde ett nytt skolhus av sten år 1754. Snart därefter hade Salsta emellertid ej intresse av att bedriva undervisning i Kyrkskolan. Skolverksamheten upphörde 1781 och flyttades till Vattholma. Därefter hade Tensta ingen fast skola under 53 år framåt. På 1830-talet skänktes skolhuset till Tensta församling av Salstagodset genom greve Magnus Brahe.

1833 besökte ärkebiskopen Tensta. Han konstaterade att barnens innanläsning var "mindre tillfredsställande" och att få ägde förmåga "att förstå de framställda frågorna och desamma med reda och tydlighet besvara". På förslag av ärkebiskopen beslöt sockenstämman att reparera skolhuset. 1834 sattes skolhuset i stånd. Virke och tegel återanvändes. Av överblivet virke uppfördes ett "tjänligt uthus" för den blivande läraren. Samma år bedrevs undervisning igen. Detta år förbättrades också vägen mellan Tensta kyrka och Salsta så att den blev farbar med vagn.

1887 beslutades att bygga en ny skola eftersom skolan nu blivit för trång. Ritningar togs fram och en byggmästare och en snickarmästare åtog sig att bygga skolan för 6090 kr. Kyrkskolan invigdes 1888 varvid verksamheten vid den äldre skolan, sedermera benämnd Vitskolan, lades ner för andra gången. Vitskolan användes därefter som kommunalrum. 1914 blev dock Vitskolan återigen skola och förblev så ända till 1966 då skolverksamheten flyttade till Skyttorpsskolan.

Andra skolor i socknen

Den allmänna skolplikten gick till att börja med ut på att varje avgränsad bygd skulle ha en egen skola. Under 1800-talets senare del växte bygdeskolorna fram. Dammskolan invigdes 1847. Skolan förlades i kolartorpet vid Dammen, upplåten på ett år av grevinnan Brahe på Salsta. Därefter flyttades den till en statstuga vid Dammens gård.

Senare flyttades den åter till den första platsen. Det dröjde dock ända till 1878 innan lokalfrågan varaktigt löstes. Då överlät Vattholma Bruk AB genom sin disponent friherre von Essen till församlingarna "för all framtid hela den lägenhet vid Dammen, der skola hittills hållits, med all der befintlig åbyggnad ...och all den jord, som är deromkring inhägnad att till en skola med skollokaler, bostadsrum, nödiga uthus och planteringsland anordnas." Torpstugan byggdes nu om och till och 1879 övergick Dammskolan från småskola till folkskola.

1890 skedde en gränsreglering mellan Lena och Tensta sock- nar. Detta innebar att Dammskolan tillföll Tensta socken. 1914 ersattes den gamla Dammskolan av en ny skola. 1945–1946 blev skolans sista läsår till följd av vikande befolkningsunderlag.

1907 uppfördes en folkskola i Skyttorp, Skyttorpskolan. Byggnaden fick dock låg teknisk kvalitet och 1941 förklarades byggnaden ej värd att rusta.

1870 inrättades en småskola vid Salsta, som då ännu tillhörde Tensta socken. Anledningen var att de små barnen inte skulle behöva färdas den långa vägen ända till Kyrkskolan.

1875 uppfördes en småskola i Fassma. För att avlasta Kyrk- skolan etablerades också en skola vid Bräcksta 1876. Denna upphörde dock fr.o.m. hösten 1888 när den nya Kyrkskolan stod klar.

Vitskolan, uppfördes 1754. Skolverksamheten upphörde 1781. Huset blev skola för andra gången 1914–1966.

Lärlön från början mest in natura

Den förste läraren, som tillsattes av Nils Bielke, var sannolikt "scholmästaren" Magnus Aulenius. Av en av Nils Bielke egenhändigt uppgjord lönestat framgår att läraren förutom fri bostad och bränsle i skolhuset fick lön och viss mängd spannmål, torrt kött, fläsk, smör, humle, torkad fisk, salt och strömming. Ersättningen var knapp och utökades därför så småningom med ytterligare smör, ärtor, gryn och sill. År 1723 ändrades ersättningen till en årlig lön som bestod av 100 daler kopparmynt och 10 tunnor spannmål.

Enligt folkskolestadgan utfärdad 1842 skulle lärarlönen vara minst 53 riksdaler 16 skilling banco samt 8 tunnor spannmål jämte bostad med bränsle samt därtill sommarbete eller vinterfoder för en ko eller ersättning därför.

Undervisningen

Ett protokoll från examen i Kyrkskolan 1723 ger en bild av tidens undervisning. Man lärde sig läsa i ABC-bok, bibel, katekes och psalmbok. Undervisningen bedrevs ej i klasser utan individuellt. I protokollet beskrivs varje barns färdigheter t.ex: "Kiörkiowerdens Olof Erss son Petrus 12 år kan som the förra sin Swänksa reent och skrifwer jämwäll någorlunda braf och kan sin Cateches." Av protokollet framgår också att det var ganska få föräldrar som skickade sina barn till skolan och att många barn deltog endast kortare tid i undervisningen. Nils Bielkes son, Carl Gustav Bielke, utvecklade reglementet för skolan 1748. Klassindelning graderad efter kunskaper infördes och skolmatrikel började föras.

När den upprustade Kyrkskolan åter togs i bruk 1834 tillsattes en skoldirektion med uppgift att utarbeta en utförlig instruktion för skolan. Av instruktionen framgår bland annat att undervisning skulle bedrivas i "Bokstafvering och innanläsning af Modersmålet, med både svensk och Latinsk stil, - Christendomskunskap efter den antagne catechesen, - Biblisk Historia, - Räkna och Skrifva, samt de första grunderna i ChoralSång."

Skolgången var ännu inte obligatorisk men hade barnen anmälts till skolgång kunde föräldrarna inte godtyckligt ta barnen ur skolan. Enligt folkskolestadgans föreskrifter beslöt man 1843 att alla barn som undervisades i hemmen av sina föräldrar skulle komma till Kyrkskolan varannan lördag för förhör för att visa att deras kunskaper motsvarade undervisningen i den fasta skolan.

Kyrkskolan stod färdig 1888 till en kostnad av 6090 kr.

Vitskolan – för 60 år sedan

Christina Eklund, uppvuxen på Altomta gård, berättar att hon gick de två första åren i Vitskolan i början på 1940-talet. Hon berättar om den långa skolvägen från gården till skolan. Vintertid skjutsade hennes morfar henne ibland med häst och släde till skolan.

Det eldades tidigt på morgonen i järnkaminen för att det skulle bli varmt till undervisningen började. Det var kalla vintrar i början av 1940-talet och när Christina skulle gå hem hjälpte lärarinnan henne att arrangera halsduken med säkerhetsnål för att skydda ansiktet inför vandrigen hem till gården. Den i barnens ögon gamla lärarinnan (som var cirka 40 år) hade

alltid en schal om axlarna på vintern för att inte frysa. Barnen åt sin medhavda matsäck stående. På förslag av Christinas mamma fick dock barnen bre ut en handduk på bänken och inta sin måltid sittande.

Detta speglar en verklighet långt från dagens varma skolor med skolskjuts och fria skolmåltider. Den småskaliga bystrukturen med lanthandel och byskola och med prästen, doktorn och läraren som centralgestalter har ersatts av dagens storkommuner med stora skolor och centraliserad service. Därmed har också många naturliga lokala mötesplatser försvunnit. Vi kan dock glädja oss åt en välbevarad kulturmiljö kring Tensta kyrka med gamla skolbyggnader som fått ny användning.

Litteratur

Janne Rydén: "Folkskolor, Klockare, Organister och Lärare i Tensta. Ett bidrag till hembygdens historia." Boken trycktes genom Tensta hembygdsförenings försorg av Tierps Tryckeri AB 1947. Bland källorna till boken nämns Salstagodsets arkiv som ställts till författarens förfogande av Wera von Essen. Nationalencyklopedin: Folkskolor.

The Magazine ANTIQUES

... has been America's premier publication on fine and decorative arts, architecture, preservation, and interior design.

March 1998

Cover: Chinese watercolor of a Chinese artist at work, c. 1800

Gustav Ekeberg and the invention of Chinese export painting

Minnen från gården

En svensk lantgård ... och en lekstuga – Skolskrivning den 21 september 1922 av
Arvida Gustafsson f 6 juni 1908

Jag skall försöka berätta något om en svensk lantgård, och eftersom det är lättast att berätta om den man bor på, så tänker jag också göra det.

Gården heter Altomta och ligger i Tensta socken. Den närmaste stationen är Wattholma. Det är rätt så vackert på Altomta. Strax nedanför på landsvägen fram. På den ena sidan om den ligger själva gården och på de andra åkrarna och ängarna. Gården omgives av en trädgård åt landsvägen och en park, som skiljes med endast ett staket från skogen. Mitt på gården står en stor kastanj. På den ena sidan om den är stora byggnaden och sedan ligger en statarstuga till höger och magasinet till venster. Längre ner mot uthusen ligga några statarstugor, mejeriet och brygghuset. I brygghuset är bagarstugan och snickeriverkstaden. Bakom dem ligga uthusen. Det är mycket lummigt på Altomta. I parken finns gamla ekar som äro flera hundra år gamla. Emellan dem ligger en liten damm, i vilken ancor simma. Det är en mycket gammal gård; den byggdes på 1700-talet.

I stora byggningen finns ett rum, som kallas för Ekenbergsrummet. På väggarna äro gamla målningar, vilka målades 1772. De äro från en av Ekenbergs sjöresor. De flesta målningarna föreställer olyckor, som Ekenberg varit med om. Han blev nästan alltid ensam räddad. En gång bröt eld ut i skeppet, en gång kom ett isberg emot det och slog skeppet i spillror, och en annan gång slog åskan ner. En gammal sägen berättar att Ekenbergs fru ställde i ordning rummet, under det att Ekenberg var borta, men man vet ej, om det är sant. På ena långväggen av rummet är en fördjupning i väggen. På båda sidor om den löper listor i gotisk stil.

I fördjupningen står en gammal antik kakelugn med blå blommor.

Det spökar också på Altomta. Folket i Tensta kallar det för "Spökslottet". Det finns flera spökhistorier därifrån. Jag skall berätta en av dem. En ägare till Altomta hade förlorat hela sin förmögenhet; därför sköt han sig. Nu går han och tittar och letar i papperen över gården. Han har visat sig flera gånger. Mamma har sett honom en gång. (När pappa kom till Altomta var hela köksgolvet lagt med stora tegelstenar, men det är omändrat nu)

Ladugård, lada och stall äro byggda tillsammans. Ladugården är större än stallet. Där äro tjugo kor, åtta kalvar och sju kvigor. På sommaren är kalvarna och kvigor ute både natt och dag, men kossorna få komma in på natten. De mjölkas klockan fem på morgonen, och så får de ett mål potatis. Sedan får de gå ut på bete till klockan fyra då de släppes in. Klockan fem på aftonen mjölkas de åter.

I stallet rymms tolv hästar, och så många finns där också. Hästarna får gå ute om nätterna. De släppes ut klockan sju, när arbetet slutar, och får vara ute till klockan fem på morgonen, då de släppes in för att hinna ta igen sig, tills arbetet börjar igen klockan sju.

På höger sida om stallet äro hönshuset och vagnslidret. Bakom ladan en bit opp i skogen ligger torparstugorna.

Rättat 6.10.1922

Den 20 april 1926 , Arvida Gustafsson f den 6 juni 1908

... vinkade jag av hjärtans lust. Men kom det en bil, skrek jag och sprang så fort jag kunde, rakt i min mors stora famn, där jag snart blev lugn igen. Mor har alltid ett gott ord för var och en och förstår bättre än någon annan att lugna mig. Med en kaka i handen vände jag sedan tillbaka till mina leksaker igen, bland vilka dockorna voro mig käraste.

När jag fyllde fem år, fick jag en lekstuga av far. Ingen kan tänka sig min förtjusning, när jag på morgonen tillsammans med far och mor kom till den del av parken, dit jag på en hel vecka förut förbjuden att gå på. Nog hade jag väl många gånger smugit mig dit, men jag hade aldrig sett något annat än bräder. Nu är där en liten rödmålad stuga med vita knutar och vit veranda. På gården framför den är en vit flaggstång, och vid detta tillfälle var flaggan hissad. När jag sedan kom in i stugan och såg mina tjugofyra dockor sitta omkring bordet på små stolar, kände min glädje inga gränser. Jag kramade och kysste pappa och mamma och tackade för min kärkomna present, över vilken de voro minst lika glada som jag.

De enda sorgerna jag hade voro att jag inte fick gå i skolan och att jag måste tvätta mig. När jag såg andra barn gå till skolan om morgnarna, grät jag. Men en morgon fick de infallet, att jag skulle följa med. Jag lade ner några smörgåsar och en bok ...

Brev

Herr Jan Olsson

21 sept 1999

Tack för Er vänlighet vid mitt besök i Altomta den 20 aug 1999 och som gav mig möjlighet att se på det jag kan ha ett så starkt minne av från min farfars begravning då jag var 7–8 år.

Underligt att jag då fångades av detta rum med dess målade fält, och som i alla år funnits som något jag en gång hoppades återse. Nu har jag det och på något sätt knöts två avsnitt i ens tillvaro tillsammans. Även sådant är väl en del av livskvalite'?

I övrigt har jag inte mycket att tillägga utöver vad jag då kunde minnas.

Men beträffande dess tidigare ägaren Gustavssons dotter med namnet Alfrida, stämde inte mitt minne av vad vi i dagligt tal använde för namn på henne. Har pratat med min syster och bror samt en kusin och de säger att de alltid sa "Vida i Altomta".

Från min farfars begravning minns jag också de karameller vi bjöds på. Stora och platta ungefär som en enkrona och med pepparmintsmak, en del svarta en del vita.

Tydligen tillhörde de någon sed eller bruk i detta sammanhang.

Min hälsning och tack för att den vaga minnesbild jag haft av saken med bilderna nu efter så många år åter kunde ses.

Roland Fondelius

Skolgatan 20 A, 522 31 Tidaholm

.....

Jan Olsson

Kungstensgatan 14

113 57 Stockholm

17 nov 1999

Mycken tack för Ditt brev och de fina bilderna från Altomta som var med.

Det är ju ett verkligt vackert hus som man förstås skall vårdas och bevaras. Jag tänkte att detta kanske ingår i något bokverk över historiska gårdar i landskapet.

I övrigt har jag inget nytt att komma med. Det man upptäckt är att man aldrig frågade "Di gamle" om saker och ting medan tid var. Nu är jag inte ens säker på om min far bott i Altomta. Genom en kusin, vars mor var ett par år äldre än min far, vet jag att hon var född i Järsta i Tensta och kanske var far också född där. Far gick i varannandags skola i Tensta och konfirmerades i Tensta. För mig var han tenstabo och mer frågade man inte. Märkligt vad ett återseende väcker nyfikenhet, känslor och frågor som inte enkelt kan få svar.

Som närmast en kuriositet nämnde jag om de karameller vi fick vid farfars begravning. Det var tydligen en del av ritualen vida omkring. För en tid sedan var det i vår lokala tidning en artikel om hur en landsbygdsbegravning gick till i början på 1900-talet. Där nämndes att karameller ingick i det som skulle finnas med och då kallades begravningskarameller.

Mycket kan man fundera över. Socialt och tidsutvecklingen, industrins genomslag i folklagren vid farfars tid. Mina farföräldrar hade tre döttrar och fyra söner. Alla döttrarna blev kvar vid

jorden, sönerna utom far klev in i den nya tiden. Far kanske för att han gifte sig med en Hämstabondes dotter. Fars yngste bror blev så småningom brandkapten vid Johannes Brandstation i Stockholm.

Då jag är på mitt 84:e år så blir det kanske inte så mycket resande framöver, men om det blir är det inte omöjligt att nå rottråd åter drar i Altoma.

Vi, nu gamla, är oftast lyckliga att ha en rot i en hembygd. Dagens generationer har kanske inte det då man från unga år kan flyga vida omkring.

Med varm hälsning

Roland Fondelius

Skolgatan 20 A, 522 31 Tidaholm

Miljöpris till jordbruk i Hånsta Östergärde - Altomta

Kjell och Ylwa Sjelins gård, Hånsta Östergärde, ligger i Vattholma utanför Uppsala och här odlas vete, råg, havre, solrosor och höstärt. Ylwa och Kjell tackar nej till kemiska bekämpningsmedel och konstgödsel och försöker att introducera perenner i livsmedelsproduktionen, eftersom de lagrar kol i rötterna och binder det i jorden – något som är bra för klimatet.

”Vi tror att perenna grödor, alltså grödor som inte dör varje år, kan utvecklas till att ge goda livsmedel, reparera miljön och på sikt ge ett stabilare klimat”.

Uppsala stifts miljöpris 2019 tilldelades lantbrukarna Ylwa och Kjell Sjelin, Vattholma med motivering:

”Uppsala stifts miljöpris 2019 tilldelas Ylwa och Kjell Sjelin i Vattholma. De får priset för sitt arbete med ekologiskt lantbruk och jordens överlevnadsfrågor. Ylwa och Kjell Sjelin är drivande och idérika, genom att göra lite mer än det förväntade skapar de ett intresse för miljöfrågorna. Genom en öppenhet som tar sig uttryck i att de tar emot studiebesök från när och fjärran, liksom blivande agronomstudenter på SLU, sprider de sitt kunnande och sitt engagemang”.

SVT Örebro skriver 2018:

Framtidens jordbruk testas på lantbrukaren Kjells mark

Kjell Sjelin vill hjälpa till att ställa naturen till rätta och hitta lösningar för både lantbrukare och klimat. Han är en klimatreparatör helt enkelt.

I 30 år har Kjell och frun Ylwa har drivit gården i Uppsala ekologiskt.

– Jordbruket har länge handlat om mer, mer, mer. Men det är lika viktigt för framtiden hur vi producerar, säger Kjell.

Han vet att alla lantbrukare bidrar till klimatutsläpp, och för att hitta en mer hållbar framtid har paret upplåtit mark till olika forskningsprojekt. På en del av ett stort fält växer hassel, äppelträd, jordgubbar, flerårig spenat och mycket annat tillsammans i en så kallad skogsträdgård, en form av agroforestry. Odlingen ingår sedan 2012 i ett forskningsprojekt vid Örebro universitet.

Maskinfri odling

– Odlingen är maskinfri och ska få ut olika typer av livsmedel samtidigt som jord och vatten påverkas minimalt. Vi jordbearbetar inte alls här. Därför kan mycket koldioxid bindas in i marken.

Den typen av odling är mer problematisk, eftersom inga maskiner kommer in. Men på åkern ett stycke bort testas en kombinationsodling. Frukträd och bärbuskar har planterats i långa rader och bryter på så vis av åkern. Mellan raderna är det lätt att komma åt med tröskan och andra maskiner. Projektet drivs av Ekologiska lantbrukarna.

– Än så länge är det en vanlig ekologisk spannmålsodling, men vi börjar få lite skördar på träd- och buskraderna och då får jag som spannmålsbonde lära mig att ta hand om frukter, nötter och bär.

Vill utveckla

Kjell hoppas kunna utveckla odlingen med fler buskar och träd. Han letar efter bra sorter och har en provodling med 150 olika ätbara växter, som rönnbärsträd, rosor och hassel. Han sneglar också på en annan provodling med perenna spannmål av vete och korn. Drömmen: att vara matproducent och klimatreparatör – på samma gång.

”Det är lätt och smidigt, att med nuvarande ekologiska brukningsmetoder, att bruka Altomta. Visst har det varit problem ibland men mest är det trasiga maskiner. Vi vill ju ta omhand livsuppehållande system, klimatreparation, rik biologisk mångfald, rena jordar och behålla rent vatten, samtidigt som vi skall vara produktiva så att vi producerar ett stort överskott för andra människor. Det finns goda förhoppningar att det går bra. Därför använder vi rotagräs som mellangröda här i det mest torra östra Svealands området. Kor och får gillar kvickrot och tistlar.”

Kjell och Ylwa Sjelin

Den 19 november 2022 meddelar Jan Olsson vid Altomta gård att Kjell Sjelin har lämnat livet efter en tids sjukdom. Jag hade kontakt med Kjell den 3 september 2022, då skickade han över fina fotografier från gården. Han somnade in den 25 september 2022. Vi ska minnas honom.